

SAYI
77

ISSN: 1015-1826
E-ISSN: 2980-1419

ANKARA ÜNİVERSİTESİ
DİL VE TARİH - COĞRAFYA FAKÜLTESİ
TARİH BÖLÜMÜ

TARİH ARAŞTIRMALARI DERGİSİ (TAD)

TARİH ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
(TAD)
2024

CİLT: XLIII

Sayı:77

ANKARA-EYLÜL/2024

ANKARA ÜNİVERSİTESİ
DİL VE TARİH-COĞRAFYA FAKÜLTESİ
TARİH BÖLÜMÜ

TARİH ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
(TAD)
2024

Cilt: XLIII

Sayı: 77

ANKARA – 2024 EYLÜL

YAYININ ADI: *Tarih Araştırmaları Dergisi*

2024: 77: EYLÜL

YAYIN SAHİBİNİN ADI

Prof. Dr. Levent KAYAPINAR

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dekanı

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ

Prof. Dr. Selda KAYA KILIÇ

EDİTÖRLER

Prof. Dr. Selda KAYA KILIÇ

Dr. Öğr. Üyesi Ertan ÜNLÜ

Dr. Öğr. Üyesi Türkan Banu GÜLER

DİL EDİTÖRLERİ

Doç. Dr. Betül YALÇINKAYA AKÇİT

Dr. Öğr. Üyesi Lemi ATALAY

YAYININ TÜRÜ

Yerel Süreli Yayın

ISSN: 1015-1826

E-ISSN: 2980-1419

Tarih Araştırmaları Dergisi; Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi,
Tarih Bölümü tarafından yılda iki kez (Mart-Eylül) yayınlanmaktadır.

MLA, ERIH, AERES, INDEX ISLAMICUS dergimizde
yayınlanan yazıların dizinini yapmaktadır.

Yayın İdare Merkezi

Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi,

Tarih Bölümü, Atatürk Bulvarı No: 45

06100 Sıhhiye / ANKARA-TÜRKİYE

Telefon: 0 (312) 310 32 80 / Dahili: 1043, 1044, 1100

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ

İncitaşı Sokak No: 10 06510 Beşevler / ANKARA Tel: 0 (312) 213 66 55

Basım Tarihi: Eylül 2024

Danışma Kurulu

Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali SÖNMEZ (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Prof. Dr. Esmâ REYHAN (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Cenk REYHAN (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Hamiyet SEZER FEYZİOĞLU (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Hülya BOYANA (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Hülya TAŞ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. İlhan ERDEM (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Konuralp ERCİLASUN (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet Ali KAYA (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet ÖZ (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet SEYİTDANLIOĞLU (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Murat KARATAŞ (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Prof. Dr. Murat KEÇİŞ (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa ADAK (Akdeniz Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa Hamdi SAYAR (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Necdet HAYTA (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Neşe ÖZDEN (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Nihat KARAER (Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi)
Prof. Dr. Ömer TURAN (Orta Doğu Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Ömerül Faruk BÖLÜKBAŞI (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Saime YÜCEER (Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Ümit EKİN (Sakarya Üniversitesi)

Bu Sayının Hakemleri

Prof. Dr. Cenk REYHAN (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Çiğdem DÜRÜŞKEN (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Hatice PALAZ ERDEMİR (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)
Prof. Dr. Hatip YILDIZ (Dicle Üniversitesi)
Prof. Dr. Gürsoy ŞAHİN (Afyon Kocatepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Murat KARATAŞ (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa DAŞ (İzmir Bakırçay Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa Hamdi SAYAR (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Muzaffer DEMİR (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)
Prof. Dr. Necdet HAYTA (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Yıldız DEVECİ BOZKURT (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Ali MIYNAT (Süleyman Demirel Üniversitesi)
Doç. Dr. Biray ÇAKMAK (Uşak Üniversitesi)
Doç. Dr. Güneş ŞAHİN (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Doç. Dr. Mert KOZAN (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Şahin KILIÇ (Trakya Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Betül TEOMAN (Dokuz Eylül Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Eylem TEKEMEN ALTINDAŞ (Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Ferhan KIRLIDÖKME MOLLAOĞLU (Trakya Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Servet DOĞAN (Samsun Üniversitesi)
Dr. Ceren ALTUNBEĞ TURGUT (Ankara Üniversitesi)
Dr. Halim GENÇOĞLU (University of Cape Town)
Dr. Yaşar ARLI (Akdeniz Üniversitesi)

İÇİNDEKİLER/CONTENTS

MAKALELER/ARTICLES

- UZUNOĞLU, Hüseyin, Cic. Fam. XIII 56 ve Alabanda'nın Civitas Libera Olması Üzerine Bazı Gözlemler
Cic. Fam. XIII 56 and Some Observations on the Civitas Libera of Alabanda.....259
- CİNEMRE, İlhami Tekin, Antikçağ'ın Sonunda Armenia Bölgesi'nin Tarihi Coğrafyası
Historical Geography of Armenia at the End of the Antiquity.....281
- LEIDHOLM, Nathan, Between Norman Administrators and Local Advocates: Archontes in Greek Archival Sources of Calabria in the Eleventh and Twelfth Centuries
Norman Yöneticiler ve Yerel Vekiller Arasında: On Birinci ve On İkinci Yüzyıllarda Calabria'daki Yunanca Arşiv Belgelerinde Archontes.....309
- ÖZDEMİR, Hüseyin Ömer, XII. Yüzyılda Bizans-Pisa İlişkileri
Byzantine-Pisa Relations in the 12th Century.....335
- DUYMUŞ, Kerem, 1850-1910 Arası Osmanlı'nın Sahra Politikaları
Sahara-Politik Der Osmanen Zwischen 1850-1910.....363
- SEZER FEYZİOĞLU, Hamiyet, Ceride-i Havadis Gazetesi'ne Göre 1848 Macar İhtilali
1848 Hungarian Revolution According to the Newspaper Ceride-i Havadis.....391
- GÜLER, Çağfer, Türk Üniversite Tarihi'nde Milletvekillerinin Üniversite ve Yüksekokullarda Ders Verme Uygulaması (1925-1941)
The Practice of Deputies Teaching at Universities and Faculties in Turkish University History (1925-1941).....407

KİTAP TANITIMI/BOOK REVIEW

KAYMAK, Suat, Yılmaz İzmirli, Dânişmendli Devleti Paraları=The Coins of the Danishmendids, Ege Yayınları, İstanbul 2023, 102 sayfa, ISBN: 978-625-8056-51-8.....427

CIC. FAM. XIII 56 ve ALABANDA'NIN CIVITAS LIBERA OLMASI ÜZERİNE BAZI GÖZLEMLER

CIC. FAM. XIII 56 AND SOME OBSERVATIONS ON THE CIVITAS LIBERA OF ALABANDA

Hüseyin UZUNOĞLU*

Makale Bilgisi

Başvuru: 1 Nisan 2024

Kabul: 26 Mayıs 2024

Article Info

Received: April, 1, 2024

Accepted: January, 2, 2024

Öz

Bu makalede Aydın'ın Çine ilçesinin 7 km batısında bulunan Alabanda antik kentinin civitas libera imtiyazını ne zaman elde ettiğine dair bazı gözlemlere yer verilmektedir. Alabanda'nın en geç MÖ 1. yüzyıl sonlarında özgür bir kent olduğu Yaşlı Plinius'un Augustus Dönemi kayıtlarına dayanarak verdiği bilgilerden anlaşılmaktadır. Ancak Alabanda'nın bu tarihten daha önce bu hakkı elde ettiğine şüphe yoktur. Her ne kadar kimi araştırmacılar, Pyrrha- isimli bir Alabanda vatandaşının onurlandırma dekretinde bu kişinin kent için sağladığı vergi muafiyetini I. Mithradates savaşı sonrasında tarihleyip kent bu savaşta Romalılara verdiği desteğin bir sonucu olarak hem civitas libera hem de immunis olma hakkı elde ettiğini düşünseler de daha yaygın bir görüşe göre bu dekret II. Eumenes dönemine tarihlendiği için bu olayların Alabanda'nın civitas libera hakkı kazanmasıyla bir ilgisi olmasa gerektir. Alabanda'nın bu hakkı elde ettiği en erken belge ise Cicero'nun 'Ad Familiares' isimli eserinde MÖ 51/50 yılı valisi Minucius Thermus'a yazdığı mektup olarak değerlendirilmelidir. Mektuba göre, komşu kent Mylasa ile birlikte, Pompeius Magnus'un temsilcisi olduğu anlaşılacak Cluvius isimli bir Romalıya borçlu olan Alabanda hakkında Roma'da bir dava açılmıştır. Çeşitli açılardan önemli olduğu anlaşılacak bu mektupta eyalet valisinin yargılamaya katılmaması ve davanın Roma'da görülüyor olması bu iki kentin söz konusu dönemde özgür olduğunu düşündürmektedir. Makalede, Cicero'nun yine aynı eserindeki bir başka mektup ve çeşitli epigrafik belgeler bir bütün olarak değerlendirilmekte ve Cumhuriyet Dönemi'nin sonlarından İmparatorluk Dönemi içlerine kadar Alabanda'nın statüsü ayrıntılı bir şekilde yorumlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Alabanda, Mylasa, civitas libera, Cicero, Ad Familiares

* Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi; Edebiyat Fakültesi; Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü; Latin Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı; huseyinuzunoglu@akdeniz.edu.tr ; ORCID: 0000-0001-7707-4647; Antalya-Türkiye.

Abstract

This article presents some observations on when the ancient city of Alabanda, located 7 km west of Çine district of Aydın province, obtained the privilege of civitas libera. It is understood from the information given by Pliny the Elder, based on the records of the Augustan Period, that Alabanda was a free city at the end of the 1st century BC at the latest. However, there is no doubt that Alabanda had acquired this right before this date. Although some scholars date the tax exemption provided for the city in the decree honouring a citizen of Alabanda named Pyrrha- to the aftermath of the war of Mithradates I and think that the city gained the right to both civitas libera and immunis as a result of its support for the Romans in this war, a more common view is that this decree dates to the reign of Eumenes II, so these events must not be related to Alabanda's acquisition of the right to civitas libera. The earliest document in which Alabanda acquired this right is one letter of Cicero letter to Minucius Thermus, the governor of the city in 51/50 BC in his work 'Ad Familiares'. According to the letter, a lawsuit was filed in Rome against Alabanda, which, together with the neighbouring city of Mylasa, was indebted to a Roman named Cluvius, who was apparently the representative of Pompeius Magnus. The fact that the provincial governor did not attend the trial in this letter, which seems to be important from various perspectives, and that the trial was held in Rome suggests that these two cities were free in the period in question. In this article, another letter in the same work of Cicero and various epigraphic documents are evaluated as a whole and the status of Alabanda from the end of the Republican Period until the High Empire is interpreted in detail.

Keywords: Alabanda, Mylasa, civitas libera, Cicero, Ad Familiares

MÖ 129 yılında Asia eyaletinin resmen kurulmasıyla birlikte Batı Anadolu'da geniş bir coğrafyanın Roma egemenliği altına girmesine ve dolayısıyla da idari olarak eyalete atanan bir valiye bağlı olmasına rağmen, bazı kentlere hem kendi yasalarını uygulayabilmeleri hem de Roma'ya ödeyecekleri vergiden bağımsız olmalarını sağlayacak bazı imtiyazlar verildiği ve bunun sonucu olarak da bu kentlerin *civitas libera* olarak adlandırılan özel bir statüye yükseltildiği iyi bilinmektedir¹. Kentler bu

¹ *Civitas libera, civitas libera et immunis ve civitas stipendiaria kavramları hakkında ve özellikle de Küçük Asya özelinde son araştırmalar ışığında ayrıntılı bir çalışma yapılması desideratum'dur. Konu hakkında seçmece bazı yayınlar için bk. Arnold H. M. Jones, "Civitates Liberae Et Immunes in the East", ed. W. M. Calder, J. Keil, *Anatolian Studies Presented to W. H. Buckler*, Manchester University Press, Manchester 1939, s. 103-117; Rainer Bernhardt, *Imperium und Eleutheria: die römische Politik gegenüber den freien Städten des griechischen Ostens*, Hamburg Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hamburg 1971; Éric Guerber, "Les cités libres à l'époque romaine." *Dialogues d'histoire ancienne* 23, 1997, s. 301-306; Jean-Louis Ferrary, "La liberté des cités et ses limites à l'époque républicaine." *Mediterraneo Antico* 2, 1999, 69-84. Éric Guerber, "Le thème de la liberté des grecs et ses prolongements politiques sous le Haut-Empire." Ed. H. Inglebert, *Idéologie et valeurs civiques dans le monde romain. Hommage à Claude Lepelley*, Picard, Paris 2002, s. 123-142.*

imtiyazları ya Mithradates Savaşları vs. gibi önemli olaylarda Roma'ya verdikleri desteğin bir sonucu olarak ya da vatandaşlarından birinin Romalı üst düzey yöneticilerle kurdukları dostluk ilişkileri aracılığıyla elde etmişlerdir. Günümüzde Aydın'ın Çine ilçesinin 7 km batısında bulunan Alabanda antik kenti de bu imtiyazı elde eden kentlerden birisidir. İS 1. yüzyıl yazarı, ünlü doğa tarihçisi Yaşlı Plinius'un V. kitabında Karia kentlerini sayarken Alabanda'dan *libera* diye bahsetmesi bunun en büyük kanıtıdır². Ancak yaşlı Plinius'un bu listeleri hazırlarken kullandığı kaynakların MÖ 23-20 yıllarında Agrippa tarafından derlenen kayıtlar olduğunu düşünürsek³ Alabanda'nın da en geç bu dönemlerde *civitas libera* olduğunu söyleyebiliriz. Bu makalede Cicero'nun *Ad Familiares* adlı eserinde yer alan bir mektup ve bazı epigrafik belgeler analiz edilerek Alabanda'nın Augustus Dönemi'nden önce bu hakkı ne zaman kazandığı ile ilgili bazı gözlemler yapılacaktır.

Cicero'nun mektubuna geçmeden 19. yüzyılda Alabanda'da bulunmuş ve Fransız araştırmacılar tarafından yayımlanmış Hellenistik Dönem'e ait bir onurlandırma dekretinden bahsetmek yerinde olacaktır⁴. Bu dekretle ilgili kısmın eksik olmasından ötürü tam okunamayan ama ismi Pyrrha- olarak başlayan (muhtemelen Pyrrhakos ya da Pyrrhandros) bir vatandaşın Alabanda için yaptığı üç elçilik görevinden bahsedilmektedir. Bu elçiliklerinden ikisi Roma'ya, birisi de adı bilinmeyen bir krala yapılmış ve elçi bu son görevi sırasında hayatını kaybetmiştir. Yapılan ilk elçilikte Roma ile Alabanda arasındaki akrabalık ve dostluğun (οικειότης και φιλία) yenilenmesine karar verilmiş ve bir συμμαχία kurulmuş; ikinci elçilik ise konumuz açısından oldukça önemli olan περί φόρων yani 'vergiler hakkında' olmuştur. Pyrrha- isimli elçi bu görevini başarıyla yerine getirmiş gözükmektedir, çünkü bu elçilikten Roma senatosundan Alabanda'ya vergi muafiyeti (ἀφορολογησία) tanınmasına yönelik bir kararla dönebilmiştir. Pyrrha-'nın elde ettiği bu imtiyaz kentin Plinius'un bahsettiği *libera* olma niteliğiyle de ilişkilendirilerek Alabanda'nın bu elçiliğin yapıldığı tarihten itibaren

² Plin. *HN*. V. 109: praeterea sunt Thydonos, Pyrrha, Eurome, Heraclea, Amyzon, Alabanda libera quae conventum eum cognominavit = *Ayrca Thydonos, Pyrrha, Eurome, Heraklea, Amyzon, conventus bölgesine adını veren özgür Alabanda kenti vardır.*

³ Bu konuda bk. Arnold H.M. Jones, *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, Clarendon Press, Oxford 1971², s. 503-508; Alister Filippini, "La chora e i notabili di Iasos in epoca ellenistico-romana. A proposito di un libro (e di uno studio) recente su Chalketor e Iasos", *Mediterraneo Antico* XX, 2017, s. 539-540.

⁴ Georges Cousin – Charles Diehl, "Inscriptions d'Alabanda en Carie", *Bulletin de Correspondance Hellénique* 10, 1886, s. 299-306, no. 1; Maurice Holleaux, "Epigraphica", *Revue des Études Grecques* 11, 1898, s. 258-266, no. 3; Filippo Canali de Rossi, *Iscrizioni storiche ellenistiche. Vol. 3: Decreti per ambasciatori greci al Senato*, Herder Editrice e Libreria, Roma 2006, s. 109-113, no. 169.

özgürlüğünü elde ettiği şeklinde yorumlanmıştır⁵. Bu düşünce Mithradates Savaşları sırasındaki tutumu konusunda tarihsel bir kaydı bulunmayan Alabanda'nın da krala karşı direnen kentlerden birisi olabileceği yorumunun yapılmasına sebep olmuştur⁶. Ancak bu yazıtın tarihlendirilmesi oldukça tartışmalıdır. Yukarıda da bahsedildiği üzere Pyrrha'nın bir diğer elçiliği adını bilemediğimiz bir krala olmuş ve ondan içeriğini bilmediğimiz birtakım avantajlar (τὼν δὲ με[γ]ίστ[ω]ν ἀγαθῶν) elde etmiştir. Başta H. Willrich, daha sonra da C. Marek ve F. Santangelo olmak üzere kimi bilim insanları bu olayları I. Mithradates Savaşı sonrasındaki bir döneme yerleştirerek yazıtta bahsi geçen kralın da Mithradates VI Eupator olduğunu iddia etmişlerdir⁷. Marek'e göre bu durumda elçinin Büyük Kral'dan gördüğü iyilik savaş esirlerinin serbest bırakılmasıyla alakalı olmalıdır. Bununla birlikte daha ikna edici tarihsel gerekçelerle C. de Rossi ve R.M. Errington burada bahsi geçen kralın Pergamon kralı II. Eumenes olduğunu önermektedir⁸. Eğer bu düşünceler doğruysa bu durumda bu elçilikler sayesinde elde edilen vergi muafiyetinin Roma'yla ve dolayısıyla kentin *civitas libera* olmasıyla bir ilgisi bulunmamaktadır. De Rossi'ye göre Alabanda Pergamon Krallığı'na, Errington'a göre ise Rhodoslulara ödediği vergilerden kurtulmak için Roma'ya başvurmuş olmalıdır. Bu tartışmalar bir yana, her ne kadar R. Bernhardt tarafından yapılan bir çalışma aksini gösterme iddiasında olsa da⁹, vergiden muafiyet ve özgür kent olmanın birbirinden bağımsız ve ayrı ayrı kazanılan iki hak olduğu görüşü bilim dünyasında destek bulmaktadır¹⁰ ve

⁵ Federico Santangelo, *Sulla, the Elites and the Empire A Study of Roman Policies in Italy and the Greek East*, Brill, Leiden-Boston 2007, s. 123; Bradley Jordan, *Imperial Power, Provincial Government, and the Emergence of Roman Asia, 133 BCE-14 CE*, Oxford University Press, Oxford 2023, s. 84. Ayrıca krş. Anthony J. Marshall, "Romans under Chian Law", *Greek, Roman and Byzantine Studies* 10/3, 1969, s. 266, dn. 39.

⁶ Bk. Murat Arslan, *Mithradates VI Eupator: Roma'nın Büyük Düşmanı*, Odin Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 253, dn. 1120.

⁷ Hugo Willrich, "Alabanda und Rom zur Zeit des ersten Krieges gegen Mithradates", *Hermes* 34, 1899, s. 305-311; Christian Marek, "Karien im ersten Mithradatischen Krieg", ed. P. Kneissl, V. Losemann, *Alte Geschichte und Wissenschaftsgeschichte. Festschrift für Karl Christ zum 65. Geburtstag*, Darmstadt: Wiss. Buchgesellschaft, Darmstadt 1988, s. 294-302; Santangelo, 2007, s. 54-55.

⁸ Filippo Canali De Rossi, "Morte di un ambasciatore di Alabanda", *Scienze dell'Antichità* 6-7, 1992-1993, s. 35-40; Robert Malcolm Errington, "Alabanda und Rom im 2. Jh. v. Chr.", *Epigraphica Anatolica* 43, 2010, s. 125-130.

⁹ Rainer Bernhardt, "Die Immunitas der Freistädte", *Historia* 29, 1980, s. 190-207.

¹⁰ Bu konuda bk. Kostas Buraselis, *Kos Between Hellenism and Rome*, American Philosophical Society, Philadelphia 2000, s. 136, dn. 75. Roma egemenliği altında Yunan kentlerindeki özgürlük kavramını ve kentlerini statülerini inceleyen Sviatoslav Dmitriev'e göre ise kentler özel şartlara bağlı olarak aynı anda hem özgür ve vergiden muaf; sadece özgür ya da sadece vergiden muaf olabilirler ve bunu belli standartlara bağlamak hatalıdır. Bu konuda oldukça

yazıt Marek ve Santangelo'nun önerdiği gibi MÖ 1. yüzyıla tarihlense dahi Alabanda'ya sadece vergi muafiyeti elde etmesi üzerinden bir *civitas libera* tanımlaması yapmak zor gözükmektedir. Kentin MÖ 1. yüzyılın başlarında özgür olabileceğine ilişkin gösterilen belgelerden biri de Priene'den ismi bilinmeyen ve çeşitli Asia kentlerine elçilik görevi yaptığı için övülen bir şahsın onurlandırma dekretidir¹¹. Bu kişinin yerine getirdiği elçiliklerden birisi de Alabanda'ya olmuştur ve bu yazıt D. Magie¹² ve daha sonra da J. Fournier¹³ tarafından Alabanda'nın özgür olabileceğine dair bir kanıt olarak gösterilmektedir. Ancak onurlandırma dekretindeki bu bilgi ile *civitas libera* hakkı arasında hangi gerekçeyle bir bağlantı kurulmaya çalışıldığı ne Magie ne de Fournier tarafından açıklanmamıştır.

Alabanda'nın *civitas libera* olduğuna dair ilk belge ise aşağıdaki Latince orijinalini ve Türkçe çevirisini de verdiğimiz Cicero'nun şu mektubunda yer almaktadır.

Cic. Fam. XIII.56¹⁴

CICERO THERMO PRO PR. S.

“Cluvius Puteolanus valde me observat valdeque est mihi familiaris. is ita sibi persuadet, quod in tua provincia negoti habeat, nisi te provinciam obtinente meis commendationibus confecerit, id se in perditis et desperatis habiturum. nunc, quoniam mihi ab amico officiosissimo tantum oneris imponitur, ego quoque tibi imponam pro tuis in me summis officiis, ita tamen ut tibi nolim molestus esse. Mylasis et Alabandis pecuniam Cluvio debent. dixerat mihi Euthydemus, cum Ephesi essem, se curaturum ut ecidici Mylasii Romam mitterentur. id factum non est. legatos audio missos esse, sed malo ecidicos, ut aliquid confici possit. quare peto a te ut et eos et Alabandis iubeas ecidicos Romam mittere. praeterea Philocles Alabandensis hypothecas Cluvio dedit. eae commissae sunt. velim cures ut aut de hypothecis decedat easque procuratoribus Cluvi tradat aut pecuniam solvat; praeterea Heracleotae et Bargyl<i>etae, qui item debent, aut pecuniam solvant aut fructibus suis satis faciant. Caunii praeterea debent, sed aiunt se depositam pecuniam habuisse. id

detaylı bir literatür özeti ve analiziyle birlikte bk. Sviatoslav Dmitriev, “The Status of Greek Cities in Roman Reception and Adaptation”, *Hermes* 145, 2017/2, s. 195-209.

¹¹ I. Priene 75.

¹² David Magie, *Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century After Christ, Vols I-II*, Princeton University Press, Princeton 1950, s. 995.

¹³ Julien Fournier, *Entre tutelle romaine et autonomie civique: L'administration judiciaire dans les provinces hellénophones de l'empire romain (129 av. J.-C. - 235 apr. J.-C.)*, Ecole Française d'Athènes, Atina 2010, s. 74.

¹⁴ Çeviri için “Cicero, *Letters to Friends, Volume II Letters 114–280*. Edited and translated by D. R. Shackleton Bailey. Loeb Classical Library 216. Cambridge, MA 2001: Harvard University Press” edisyonu kullanılmıştır. Makaledeki çeviriler aksi belirtilmediği sürece tarafıma aittir.

velim cognoscas et, si intellexeris eos neque ex edicto neque ex decreto depositam habuisse, des operam ut usurae Cluvio instituto tuo conserventur.

His de rebus eo magis laboro quod agitur res Cn. Pompei etiam, nostri necessari, et quod is magis etiam mihi laborare videtur quam ipse Cluvius ; cui satis factum esse a nobis valde volo. his de rebus te vehementer etiam atque etiam rogo”.

Cicero propraetor Thermus'a selam eder. Puteolili Cluvius beni çok önemser ve bana oldukça yakın birisidir. O, eğer eyalet senin yönetimindeyken meselesini benim tavsiyelerimle halledemezse kendisini çaresiz ve umutsuz bir durumda bulacağına ikna olmuş durumdadır. Şimdi mademki vazifesine son derece bağlı bir dostum tarafından bana böyle bir görev yükleniyor, ben de (bu görevi) seni bunaltmamak şartıyla (ve) bana yapmış olduğun büyük hizmetleri de göz önüne alarak senin omuzlarına yıkacağım. Mylasa ve Alabandalılar'ın Cluvius'a para borcu vardır. Ephesos'tayken Euthydemus bana Mylasalı ecdicus'ların Roma'ya gönderilmesiyle ilgileneneğini söylemişti. Bu gerçekleşmedi. Legatus'ların gönderildiğini duyuyorum, ama bir şeylerin sonuçlandırılabilmesi için ecdicus'lari tercih ederim. Bu yüzden senden Alabanda ve Mylasalılara Roma'ya ecdicus'lar göndermelerini emretmeni rica ediyorum. Ayrıca, Alabandalı Philokles Cluvius'a süresi dolmuş olan teminatlar¹⁵ vermiş. Onun ya bu (verdiği) teminatlardan feragat etmesi ve onları Cluvius'un temsilcilerine teslim etmesi ya da parasını ödemesi konusuyla ilgilenmenden memnun olurum. Ayrıca, benzer şekilde borçlu olan Heraklea ve Bargyalılar da ya borçlarını ödesinler ya da gelirlerini teminat gösterebilirler. Ayrıca Kaunoslular da borçlu, ama onlar parayı depozito olarak tuttuklarını söylüyorlar. Senden konuyu araştırmanı; eğer onların parayı bir decretum ya da bir edictum yüzünden depozitoda tutmadıklarını anlayacak olursan, talimatınla faizin Cluvius'ta kalmasını sağlamayı rica ediyorum. Bu konular hakkında ziyadesiyle kaygılıyım çünkü (burada) dostumuz Cn. Pompeius'un da işleri yürütülüyor ve o bana Cluvius'un kendisinden daha fazla kaygı duyuyor gibi görünüyor. Onun bizden çok memnun olmasını isterim. Bu meseleler hakkında sana büyük bir şevkle ve tekrar tekrar ricada bulunuyorum.

Bu ilk mektup, Cicero Cilicia valisiyken MÖ 51/50 yılında Asia eyaleti valisi Q. Minucius Thermus'a yazılmıştır. Mektuptan anlaşıldığı kadarıyla Mylasa ve Alabanda kentleri Puteoli kentinden Cluvius isimli birisine¹⁶

¹⁵ Metinde teminat, ipotek sözcüğünün Eski Yunanca karşılığı olan *hypothēke* (= ὑποθήκη) kullanılmıştır. Sözcüğün Latince'si *pignus* (-oris, n.) olup hukuki olarak Doğu'da ve Batı'da farklı anlamlarla kullanılmıştır, bu konuda detaylı bir çalışma için bk. Quintijn Mauer, *Application, adaptation and rejection: the strategies of Roman jurists in responsa concerning Greek documents*, Leiden Üniversitesi Doktora Tezi, Leiden 2022, s. 69-83. (<https://hdl.handle.net/1887/3295802>).

¹⁶ Mektubun son kısmından da anlaşıldığı üzere bu kişi Pompeius'un temsilcisidir ve asıl alacaklı Pompeius'un kendisi olmalıdır. Bu konuda bk. Ernst Badian, *Roman Imperialism in the Late Republic*, Oxford 1968; Leopold Migeotte, *L'emprunt public dans les cités grecques*.

borçlarını ödemedikleri için bu kentler hakkında Roma'da bir dava dosyası açılmıştır. Bu dava için her iki kentin de Roma'ya elçiler (*legati*) gönderdiğini haber alan Cicero¹⁷, davada bir karara varılabilmesi için *legati* yerine¹⁸ kentlerin kendisine karşı açılan davalarda avukatlığını üstlenen *eccidicus*'ların gönderilmesinin sağlanması için ikili ilişkilerinin iyi olduğunu anladığımız Vali Thermus'tan aracılık etmesini talep etmektedir. Kentlerin ve bir Roma vatandaşının karşı karşıya geldiği böyle bir alacak verecek davasının doğrudan valinin başkanlık ettiği bir mahkeme yerine Roma'da görülüyor olması haklı olarak bu kentlerin özgür olmasıyla ilişkilendirilmektedir¹⁹. Nitekim aynı pasajın devamında Kaunos için durumun öyle olmadığı

Recueil des documents et analyse critique, Éditions du Sphinx, Les Belles Lettres, Québec-Paris 1984, s. 330.

¹⁷ Cicero bu haberi 51 yılında Ephesos'ta Euthydemus isimli birisinden almıştır. Bu kişi, Strabon'un (14.2.24) da Mylasalı *rhetor* ve *demagogos* olarak sözünü ettiği kentin etkili isimlerinden olduğu anlaşılan Euthydemus olmalıdır, bu özdeşleştirme ve bu kişi hakkında detaylı bir çalışma için bk. Christian Habicht, "Zur Personenkunde des griechisch-römischen Altertums. Euthydemus von Mylasa", *The Bulletin of the American Society of Papyrologists* 21, 1984, s. 69-75.

¹⁸ *Legatus*'ların hukuki bir davada kentleri temsil edecek yetkilerinin olmadığını Mylasa ve Alabanda yetkilileri de biliyor olsa gerektir. Bununla birlikte neden ilk etapta *eccidici* yerine *legati* gönderildiği merak konusudur. J.-F. Claudon, Roma'ya Asia Minor kentleri tarafından gönderilen elçi heyetleri üzerine tamamladığı doktora tezinde bunun sebebinin kentleri resmi prosedürleri uzatarak borçlarını ödeyebilmek için zaman kazanmaya çalışması şeklinde açıklamaktadır, bk. Jean-François Claudon, *Les ambassades des cités grecques d'Asie Mineure auprès des autorités romaines : de la libération des Grecs à la fin du Haut-Empire (196 av. J.-C. - 235 apr. J.-C.)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi- École Pratique des Hautes Études, Paris 2015, s. 261-262. L. Peppe'ye göre bu zaten en baştan bir dava olarak düşünülmemiştir ve durum sadece iki taraf arasındaki bir müzakereden ibarettir. Ancak bu müzakerelerden anlaşılan bir sonuç çıkmamış ve konu davaya dönüştüğü için artık kentler için *legati* yerine *eccidici* gönderilmesi bir zorunluluk halini almıştır, bk. Leo Peppe, *Sulla giurisdizione in populos liberos del governatore provinciale al tempo di Cicerone*, Dott. A. Giuffrè Editore, Milan 1988, s. 115-146. Ayrıca krş. Fournier, 2010, s. 443. Hukuki olarak *legati* ve *eccidici* arasındaki yetki farkı hakkında bk. Julien Fournier, "Representing the rights of a city: Ekdikoi in Roman courts", ed. Katell Berthelot, Natalie Dohrmann, Capucine Nemo-Pekelman, *Legal engagement: the reception of Roman law and tribunals by Jews and other inhabitants of the Empire*, Publications de l'École française de Rome, Roma 2021, s. 175-194. Nurgül Saraçoğlu, *Hellenistik ve Roma Dönemleri'nde Kent Avukatlığı*, Akdeniz Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Antalya 2023, s. 14. Bu iki görevin ayrımı epigrafik belgelerde de karşımıza çıkmaktadır, örneğin bk. SEG 42, 1215, str. 11-12: ἔν τε ἐγδικίατς καὶ πρεσβείατς.

¹⁹ Metinde her ne kadar Mylasa ve Alabanda beraber anılsa da bu makalede sadece Alabanda üzerinde durulmuştur, zira daha önce Mylasa'nın statüsüyle ilgili bir çalışma J. Crampa tarafından yapılmıştır, bk. Jonas Crampa, *Labraunda. Swedish Excavations and Researches III:2. The Greek Inscriptions Part II: 13-133*, Svenska Institutet i Athen, Atina 1972, s. 202-206. Tıpkı Alabanda gibi Mylasa da Plinius tarafından özgür kentlerden birisi olarak sayılmaktadır, bk. Plin. *HN*. V. 108: "Caria interiorum nominum fama praenitet. quippe ibi sunt oppida Mylasa libera, Antiochia, ubi fuere Symmaethos et Cranaos oppida". = *Karia, iç bölgelerindeki (yer) isimlerinin ünüyle tanınır. Çünkü orada özgür Mylasa kenti (ve) bir zamanlar var olan Symmaithos ve Kranaos kentlerinin yerinde Antiochia bulunmaktadır.*

görülmektedir. Kaunoslular da tıpkı Alabanda ve Mylasa kentleri gibi Cluvius'a borçludur, ancak onlar borçlarını ödemek yerine parayı depozito olarak ellerinde tutmaktadırlar. Bu durumda devreye yine Cicero girmekte ve validen konuyla ilgilenmesini rica etmektedir. Alabanda ve Mylasa ile ilgili olan konuda *curare* gibi nispeten daha yumuşak tonda bir fiil tercih eden Cicero söz konusu Kaunos olunca "yasal olarak incelemek, araştırmak" anlamlarına gelen *cognoscere* fiilini tercih etmiştir²⁰. Ancak bu fiil tercihinden daha önemlisi hiç Cicero'nun kuşkusuz Thermus'tan önceki dönemleri kastederek Kaunosluların bu eylemi bir *edictum* ya da *decretum* yoluyla yapıp yapmadıklarını araştırmasını talep etmiş olmasıdır. Özgür bir kente valinin bir *edictum* ya da *decretum* yoluyla müdahalede bulunması beklenir bir durum değildir. Buna ek olarak, anlaşılan eğer Kaunoslular Cluvius'un parasını bir *decretum* ya da *edictum* sayesinde depozitoda tutmuyorlarsa, Cluvius'un faiz gelirinden mahrum olmaması için Cicero'nun Thermus'tan bu konuyu bir talimatla (institutum) çözmesini rica etmesi de bizim için önemli bir göstergedir.

Ancak burada gözden kaçmaması gereken en önemli husus taraflardan birisinin Roma vatandaşı olmasıdır. Özgür bir kentte Roma valilerinin kentlerde mahkeme süreçlerine herhangi bir müdahalede bulunamıyor olması bilinen bir gerçektir. Ancak taraflardan birinin Roma vatandaşı olması durumunda işin rengi değişmekte ve vali sürece müdahil olabilmektedir²¹. Dolayısıyla sadece bu pasaj üzerinden ne Kaunos'un²² ne de Alabanda ve Mylasa'nın yasal statüsüyle ilgili çıkarım yapmak ilk bakışta çok doğru gözükme de bu kentlerde ve özellikle de bu konuda valinin herhangi bir müdahalede bulunması zaten beklenmemelidir. Bunun sebebi ise Gaius Iulius Caesar tarafından 59 yılı *consul*'u iken eyaletlerdeki *magistratus*'ların zimmetlerine mal geçirme ve yolsuzlukların önlenmesi amacıyla çıkarılan *Lex Iulia de repetundis*²³, te aranmalıdır. Zira bu yasaya M. Cato ve P. Servilius

²⁰ Fournier, 2010, s. 315, dn. 298.

²¹ Bernhardt, 1971, s. 98-99: "Ebenso bedeutete es für die Freistadt, daß der Statthalter keinen Einfluß auf ihre Rechtspredung hatte, soweit am Prozeß nicht römische Bürger beteiligt waren."; Ayrıca bk. Dietmar Kienast, "Entstehung und Aufbau des römischen Reiches", *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Romanistische Abteilung* 85, 1968, s. 362: "Als Militärbefehlshaber war der Statthalter in seiner provincia selbstverständlich auch den civitates liberae gegenüber weisungsberechtigt, insofern diese als socii der römischen Wehrordnung angehörten".

²² Kaunos'un MÖ 51/50 yılındaki statüsü hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Örneğin Bernhardt bu pasajdan yola çıkarak söz konusu dönemde Kaunos'un özgür olduğunu düşünürken, Peppe tam tersi bir görüşü savunmaktadır. Bk. Rainer Bernhardt, *Polis und römische Herrschaft in der späten Republik (149-31 v. Chr.)*, de Gruyter, Berlin-New York 1985, s. 196, dn. 455; Peppe, 1988, s. 118-121. Ayrıca krş. Fournier, 2010, s. 315, dn. 298.

²³ Bu yasa ve ilgili literatür için bk. M.H. Crawford, *Roman Statutes Vol. II*, Institute of Classical Studies, Londra 1996, s. 769-772, no. 55. Yasa ve kapsamı hakkında ayrıca bk. Robert

Isauricus'un girişimiyle eklenen bir maddeye göre parayla ilgili konularda eyalet valisinin özgür kentler üzerinde bir eylemde bulunması yasaklanmaktadır²⁴. Caesar'dan hemen bir yıl sonra *consul* olan ve yaşadıkları bireysel husumetin de etkisiyle Macedonia eyaletindeki yönetimi üzerine senatoda Cicero tarafından şiddetli bir şekilde eleştirilen Lucius Calpurnius Piso Caesoninus'un Cicero'ya göre yaptığı hukuksuzluklardan birisi de bizzat damadı Caesar'ın adıyla anılan yasadaki bir maddeyi çiğnemek olmuştur. Cicero'nun *De provinciis consularibus* eserinde aktardığına göre Piso, 58 yılı *tribunus plebis*'i Publius Clodius Pulcher'e borçlarla ilgili konularda *senatus consulta*'ya ve *lex Iulia*'ya aykırı bir şekilde özgür kentler üzerinde yasal hükümler verebilmesi (*ius dicere*²⁵) için rüşvet vermiştir²⁶. Cicero, *In Pisonem* adlı eserinde bu konuda daha fazla detay paylaşmaktadır. Piso, Macedonia valiliği sırasında Fufidius isimli bir *equester* ile *civitas libera* statüsündeki Apollonia kenti²⁷ arasında bir alacak verecek sorununda yetkisi olmamasına rağmen hukuksuz bir şekilde olaya müdahale etmiş ve Apollonialılardan 200 *talentum* rüşvet alarak Fufidius'un aleyhine karar vermekle suçlanmıştır²⁸. Cicero'nun bu konudaki hassasiyeti yakın dostu ve aynı zamanda oldukça zengin bir iş insanı olan T. Pomponius Atticus'a yazdığı mektuplardan da

Morstein-Marx, *Julius Caesar and the Roman People*, Cambridge University Press, Cambridge 2021, s. 166-168.

²⁴ Bu konu hakkında ayrıca bk. Magie, 1950, s. 1270, dn. 41; Bernhardt, 1985, s.196; Jean-Louis Ferrary, "Le statut des cités libres dans l'Empire romain à la lumière des inscriptions de Claros", *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 135, 1991, s. 575; Fournier, 2010, s. 440-442.

²⁵ *ius dicere* için bk. Aaron X. Fellmeth - Maurice Horwitz, *Guide to Latin in International Law*, Oxford University Press, Oxford 2009, s. 153 s.v.

²⁶ Cic. *Prov. Cons.* 6-7: "Emisti a foedissimo tribuno pl. tum in illo naufragio huius urbis, quam tu idem, qui gubernare debueras, everteras, tum, inquam, emisti grandi pecunia, ut tibi de pecuniis creditis ius in liberos populos contra senatus consulta et contra legem generi tui dicere liceret." = *Şehrimizin enkaza döndüğü bir zamanda dümeni elinde tutması gereken sen, aşağılık bir halk tribünü'nü satın aldın (ve) şehri mahvettin; o halde şimdi diyorum ki sen, senato kararlarına ve damadının yasasına aykırı bir şekilde özgür ulusları yargılayabilme hakkını büyük miktarda bir parayla (ondan) satın aldın.*

²⁷ Macedonia eyaleti içerisinde yer alan Illyria'daki Apollonia kentinin *civitas libera et immunis* olması hakkında bk. Nicola Genis, "The fortifications of Apollonia in Illyria: new research methods and tools for the architectural and historical study", ed. Luigi M. Calio, Gian Michele Gerogiannis, Maria Kopsacheili, *Fortificazioni e società nel Mediterraneo occidentale, Atti del Convegno di Archeologia, organizzato dall'Università di Catania, dal Politecnico di Bari e dalla University of Manchester Catania-Siracusa 14-16 febbraio 2019*, Edizioni Quasar, Roma 2020, s. 77.

²⁸ Cic. *Pis.* 86: "Nonne, cum cc talenta tibi Apolloniatae Romae dedissent, ne pecunias creditas solverent, ultro Fufidium, equitem Romanum, hominem ornatissimum, creditorem debitoribus suis addixisti?" = *Apollonialılar Roma'da sana borçlarından kurtulmak için 200 talentum verdikten sonra, sen ath sınıfından çok parlak bir kişi olan Fufidius'u gönüllü olarak onu alacaklılarının eline bırakmadın mı?*

bilinmektedir²⁹. Atticus, Sikyon kentinden alacaklarını tahsil edemeyince Cicero'dan kendisine konunun çözümü için aracılık etmesini³⁰ istemiş, ancak Cicero yasadaki bu madde nedeniyle bir şey yapılamayacağını bildirmiştir. Tüm bu örnekler Cluvius ile olan problemlerinde Alabanda ve Mylasa'nın özgür kent olmanın avantajını kullanarak yasal süreçleri eyalet valisinin huzurunda yürütmediğinin kanıtıdır. Bununla birlikte eyalet valisi Minucius Thermus'un bu iki özgür kent ile olan ilişkilerinde kendi yetki alanını aşmış olabileceğini gösteren emareler de bulunmaktadır. Çünkü esasında Cicero'nun Thermus'a bu iki kentin Roma'ya *ecdicus* göndermeyi emretmesini (iubere) rica etmesi ve -eğer gerçekten bu ricayı yerine getirdiyse- Thermus'un bu işte doğrudan aracı olması özgür kent ve vali ilişkileri bağlamında çok uygun bir durum olarak gözükmemekte³¹ ve hatta Andrew Lintott bu davanın bizzat Mylasa ve Alabanda'da değil de Roma'da görülmesinin bile uygunsuz olduğunu dile getirmektedir³². Nitekim henüz Asia eyaletinin kurulmasının ardından benzer bir durumla Kolophon kentinin de karşılaştığını görülmektedir (bk. aşağı.).

²⁹ Cic. *Att.* 1.19.9: “De tuo autem negotio saepe ad me scribis; cui mederi nunc non possumus. est enim illud senatus consultum summa pedariorum voluntate, nullius nostrum auctoritate factum. nam quod me esse ad scribendum vides, ex ipso senatus consulto intellegere potes aliam rem tum relatum, hoc autem de populis liberis sine causa additum. et ita factum est a P. Servilio filio, qui in postremis sententiam dixit; sed immutari hoc tempore non potest.” = *İşinle ilgili bana sık sık yazıyorsun. Bu konuda sana şu anda yardım edemiyoruz. Zira bu senato kararı pedarii'nin [düşük rütbeli senatörler] büyük gayretiyle, bizim hiçbir desteğimiz olmaksızın (alındı). Halbuki yazıya dökülmüş bu kararda beni(m adımı) görüyorsun; (ancak) senato kararından, o zaman [oturumda] ayrı bir meselenin ele alındığını, özgür halklarla ilgili olan (maddenin ise sonradan) eklendiğini anlayabilirsin. Bunu en son söz alan P. Servilius'un oğlu bu şekilde yaptı; ama (alınan karar) şu anda değiştirilemez.*

³⁰ Sikyon'daki bu sorun hakkında ayrıca bk. Cic. *Att.* 1. 20.4 ve 2.1.10. Atticus'un eyaletlerdeki işleri ve Cicero ile olan iş birlikleri hakkında bk. Nicholas K. Rauh, “Cicero's business friendships: economics and politics in the late Roman Republic”, *Aevum* 60,1, 1986, s. 7-13. Cicero yakın dostlarının çeşitli konulardaki sorunlarını çözmek üzere ve problem mahkemelere konu olmadan çözülebilsin ya da mahkemede lehte karar alınabilsin diye özellikle eyalet valiliği yapan dostlarına *litterae commendaticiae* olarak da bilinen çeşitli tavsiye mektupları yazmıştır. Yukarıda sözü geçen Cicero'nun Asia valisi Minucius Thermus'a yazdığı mektup da bu gruba girmektedir. Bu tarz mektupların içeriği ve ayrıntılı yorumlaması için bk. Hannah Cotton, *Documentary Letters of Recommendation in Latin from the Roman Empire*, Königstein/Ts., Hain 1981, *passim*; Hannah Cotton, “The Evolution of the So-Called Provincial Law, or: Cicero's Letters of Recommendation and Private International Law in the Roman World”, ed. O. Pogorelsky, *Roman Rule and Jewish Life. Collected Papers*, De Gruyter, Berlin-Boston 2022, s. 99-111.

³¹ Fournier de 2010, s. 442'de bunu bir ‘irregülarité’ olarak görmektedir. Öte yandan Peppe'ye göre (1988, s. 134) vali bu emri *iurisdictio* kapsamında değil, eyalet çapında sahip olduğu daha geniş bir *imperium* yetkisine dayanarak vermiştir.

³² Andrew Lintott, *Imperium Romanum. Politics and Administration*, Routledge, Londra – New York 1993, s. 66-67. Buna karşı olarak bk. Fournier, 2010, s. 442.

Esasında özgür kentlerin eyalet yönetimiyle olan ilişkileri her zaman kusursuz olmamış ve özgür kent olmanın avantajlarını kullanabilmek için zaman zaman mücadele etmek durumunda kalmışlardır. Buna en iyi örnek ise -her ne kadar Mylasa ve Alabanda örneğine kıyasla biraz erken bir dönemden olsa da- özgür bir kent olan Kolophon'da MÖ 120li yıllara tarihlenen bir onurlandırma dekretinde ortaya çıkmaktadır³³. Bu dekrette Menippos isimli bir Kolophon vatandaşının çeşitli defalar elçi olarak Roma'ya gitmesi ve bu elçiliklerden kentine sağladığı faydalar konu edilmektedir. Bunlardan ikisi konumuz ile doğrudan ilgilidir. İlkinde Roma eyalet valilerinin hukuki duruşmaları kentin kontrolünden alarak kendi ukdelerine aktardığı anlaşılmaktadır, ancak nüfuzlu ve retorik gücü kuvvetli bir şahıs olduğu anlaşılan Menippos senatoda valileri yargılamalardan uzak tutacak bir karar aldirmayı başarmıştır. Diğerinde ise, bir Roma vatandaşını öldürdüğü³⁴ için suçlanan Kolophonlu birinin duruşmasının Roma'da görülmesi kararlaştırılınca, taraflardan biri Roma vatandaşı dahi olsa davanın kendi topraklarında sürdürülmesini sağlayarak kendi deyişiyile 'kenti ve yasalarını korumuş = ἅμα τῆι πόλει μετὰ τῶν νόμων ἀνασέσωκεν' olmakla övünmektedir³⁵. Bu örnekten yola çıkılarak Alabanda ve Mylasa'nın da Cluvius'la olan problemlerinde davanın Roma'da görülme zorunluluğunun olmadığı anlaşılmalıdır, zira *lex Iulia* sadece bu tip parasal konularda konunun *proconsul* denetiminde olmadığını bildirmekte, ancak davanın Roma'ya havale edilmesi gibi bir zorunluluktan bahsetmemektedir. Fournier, konuyu senatoya götürebilmenin yalnızca özgür kentlere tanınan ve onları eyaletin diğer kentlerinden ayıran bir avantaj olduğu fikrinde olsa da³⁶ Kolophonlular anlaşılan bunu bir avantaj olarak görmemiş ve davayı Roma'dan alıp kendi kentlerine getirmeyi bir başarı olarak görmüşlerdir. Mylasa ve Alabanda belki Kolophon'a benzer şekilde Menippos gibi retorik kapasitesi yüksek, nüfuzlu bir elçiye sahip olmadığı için (davanın arka planında Pompeius gibi güçlü bir

³³ SEG 39, 1244.

³⁴ Yazıtta str. 45'deki ἐπι Ρωμαϊκῶι θανάτῳ ifadesiyle bir Roma vatandaşının öldürülmesinden ziyade bir Roma vatandaşının ölüm cezasına çarptırılmış olmasının kastedilmiş olabileceğine dair son görüşler ve ilgili satırın ayrıntılı bir değerlendirmesi için bk. Pierre Sanchez, "ΕΠΙ ΡΩΜΑΙΚΩΙ ΘΑΝΑΤΩΙ dans le décret pour Ménippos de Colophon: «pour la mort d'un Romain» ou «en vue d'un supplice romain»?», *Chiron* 40, 2010, 41-60. Umberto Laffi'ye göre ise bu satırda Roma'da görülen cinayet davasının kendisi anlaşılmalıdır, bk. Umberto Laffi, "Cittadini romani di fronte ai tribunali di comunità alleate o libere dell'Oriente greco in età repubblicana", ed. Bernardo Santalucia, *La repressione criminale nella Roma repubblicana fra norma e persuasione*, IUSS Press, Pavia 2009, 127-167 (non vidi) = SEG 60, 1246.

³⁵ Bu onurlandırma dekreti ve Kolophon ile Asia eyaleti valileri arasındaki yasal ilişkiler hakkında daha ayrıntılı olarak bk. Ferrary, 1991, s. 559-576; Robert Morstein Kallet-Marx, *Hegemony to Empire: The Development of the Roman Imperium in the East from 148 to 62 B.C.*, University of California Press, Berkeley, CA 1995, s. 128-129.

³⁶ Fournier, 2010, s. 442.

kişiliğin de olduğu düşünülürse) böyle bir başarıyı sağlayamamış ya da tersine belki de Fournier'nin iddia ettiği gibi zaten bunu olumlu ve kendi çıkarlarına uygun bir durum olarak düşünmüşlerdir.

Cicero'nun kime yazdığı tartışmalı olan ve Alabanda'nın *civitas libera*'sı bağlamında gözden kaçmış bir pasajına da burada değinmek yerinde olacaktır³⁷. *Ad Familiares* adlı eserinin ilk edisyonlarında 138 nolu mektubun alıcısı 51/50 yılının Bithynia-Pontus valisi Publius Silius olarak verilmişse de D.R. Shackleton Bailey'nin 1977 yılında yaptığı edisyonda yaptığı yorumda başlığın yanlış olduğunu ve mektubun esasında yine Asia valisi Minucius Thermus'a yazılmış olma olasılığını dile getirmiştir³⁸. Bu mektupta da konu

³⁷ Cic. *Fam.* XIII.64: "Nero meus mirificas apud me tibi gratias egit, prorsus incredibilis, ut nullum honorem sibi haberi potuisse diceret qui a te praetermissus esset. magnum fructum ex ipso capies; nihil est enim illo adulescente gratius. sed mehercule mihi quoque gratissimum fecisti; pluris enim ex omni nobilitate neminem facio. itaque, si ea feceris quae ille per me tecum agi voluit, gratissimum mihi feceris: primum de Pausania Alabandensi, sustentens rem dum Nero veniat (vehementer eius causa cupere eum intellexi, itaque hoc valde te rogo); deinde Nysaeos, quos Nero in primis habet necessarios diligentissimeque tuetur ac defendit, habeas tibi commendatissimos, ut intellegat illa civitas sibi in Neronis patrocinio summum esse praesidium." = *Arkadaşım Nero, senin kendisine onur payesi bahşetmeyi hiç ihmal etmediğini dile getirerek benim şahsında sana olağanüstü ve sıra dışı bir şekilde teşekkürlerini ilettiler. Kendisinden büyük yarar elde edebilirsin. Zira o gençten daha makbul hiçbir şey yoktur. Herakles aşkı için benim için de pek büyük bir iş yaptın. Çünkü ben soylular arasından kimseyi bu gençten daha değerli saymıyorum. Bu nedenle eğer ki sen Nero'nun benim vasıtamla seni ikna etmek istediği şeyleri yapacak olursan benim için de pek müthiş bir şey yapmış olacaksın. Öncelikle Nero gelinceye kadar Alabandalı Pausanias hakkındaki meseleye yardımcı ol. Nero'nun bunu şiddetle Pausanias yararına arzu ettiğini anladım. Bu yüzden bunu senden önemle rica ediyorum. Sonra da bu genci sana ehemmiyetle tavsiye edilmiş olarak gör ki Nysalıların halkı, kendilerini özellikle husumları olarak görüp son derece değerli sayan ve muhafaza eden Nero'nun patron'luğu altında kendileri için çok büyük bir himaye/yardım söz konusu olduğunu anlatsın (= Çeviri için bk. Ebru Akdoğu Arca, "Provincia Asia'yı Müteakip Nysa ad Maeandrum'da Varlığı Bilinen Romalılar ve Yeni Bir Πρεσβευτής Πομαίων Onurlandırması", ed. M. Arslan – F. Baz, *Arkeoloji, Tarih ve Epigrafi'nin Arasında: Prof. Dr. Vedat Çelgin'in 68. Doğum Günü Onuruna Makaleler*, İstanbul 2018, s. 83.*

³⁸ D.R. Shackleton Bailey (ed.), *Cicero: Epistulae Ad Familiares, Vol. I*, Cambridge: Cambridge University Press, 1977, s. 476-477. Shackleton Bailey bizim de bu makalede baz aldığımız Loeb edisyonunda da aynı düzeltmeyi kullanmaya devam etmektedir. Shackleton Bailey'nin bu düzeltme için öne sürdüğü sebeplerden ilki Pausanias'ın Alabandalı olması nedeniyle işlerinin de kendi memleketine yakın olması gerektiği ve haliyle bu davayla Bithynia-Pontus valisi arasında bir bağlantı kurmanın zor olmasıdır. Bir diğer önemli gerekçe ise kuşkusuz metin içinde geçen Nysalılar ifadesiyle Nysa ad Maeandrum'un kastedilmiş olma olasılığının hayli yüksek olması (zira Bithynia-Pontus sınırları içerisinde Nysa adında bir başka yerleşim bilinmemektedir) ve dolayısıyla yine Asia eyaleti sınırları içerisinde kalınmasıdır. Hannah Cotton, Shackleton Bailey'nin bu önerisinin farkında olmasına rağmen yine de mektubun Bithynia-Pontos valisi Silius'a yazıldığını daha olası görüp bu karışık durumu şöyle ifade etmiştir, Cotton, 2022, s. 110: "Be that as it may, I would suggest that the question as to what legal procedure was available in the case of a citizen of a free city sojourning in another province, would certainly have taxed the

Cicero'nun yine bu defa ismi Tib. Cl. Nero ismindeki bir dostu, daha doğrusu onun koruması altında bulunan Alabandalı Pausanias adlı bir kişi için aracı olmasıdır³⁹. Cicero, eyalet valisinden Pausanias'a yardım etmek için Nero gelene kadar davayı⁴⁰ (res) ertelemesini talep etmektedir. Bu mektuptaki durumu bir öncekinden ayıran şey ise hiç kuşkusuz valinin bizzat yargılamanın içinde olmasıdır. Yukarıda da görüldüğü üzere bu tarihlerde Alabanda özgür olduğu için Pausanias'ın sorun yaşadığı ama kim olduğunu bilmediğimiz kişinin bir Roma vatandaşı olduğuna şüphe yoktur, aksi takdirde eyalet valisinin bu davayla herhangi bir ilişkisinin olması beklenmezdi. Bu dava özelinde metinden çıkarılması gereken bir başka konu da sorunun bir para meselesi olmadığıdır, zira yukarıda da üstünde durduğumuz gibi bu tip konularda *lex Iulia* davanın özgür kentler için valinin yetki alanında olmadığını açıkça ifade etmektedir.

Alabanda'nın en geç 51/50 yılından önce kazanmış olduğu özgür kent statüsünü Augustus Dönemi'nde de sürdürdüğünü yukarıda da bahsettiğimiz gibi Plinius'un Augustus Dönemi kayıtlarına göre verdiği bilgilerden anlıyoruz. Ancak aynı pasaj içerisinde Alabanda'nın aynı zamanda bir *conventus* bölgesi olarak gösterilmesi kafa karıştırıcı bir unsur olarak göze çarpmaktadır. Zira özgür kent olmanın en önemli kazanımlarından birisi olan Roma valisinin yargılama yetkisinden bağımsız olma durumu ile Roma valisinin yargı süreçlerini yürüttüğü bir *conventus* merkezi olma birbiriyle bir tezat oluşturmaktadır. F. Millar dolayısıyla bu pasajda verilen bilgilerin doğruluğundan şüphe etmekte ve Plinius'un Alabanda'nın kısa bir süreliğine özgür olup *conventus* merkezi olmadığı bir zaman aralığı ile özgür olmayıp *conventus* merkezi olduğu Augustus öncesi ve sonrası daha uzun zaman aralığını birbiriyle karıştırmış olabileceğine dikkat çekmektedir⁴¹. Zira MÖ

skills of a modern expert on private international law.” Akdoğu Arca (2018, s. 84, no. 35) Silius'un daha önce de Nero'ya yardımcı olmasından ötürü benzer bir fayda sağlayabilmek amacıyla Nero'nun Cicero'dan yine kendisine arabulucu olması için ricacı olduğu ve dolayısıyla mektubun Bithynia-Pontos valisine yazılmış olma ihtimalinin daha yüksek olduğu fikrindedir. Bu mektupla ilgili ayrıntılı bir analiz için ayrıca bk. Louis Harmand, “ Note sur une lettre de Cicéron (*Fam.*, XIII, 64)”, *Latomus* 6, 1947, s. 23-29. Ayrıca krş. Claude Eilers, *Roman Patrons of Greek Cities*, Oxford University Press, Oxford 2002, s. 90, dn. 28.

³⁹ Bu pasajda adı geçen Pausanias'ın, Cicero'nun Caelius'a yazdığı bir mektupta (*Fam.*, VIII. 8.2: praetor postulante Pausania) Asia valisi C. Claudius Pulcher'e açılan yolsuzluk davasında adı geçen Pausanias ile aynı kişi olabileceğine dair bk. Andrew Lintott, “M. Caelius Rufus and Pausanias”, *The Classical Quarterly* 30, 1980, s. 386, dn. 4.

⁴⁰ Akdoğu Arca, 2018, s. 83'teki çevirisinde “res” sözcüğünün genel anlamıyla “mesele” olarak çevirmektedir, ancak sözcüğün hukuki bir terim olarak “dava” anlamı buradaki içeriğe daha uygun düşmektedir. Sözcüğün bu anlamına ilişkin bk. P. G. W. Glare (ed.), *Oxford Latin Dictionary* (2nd edition), Oxford University Press, Oxford 2012, s. 1792, s.v. res [11].

⁴¹ Fergus Millar, “Civitates liberae, coloniae and provincial governors under the Empire”, *Mediterraneo Antico* 2,1, 1999, s. 109-110. V. Chapot da Alabanda'nın *civitas libera* olarak

51-50 yılına tarihlendirilen ve bir Roma *magistratus*'u tarafından Asia eyaleti *conventus* kentlerine yönelik olarak kaleme alınan bir mektupta Alabanda'nın adı geçerken⁴² MÖ 17 yılına tarihlendirilen Asia eyaleti gümrük yasasında (Monumentum Ephesenum) Alabanda yoktur⁴³, ancak Caligula zamanındaki bir belgede tekrar bu listede yer almaktadır⁴⁴.

Ancak J. Fournier Alabanda'nın bu konuda yalnız olmadığını, Smyrna, Ephesos, Sardeis, Pergamon ve Mylasa gibi kentlerin de özgür olmalarına rağmen *conventus* merkezi olmaya devam ettiğinin altını çizip bu paradoksu Atina'dan verdiği bir örnek ile açıklamaya çalışmaktadır⁴⁵. Buna göre, Marcus Aurelius'un Atinalılara yazdığı bir mektupta verilen bilgilerden Atinalılar ve Herodes Atticus arasında görülecek ve Ofillius Ingenuus isimli birisinin *iudex* olarak atandığı dava kent surları dışında Piraeus ve Eleusis'ten Ingenuus'un tercih ettiği bir yerde görüşülecektir⁴⁶. Fournier böylelikle bu davanın Atina surları dışında bir yerde görüşülecek olmasının kentin statüsüne bir zarar vermediğini ve hem davalı ve davacılar sunulacak konaklama ya da yeme-içme gibi hizmetler vasıtasıyla kentin bu organizasyondan kârlı çıkacağını hem de bunun sağlayacağı prestijden faydalanacağını ifade etmektedir. Dolayısıyla Fournier benzer bir durumun Asia kentleri için de geçerli olabileceğinin altını çizmektedir. Esasen *conventus* sistemi içerisinde yargılamaların kent içinde ya da kent dışında yapılmasının kentlerin yasal

aynı zamanda bir *conventus* olmasını tam anlayamadığı için bu duruma şüpheyle yaklaşmıştır, bk. Victor Chapot, *La province romaine proconsulaire d'Asie depuis ses origines jusqu'à la fin du haut-empire*, Librairie Emile Bouillon Editeur, Paris 1904, s. 354.

⁴² Robert K. Sherk, *Roman Documents from the Greek East. Senatus Consulta and Epistulae to the Age of Augustus*, The Johns Hopkins Press, Baltimore 1969, no. 52. Sherk, bu *magistratus*'un Asia valisi Minucius Thermus olduğunu düşünmektedir. Mektup ve tarihlendirmesi hakkında ayrıca bk., Louis Robert, *Hellenica. Recueil d'épigraphie, de numismatique et d'antiquités grecques*, Vol. 7, Adrien-Maisonneuve, Paris 1949, s. 227-228; Clifford Ando, *Imperial Ideology and Provincial Loyalty in the Roman Empire*, University of California Press, Berkeley 2000, s. 83 (İngilizce çevirisiyle birlikte). Mektubun Sherk ve Robert'in iddia ettiğinin aksine MÖ 30'lu yıllara tarihlenme olasılığı ve mektupta ismi anılan Marcus Cicero'nun, Cicero'nun oğlu olabileceğine dair görüşler için bk. Muzaffer Demir, "Q. Labienus Parthicus'un MÖ 40/39 yılında Mylasa'yı Yıkması ve Kentin Yeniden İmar Süreci Üzerine Değerlendirmeleri", *Phaselis V*, 2019, s. 186-187.

⁴³ Michelle Cottier et al. (eds.), *The Customs Law of Asia*, Oxford University Press, Oxford 2009, s. 60-63, str. 88-96.

⁴⁴ I. *Didyma*, no. 148. Yazıt, Caligula'ya bir kült kurulması amacıyla Asia eyaleti *conventus* merkezlerinden gelen delegelerin listesiyle ilgilidir. Bu konuda daha detaylı bilgi için bk. Robert, 1949, s. 206-238. Alabanda'nın da bu kentlerden birisi olduğuna ilişkin ayrıca bk. Christian Habicht, "New Evidence on the Province of Asia," *The Journal of Roman Studies* 65, 1975, s. 70.

⁴⁵ Fournier, 2010, s. 77.

⁴⁶ James H. Oliver, *Greek Constitutions of Early Roman Emperors from Inscriptions and Papyri*, American Philosophical Study, Philadelphia 1989, no. 183, str. 86-86.

statüsüyle doğrudan bir ilgisi de muhtemelen yoktu. Zira bilindiği üzere eyalet içerisinde *conventus* merkezlerinde o merkeze bağlı kentlerin vatandaşları belirli zamanlarda toplanır ve başkanlığını eyalet valisinin yaptığı mahkemelerde yargılanırlardı. Burada esas olan şey kentin bir *conventus* olup olmadığından ziyade özgür bir kent olarak Roma valisinin kontrolü dışında vatandaşları arasındaki sorunlar için kendi yasalarını uygulayıp uygulaymadığıdır. Aslında özgür kentlerin Fournier'in de değindiği ekonomik gerekçeler dolayısıyla özellikle *conventus* merkezi olmayı talep dahi etmiş olması olasılık dahilindedir.

Augustus Dönemi'nden sonra Alabanda'nın statüsünde herhangi bir değişiklik olup olmadığına dair doğrudan bir belge yoktur. Ancak Sparta'da bulunan ve MS II. yüzyılın ortalarında bir yazıt bu bağlamda tartışmaya açılabilir⁴⁷. Söz konusu yazıtta Damokrates oğlu Eudokimos isimli bir Sparta vatandaşının *dikastagogos* başta olmak üzere yerine getirdiği çeşitli görevlerin yanı sıra Alabanda'ya da yabancı yargıç (ξενοκρίτης) olarak geldiği anlaşılmaktadır. *Ksenokrites*'lerle ilgili yaptığı detaylı çalışmasında D. Nörr, Eudokimos'u tıpkı diğer *ksenokrites* örneklerinde olduğu gibi eyalet valisi tarafından atanan *recuperatores* heyetinin bir üyesi olarak görmektedir⁴⁸. Nörr'ün bu düşüncesi kabul edilecek olursa söz konusu tarihlerde Alabanda'nın artık *civitas libera* olmadığını da kabul etmek gerekecektir. Bununla birlikte Fournier, Eudokimos'un Hellenistik Dönem'den itibaren çok iyi bilinen ve kentlerin başka kentlerden çeşitli davalar için çağırdığı yabancı yargıç heyetinin bir parçası olduğu ihtimalini daha olası olarak görmüştür⁴⁹. Alabanda kentinde yakın zamanda başlatılan arkeolojik kazılarda çıkarılan ve şu anda yayım aşamasında olan yabancı yargıç listeleri kentin MS II. yüzyıl boyunca bu geleneği devam ettirdiğini göstermektedir⁵⁰. Bu yeni belgeler Fournier'in görüşünü doğrular nitelikte olsa da kentin bu dönemde statüsünün ne olduğu sorusunun açık bırakılması gerektiği anlamına gelmektedir. Zira ister özgür olsun ister olmasın kentlerin lokal yargılamalarını kendilerinin yaptığı (ister kendi yargıçları isterse de yabancı yargıç heyetleri çağırarak) ve bir Roma vatandaşı ya da önemli bir konu söz konusu olmadıkça valilerin kentleri özgür

⁴⁷ SEG 11, 491: Εὐδόκιμος Δαμοκράτους τοῦ Σπένδον|τος, διαβέτης, σειτόνης τὸ β' ἀπ' Αἰγύπτου, | καταγελεὺς τῶν Εὐρυκλείων, χοραγός, | δικασταγωγὸς ἀπὸ Σάμου, ξενοκρίτης | εἰς Ἀλάβαντα, κτλ.

⁴⁸ Dieter Nörr, "Zu den Xenokriten (Rekuperatoren) in der römischen Provinzialgerichtsbarkeit", ed. W. Eck, *Lokale Autonomie und römische Ordnungsmacht in den kaiserzeitlichen Provinzen vom 1. bis 3. Jahrhundert*, De Gruyter, Münih 1999, s. 280-283. Bk. ayrıca SEG 49, 2506.

⁴⁹ Fournier, 2010, s. 538.

⁵⁰ Hüseyin Uzunoğlu – Zerrin Aydın Tavukçu, "New Lists of Foreign Judges from Alabanda in Caria", *Greek, Roman and Byzantine Studies* (baskıda). Bu yargıç listelerinin benzerleri Mylasa'dan da bilinmektedir, bk. I. *Mylasa* I, no. 361-376.

bıraktığı bilindiği için⁵¹ bu yabancı yargıç listeleri kentin *civitas libera* hakkına sahip olduğuna dair güvenilir bir kanıt oluşturmamaktadır. Bununla birlikte, kentte sürdürülen kazılar hem yukarıda açıklamaya çalıştığımız hususları doğrulayacak ya da yanlışlayacak hem de kentin Roma İmparatorluk Çağı içlerinde *civitas libera* olma imtiyazını devam ettirip ettirmediğine dair yeni epigrafik belgeler bulma potansiyeline sahiptir.

Kısaca genel bir değerlendirme yapmak gerekirse Alabanda'nın MÖ 51/50 yıllarından önce özgür bir kent olup olmadığına dair yeterli veriye sahip olmadığı görülmektedir. Alabanda vatandaşı Pyrrhakos ya da Pyrrhandros'un Roma'ya elçilik yapması ve kenti için bir vergi muafiyeti (*ἀφορολογησία*) ile vatanına dönebilmesinin ardından onurlandırılmasıyla ilgili yazıt gerek tarihinin kesin olmaması gerekse de vergi muafiyeti ile *civitas libera* arasında organik bir ilişkinin kesin olmaması nedeniyle bu konuda belirleyici değildir. Bu konuda elimizdeki en erken veri Cicero'nun Asia eyaleti valisi Q. Minucius Thermus'a yazdığı mektuptur. Bu mektubunda Cicero, Mylasa ile Alabanda kentlerinin bir Roma vatandaşı olan Cluvius'a olan borçlarından ötürü Roma'da yargılandıklarından söz etmekte ve bu davaya *ecdicus* göndermeleri için yakın arkadaşı olduğu anlaşılan Asia valisinden ricacı olmaktadır. Yargılamanın Alabanda yerine Roma'da yürütülüyor olması kentin statüsüne ait önemli bir ipucu içermektedir. Her ne kadar Vali Thermus özgür bir kentle olan ilişkileri bağlamında kendi yetkisini aşacak bazı davranışlarda bulunmuş olsa da parasal konularda *Lex Iulia*'nın özgür kenti bir valinin denetiminden çıkararak kesin hükmü davanın valiye değil de Roma'ya sevk edilmesini açıklamakta ve Alabanda'nın statüsünün de *libera* olarak değerlendirilmesi gerektiğine işaret etmektedir. Zaten Plinius'un aktardığına göre Augustus Dönemi'nde Alabanda bir *conventus* merkezi olmasının yanı sıra aynı zamanda da özgür bir kenttir. Kentin İmparatorluk Dönemi'nde bu hakkı koruyup korumadığı ise kaynaklarımızın yetersizliği dolayısıyla belirsizdir.

Kaynakça

Antik Kaynaklar

- Cic. *Att.* (Cicero, *Epistulae ad Atticum*) = Cicero, *Letters to Atticus*, Volume II. Translated by D. R. Shackleton Bailey. Loeb Classical Library 8. Cambridge, MA 1999: Harvard University Press.
- Cic. *Fam.* (Cicero, *Epistulae ad Familiares*) = Cicero, *Letters to Friends*, Volume II Letters 114–280. Translated by D. R. Shackleton Bailey. Loeb Classical Library. Cambridge, MA 2001: Harvard University Press.

⁵¹ Bu konuda bk. Kallet-Marx, 1995, s. 131.

- Cic. *Pis.* (Cicero, *In Pisonem*) = Cicero, *Orations. Pro Milone. In Pisonem. Pro Scauro. Pro Fonteio. Pro Rabirio Postumo. Pro Marcello. Pro Ligario. Pro Rege Deiotaro.* Translated by N. H. Watts. Loeb Classical Library. Cambridge, MA – Londra 1953: Harvard University Press.
- Cic. *Prov. Cons.* (Cicero, *De provinciis consularibus*) = Cicero, *Orations. Pro Caelio. De Provinciis Consularibus. Pro Balbo.* Translated by R. Gardner. Loeb Classical Library. Cambridge, MA 1958: Harvard University Press.
- Plin. *HN* (Plinius Maior, *Naturalis Historia*) = Pliny, *Natural History*, Volume II: Books 3–7. Edited and translated by H. Rackham. Loeb Classical Library. Cambridge, MA – Londra 1941: Harvard University Press.

Modern Kaynaklar

- Akdoğu Arca, E. (2018). “Provincia Asia’yı Müteakip Nysa ad Maeandrum’da Varlığı Bilinen Romalılar ve Yeni Bir Πρεσβευτής Ρωμαίων Onurlandırması”, ed. M. Arslan – F. Baz, *Arkeoloji, Tarih ve Epigrafi'nin Arasında: Prof. Dr. Vedat Çelgin'in 68. Doğum Günü Onuruna Makaleler*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, s. 77-91.
- Ando, C. (2000). *Imperial Ideology and Provincial Loyalty in the Roman Empire*, University of California Press, Berkeley.
- Arslan, M. (2007). *Mithradates VI Eupator. Roma'nın Büyük Düşmanı*, Odin Yayıncılık, İstanbul.
- Badian, E. (1968). *Roman Imperialism in the Late Republic*, Basil Blackwell, Oxford.
- Bernhardt, R. (1971). *Imperium und Eleutheria: die römische Politik gegenüber den freien Städten des griechischen Ostens*, Hamburg Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hamburg.
- Bernhardt, R. (1980). “Die Immunitas der Freistädte”, *Historia* 29, s. 190-207.
- Bernhardt, R. (1985). *Polis und römische Herrschaft in der späten Republik (149–31 v. Chr.)*, de Gruyter, Berlin-New York.
- Buraselis, K. (2000). *Kos Between Hellenism and Rome*, American Philosophical Society, Philadelphia.
- Chapot, V. (1904). *La province romaine proconsulaire d'Asie depuis ses origines jusqu'à la fin du haut-empire*, Librairie Emile Bouillon Editeur, Paris.
- Claudon, J.F. (2015). *Les ambassades des cités grecques d'Asie Mineure auprès des autorités romaines: de la libération des Grecs à la fin du Haut-Empire (196 av. J.-C. - 235 apr. J.-C.)*, École Pratique des Hautes Études Yayınlanmamış Doktora Tezi, Paris.
- Cottier M. et al. (eds.) (2009). *The Customs Law of Asia*, Oxford University Press, Oxford.

- Cotton, H. (1981). *Documentary Letters of Recommendation in Latin from the Roman Empire*, Königstein/Ts., Hain.
- Cotton, H. (2022). “The Evolution of the So-Called Provincial Law, or: Cicero’s Letters of Recommendation and Private International Law in the Roman World”, ed. O. Pogorelsky, *Roman Rule and Jewish Life. Collected Papers*, De Gruyter, Berlin-Boston, s. 99-111.
- Cousin, G. - Diehl, C. (1886). “Inscriptions d’Alabanda en Carie”, *Bulletin de Correspondance Hellénique* 10, s. 299-306.
- Crampa, J. (1972). *Labraunda. Swedish Excavations and Researches III:2. The Greek Inscriptions Part II: 13-133*, Svenska Institutet i Athen, Atina.
- Crawford, M.H. (1996). *Roman Statutes Vol. II*, Institute of Classical Studies, Londra.
- Demir, M. (2019). “Q. Labienus Parthicus’un MÖ 40/39 yılında Mylasa’yı Yıkması ve Kentin Yeniden İmar Süreci Üzerine Değerlendirmeleri”, *Phaselis* V, s. 175-196.
- Dmitriev, S. (2017). “The Status of Greek Cities in Roman Reception and Adaptation”, *Hermes* 145/2, s. 195–209.
- Eilers, C. (2002). *Roman Patrons of Greek Cities*, Oxford University Press, Oxford.
- Errington, R.M. (2010). “Alabanda und Rom im 2. Jh. v. Chr.”, *Epigraphica Anatolica* 43, s. 125–130.
- Fellmeth, A.X. – Horwitz, M. (2009). *Guide to Latin in International Law*, Oxford University Press, Oxford.
- Ferrary, J.L. (1991). “Le statut des cités libres dans l’Empire romain à la lumière des inscriptions de Claros”, *Comptes rendus des séances de l’Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 135, s. 557-577.
- Ferrary, J.L. (1999). “La liberté des cités et ses limites à l’époque républicaine.” *Mediterraneo Antico* 2, 69–84.
- Filippini, A. (2017). “La chora e i notabili di Iasos in epoca ellenistico-romana. A proposito di un libro (e di uno studio) recente su Chalketor e Iasos”, *Mediterraneo Antico* XX, s. 521-544.
- Fournier, J. (2010). *Entre tutelle romaine et autonomie civique: L’administration judiciaire dans les provinces hellénophones de l’empire romain (129 av. J.-C. - 235 apr. J.-C.)*, Ecole Française d’Athènes, Atina.
- Fournier, J. (2021). “Representing the rights of a city: Ekdikoi in Roman courts”, ed. Katell Berthelot, Natalie Dohrmann, Capucine Nemo-Pekelman, *Legal engagement: the reception of Roman law and tribunals by Jews and other*

inhabitants of the Empire, Publications de l'École française de Rome, Roma, s. 175-194.

- Genis, N. (2020). "The fortifications of Apollonia in Illyria: new research methods and tools for the architectural and historical study", ed. L. M. Calio, G. M. Gerogiannis, M. Kopsacheili, *Fortificazioni e società nel Mediterraneo occidentale, Atti del Convegno di Archeologia, organizzato dall'Università di Catania, dal Politecnico di Bari e dalla University of Manchester Catania-Siracusa 14-16 febbraio 2019*, Edizioni Quasar, Roma, s. 77-90.
- Glare, P. G. W. (2012), *Oxford Latin Dictionary (2nd edition)*, Oxford University Press, Oxford.
- Guerber, É. (1997). "Les cités libres à l'époque romaine." *Dialogues d'histoire ancienne* 23, s. 301-306.
- Guerber, É. (2002). "Le thème de la liberté des grecs et ses prolongements politiques sous le Haut-Empire." ed. H. Inglebert, *Idéologie et valeurs civiques dans le monde romain. Hommage à Claude Lepelley*, Picard, Paris, s. 123-142.
- Habicht, C. (1975). "New Evidence on the Province of Asia", *The Journal of Roman Studies* 65, s. 64-91.
- Habicht, C. (1984). "Zur Personenkunde des griechisch-römischen Altertums. Euthydemus von Mylasa", *The Bulletin of the American Society of Papyrologists* 21, s. 69-75.
- Harmand, L. (1947). "Note sur une lettre de Cicéron (Ad Fam., XIII, 64)", *Latomus* 6, s. 23-29.
- Holleaux, M. (1898). "Epigraphica", *Revue des Études Grecques* 11, 1898, s. 258-266,
- I. *Didyma* = Wiegand, T. (1958). *Didyma. 2. Teil: Die Inschriften von Albert Rehm*, Verlag Gebr. Mann, Berlin.
- I. *Mylasa I* = Blümel, W. (1987). *Die Inschriften von Mylasa. Teil I: Inschriften der Stadt*, Dr. Rudolf Habelt, Bonn.
- I. *Priene* = Blümel, W., Merkelbach, R. (2014). *Die Inschriften von Priene*, Dr. Rudolf Habelt, Bonn.
- Jones, A.H.M. (1939). "Civitates Liberae Et Immunes in the East", ed. W. M. Calder, J. Keil, *Anatolian Studies Presented to W. H. Buckler*, Manchester University Press, Manchester, s. 103-117.
- Jones, A.H.M. (1971²). *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, Clarendon Press, Oxford.
- Jordan, B. (2023). *Imperial Power, Provincial Government, and the Emergence of Roman Asia, 133 BCE-14 CE*, Oxford University Press, Oxford.

- Kallet-Marx, R.M. (1995). *Hegemony to Empire : The Development of the Roman Imperium in the East from 148 to 62 B.C.*, University of California Press, Berkeley, CA.
- Kienast, D. (1968). "Entstehung und Aufbau des römischen Reiches", *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Romanistische Abteilung* 85, s. 330-367.
- Laffi, U. (2009). "Cittadini romani di fronte ai tribunali di comunità alleate o libere dell'Oriente greco in età repubblicana", ed. B.Santalucia, *La repressione criminale nella Roma repubblicana fra norma e persuasione*, IUSS Press, Pavia, s. 127-167.
- Lintott, A. (1980). "M. Caelius Rufus and Pausanias", *The Classical Quarterly* 30, s. 385-386.
- Lintott, A. (1993). *Imperium Romanum. Politics and Administration*, Routledge, Londra-New York.
- Magie, D. (1950). *Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century After Christ, Vols I-II*, Princeton University Press, Princeton.
- Marek, C. "Karien im ersten Mithradatischen Krieg", ed. P. Kneissl, V. Losemann, *Alte Geschichte und Wissenschaftsgeschichte. Festschrift für Karl Christ zum 65. Geburtstag*, Darmstadt: Wiss. Buchgesellschaft, Darmstadt, s. 285-308.
- Marshall, A.J. (1969). "Romans under Chian Law", *Greek, Roman and Byzantine Studies* 10/3, s. 255-271.
- Mauer, Q. (2022). *Application, adaptation and rejection: the strategies of Roman jurists in responsa concerning Greek documents*, Leiden Üniversitesi Doktora Tezi, Leiden.
- Migeotte, L. (1984). *L'emprunt public dans les cités grecques. Recueil des documents et analyse critique*, Éditions du Sphinx, Les Belles Lettres, Quebec - Paris.
- Millar, F. (1999). "Civitates liberae, coloniae and provincial governors under the Empire", *Mediterraneo Antico* 2,1, s. 95-113.
- Morstein-Marx, R. (2021). *Julius Caesar and the Roman People*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Nörr, D. (1999). "Zu den Xenokriten (Rekuperatoren) in der römischen Provinzialgerichtsbarkeit", ed. W. Eck, *Lokale Autonomie und römische Ordnungsmacht in den kaiserzeitlichen Provinzen vom 1. bis 3. Jahrhundert*, Münih: De Gruyter, s. 257-301.
- Oliver, J.H. (1989). *Greek Constitutions of Early Roman Emperors from Inscriptions and Papyri*, American Philosophical Study, Philadelphia.
- Peppe, L. (1988). *Sulla giurisdizione in populos liberos del governatore provinciale al tempo di Cicerone*, Dott. A. Giuffrè Editore, Milan.

- Rauh, N.K. (1986). "Cicero's business friendships: economics and politics in the late Roman Republic", *Aevum* 60/1, s. 3-30.
- Robert, L. (1949). *Hellenica. Recueil d'épigraphie, de numismatique et d'antiquités grecques, Vol. 7*, Adrien-Maisonneuve, Paris.
- de Rossi, F.C. (1992-1993). "Morte di un ambasciatore di Alabanda", *Scienze dell'Antichità* 6-7, s. 35-40.
- de Rossi, F.C. (2006). *Iscrizioni storiche ellenistiche. Vol. 3: Decreti per ambasciatori greci al Senato*, Herder Editrice e Libreria, Roma.
- Sanchez, P. (2010). "ΕΙΠΙ ΡΩΜΑΙΚΩΙ ΘΑΝΑΤΩΙ dans le décret pour Ménippos de Colophon: «pour la mort d'un Romain» ou «en vue d'un supplice romain»?», *Chiron* 40, s. 41-60.
- Santangelo, F. (2007). *Sulla, the Elites and the Empire A Study of Roman Policies in Italy and the Greek East*, Brill, Leiden-Boston.
- Saraçoğlu, N. (2023). *Hellenistik ve Roma Dönemleri'nde Kent Avukatlığı*, Akdeniz Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Antalya.
- SEG= *Supplementum Epigraphicum Graecum*.
- Shackleton Bailey, D.R. (1977). *Cicero: Epistulae Ad Familiares, Vol. I*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Sherk, R.K. (1969). *Roman Documents from the Greek East. Senatus Consulta and Epistulae to the Age of Augustus*, The Johns Hopkins Press, Baltimore.
- Uzunoğlu, H. – Aydın Tavukçu, Z. "New Lists of Foreign Judges from Alabanda in Caria", *Greek, Roman and Byzantine Studies* (basım aşamasında).
- Willrich, H. (1899). "Alabanda und Rom zur Zeit des ersten Krieges gegen Mithradates", *Hermes* 34, s. 305-311.

ANTİKÇAĞ'IN SONUNDA ARMENIA BÖLGESİ'NİN TARİHİ COĞRAFYASI

HISTORICAL GEOGRAPHY OF ARMENIA AT THE END OF THE ANTIQUITY

İlhami Tekin CİNEMRE*

Makale Bilgisi

Başvuru: 4 Mayıs 2024

Kabul: 18 Eylül 2024

Article Info

Received: May, 4, 2024

Accepted: September, 18, 2024

Öz

Antikçağ'ın sonunda Armenia'nın coğrafi sınırları, Romalılar ve Sâsânîler arasındaki güç mücadelesinden dolayı sık sık değişikliğe uğramıştır. Bu yüzden her yüzyılı içine alan ve tek bir pencereye sahip olan geniş bir Armenia coğrafyasından bahsetmek mümkün değildir. Ancak buna karşın konu hakkındaki az sayıda çalışma genel olarak tarihsel bağlamı göz ardı ederek Armenia'nın her yüzyılda aynı sınırlara sahip olduğunu varsaymaktadır. Bilhassa Anania Şirakac'i'nin VII. yüzyılda çizdiği coğrafi model, günümüzdeki çalışmalar için de genel bir kabule dönüşmüştür. Oysa Armenia bölgesi, antikçağın sonu boyunca jeostratejik pozisyonundan dolayı dinamik ve değişken sınırlara sahip olmuştur. Coğrafyanın engebeli olması, yerleşimlerin birbirinden uzak olması ve kentleşme kültürünün yaygın olmaması gibi nedenlerle bu sınırların tespiti son derece zordur. Üstelik bahsi geçen dönemde batıda Roma, güneyde İran, doğuda Albania ve kuzey doğuda İberia ile olan siyasi mücadeleler, bilhassa sınırların istikrarsızlığına ve yerleşim birimlerinin isimlerinin dahi sürekli değişmesine neden olmuştur. Bu yüzden bu çalışmanın amacı, devrin tarihî olayları dikkate alınarak Armenia'nın sürekli değişen sınırlarına kronolojiyi gözeterek vurgu yapmak ve antikçağın sonunda Armenia'nın tarihî coğrafyasını tartışmaktır.

Anahtar Kelimeler: Armenia, Armenia Coğrafyası, Antikçağ'ın Sonunda Armenia, Armenia'nın Tarihi Coğrafyası, Anania Şirakac'i.

*Dr. Öğr. Üyesi, Karadeniz Teknik Üniversitesi; Edebiyat Fakültesi; Tarih Bölümü; Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı; i.t.cinemre@hotmail.com; ORCID ID: 0000-0002-2760-0976; Trabzon-Türkiye.

** Bu çalışma 2018 yılında hazırlanan "Geç Antik Çağda Romalılar ve Sâsânîler Arasında Armenia (224-451)" adlı doktora tezinin bir bölümünün geliştirilmesi ve Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK), 2219 Yurt Dışı Doktora Sonrası Araştırma Burs Programı kapsamında Sorbonne Université'de yürütülen "Comment les Auteurs Arméniens de l'Antiquité Tardive Percevaient-ils la Géographie Arménienne?" adlı araştırmanın sonucunda hazırlanmıştır. Ayrıca bu çalışma Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK) tarafından 123K172 Numaralı proje ile desteklenmiştir. Projeye verdiği destekten ötürü TÜBİTAK'a teşekkürlerimizi sunarız.

Abstract

During the late antiquity, the geographical boundaries of Armenia underwent frequent changes due to power dynamics between the Romans and the Sasanians. Therefore, it is impossible to speak of a broad Armenian geography with a single window that encompasses every century. However, despite this, few studies on the subject generally assume that Armenia had the same borders in every century, neglecting the historical context. Particularly, the geographical model drawn by Anania Şirakac'ı in the 7th century has become generally accepted in modern studies. However, the Armenia region had dynamic and variable boundaries throughout the late antique period due to its political position. The determination of these boundaries is extremely difficult owing to factors such as the rugged nature of the geography, the distant placement of settlements from each other, and the lack of widespread urbanization. Moreover, political struggles with Rome to the west, Iran to the south, Albania to the east, and Iberia to the northeast, especially contributed to the instability of borders and even the constant changing of the names of settlements. Hence, the goal of this study is to emphasize the continuously changing borders of Armenia with a chronological perspective, taking into account the historical context, and to consider the historical geography of Armenia in the late antiquity.

Keywords: *Armenia, Armenian Geography, Armenia at the End of Antiquity, Historical Geography of Armenia, Anania Şirakac'ı.*

Giriş ve Arka Plan

Antikçağ'ın sonu boyunca Armenia coğrafyasının sınırlarını tespit etmek Armenia'nın dönemsel aralıklar dışında sürekli devam eden Roma-Sâsânî mücadelesinin etkin savaş alanı olmasından dolayı son derece zordur. Dönemin çağdaş yazarları ve V. yüzyılın ortalarından itibaren ortaya çıkan Ermeni literatürünün konuya dair tutarsız ve pragmatik yaklaşımları da Armenia Bölgesi'nin tarihî coğrafyasındaki değişkenliğin anlaşılmasındaki temel engellerin başında gelmektedir. Üstelik zaten zor olan coğrafya problemi, literatürün Armenia'yı her dönem aynı sınırlara sahip gibi görmesi, Armenia Bölgesi'nin siyasi bir devletten ziyade coğrafi bir isme karşılık gelmesi ve sık sık değişikliğe uğrayan bölgeleri takip etmemesinden ötürü daha da karmaşık bir hal almıştır.¹ Fırat'ın (*Erm. Ep'rat*) doğusundaki Kafkasya hattı için Herodotos, Xenophon ve Strabon gibi antik Yunanlı yazarların kullandıkları *Armenia* ifadesinin antikçağın sonu için hangi ölçüde kullanılabilir olduğu da ayrı bir tartışma konusudur. Konuya ilişkin doğrudan bir eser kaleme alan VII. yüzyıl Ermeni müellifi Anania Şirakac'ı, Armenia'yı

¹ Konunun tartışıldığı örnek bir çalışma için bk. Hatice Palaz Erdemir (2014). "Antikçağda Politik Bir Arena ya da "Armenia", *Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi*, C. 60(V), Ankara 2015, s. 1-17.

antikçağın sonunu da kapsayacak haliyle 15 geniş bölge (*ašxar* [*uʒhuuŋ*]) ve 200 küçük yerleşim (*gawaŋ* [*quuum*]) olarak resmetmiştir.² Dolayısıyla Armenia'nın coğrafi uzantılarını Roma ile Sâsânî arasındaki güç mücadelesinin doğurduğu savaş geleneği üzerinden; ancak bölgenin tarihî önem taşıyan nehir, göl ve dağ gibi doğal sınırlarını göz ardı etmeden tespit etmek mümkün olabilir. Zira Sâsânîlerin kurucusu I. Ardašîr'in (224-241/3) oğlu ve halefi olan I. Šābuhr'un idaresindeki Sâsânîler, Armenia'ya 252 yılında hâkim olduklarında, bölgenin sınırları Arşakid Hanedanı'nın kurucusu I. Tiridates'in kral ilan edildiği 63 yılından itibaren kabul gören doğal uzantılarla belirlenmişti. Bu sınırlar, Albania (*Erm.* Ałuank')³ veya İberia'ya (*Erm.* Virk') doğru kısmî genişleme ve daralmalar dışında 299 yılındaki I. Nisibis Antlaşması'na kadar idari açıdan kayda değer bir değişikliğe uğramadı.

I. Šābuhr, oğlu Ohrmezd-Ardašîr'i *Wuzurg Šāh Arminān* (*Armenia'nın büyük kralı*) olarak 252 yılında Armenia'ya gönderdiğinde, bölgenin sınırları o zamana kadar Roma himayesinde kalan coğrafya ile aynı uzantılara sahipti.⁴ Bu coğrafya Kuzey Anadolu Dağları'nın (esasen Parxar Dağları'nın) güney eteklerinde doğuya doğru akan ve Gürcistan'daki Gonio Kalesi önünden Karadeniz'e ulaşan Çoruh (*Erm.* Voh) Nehri⁵ vasıtasıyla Pontos ile sınır çizerek batıda Fırat hattı boyunca "Aşağı" Armenia ve Kappadokia'ya doğru uzanıyordu.⁶ Aynı zamanda Armenia'nın en batı ucu olan bu bölge "Aşağı" Armenia'nın karşısında yer aldığı için Ermeniler tarafından *Barjr Hayk* [*Բարձր Հայք*] / "Yukarı" Armenia (Interior) olarak bilinen *Armenia Minor* sınırındaki toprakları içine alıyordu.⁷ Bu bölgeyi ikiye ayıran Fırat, yine aynı bölgenin doğusundaki dağlardan başlayıp önce batıya, ardından güneye

² *AŠX*, V.22. I. yüzyıl yazarı Gaius Plinius Secundus, Anania Şirakac'i'den 5-6 yüzyıl önce, Armenia'nın mahalli isimleriyle beraber 120 *strategiastan* meydana geldiğini ifade etmiştir. Bk. *Plin. Nat.*, VI.10.27.

³ Albania sözcüğü, Farsça'da *Arrān* adıyla biliniyordu ve Ermeni literatüründeki *Arān* kullanımı da muhtemelen aynı kökenden besleniyordu. Bk. Clifford E. Bosworth, "Arrān", *Encyclopaedia Iranica*, ed. Ehsan Yarshater, C. 2, 1987, s. 520-522. Ayrıca bk. Heinrich Hübschmann, *Armenische Grammatik*, Von Breitkopf & Härtel, Leipzig 1897, s. 39; Cyril, 1963, s. 257.

⁴ *ŠKZ*, 18; *MX*, II.78; *Zon.* XII.21. Touraj Daryae, "Armenia and Iran: The Birth of Two Nations in Late Antiquity", *Electrum*, C. 28, 2021, s. 62.

⁵ Ermeni kaynaklarının *Voh* adını verdikleri nehir, Plinius'a göre *Absarrum*, Appianus'a göre ise *Apsarus* [*Ἀψαρὸς*] ismiyle anılıyordu. Bk. *Plin. Nat.* VI.9.25; *App. Mithr.* XV.101. VI. yüzyıl yazarı olan Prokopios ise nehri *Bóas* [*Βόας*] olarak adlandırarak buranın yerel topluluklar tarafından *Akampsis* olarak bilindiğini iddia etmiştir. Bk. *Proc. Bell.* VIII.2.

⁶ *Plin. Nat.*, VI.9.25.

⁷ *Nor Barğirk' Haykazean Lezui*, 1836-1837, s. 462; T'adevos X. Hakobyan, "Barjr Hayk", *Haykakan Sovetakan Hanragitaran*, C. 2, Haykakan SSH Gitut'unneri Akademiya, Erevan 1976, s. 321-323.

akarak Kommagene ve Armenia arasında doğal bir sınır oluşturduktan sonra Suriye topraklarına kadar ulaşıyordu.⁸ En güneyde Dicle (*Erm. Dglat*) Nehri'nin sularıyla Mezopotamya bölgesinden ayrılan ve Zagros dağ silsilesinin yer aldığı Atropatene ile Adiabene'ye kadar uzanan Armenia Bölgesi, doğuda Aras'ı aşır Kura Nehri'ne kadar alçalarak devam ediyordu. Özellikle Kura'dan ötedeki topraklar Albania ve İberia arasında kuzey-güney eksenli taksim edilmişti.⁹ Armenia'nın güney-doğu hattındaki bu bölgeler, 252 yılında I. Şābuhr'un Armenia, Albania ve İberia üzerindeki protektorasından sonra Nakş-ı Rüstem'deki Kartir Yazıtlarına göre doğrudan *Ērānšahr*'ın uzak bir yönetim bölgesine dönüşmüştü.¹⁰

Bu bölgenin güneyinde ise daha da alçak bir araziye konumlanan Mugan (*Erm. Vatnean*) Düzluğu yer alıyordu.¹¹ Mugan Düzlüğü'nün yayıldığı bölgenin isimlendirilmesi antik kaynaklarda farklı şekillerde karşılanmakla beraber bölge Yunan yazarlar tarafından daha çok *Kaspiane* formuyla isimlendirilerek Armenia'ya değil Albania'ya aitmiş gibi gösterilmiş ve III. yüzyıl yazarı Claudius Aelianus tarafından da *Caspia* ifadesiyle anılmıştır.¹² Ermeni literatür geleneğinde ise *Kaspiane*'den türetilen *Kaspk*' ifadesinin yanında Agat'angelos tarafından bir de *P'aytakaran* ismi önerilmiş ve buranın esasen *şehir* olduğu ileri sürülmüştür.¹³ Nitekim Agat'angelos'un ardından yazan Ermeni yazarların Anania Şirakac'i'ye kadar *P'aytakaran* bölgesi için *şehir* kelimesini kullanarak burayı Atropatena'nın bir parçası olarak görmeleri bir gelenek haline dönüşmüştür.¹⁴ Üstelik Ka'ba-ye Zardoşt'te (Kâbe-i Zerdüşt) bulunan I. Şābuhr ve Zerdüşt rahip Kartir Yazıtlarında bölge, Sāsānilerin doğal bir parçası olarak anılmaya devam etmiştir.¹⁵

Bu geniş Armenia coğrafyası Sāsānilerin bölgeye atadıkları *Wuzurg Šāh Arminān*'in altında neredeyse 30 yıl boyunca kayda değer bir değişikliğe uğramadı. Ancak 280'li yıllardan itibaren Movsēs Xorenac'i'nin aktardığına

⁸ Solin. XXXVII.1; Euseb. *Onom.* 197.1-6.

⁹ Anania Şirakac'i'ye göre bölge, Hazar (*Erm. Kaspiakan*) Denizi'nin batısında, İberia'nın güney-doğusunda ve Armenia'nın doğusundaki Kura (*Erm. Kur*) Nehri boyunca uzanıyordu. İberia ile Armenia arasındaki sınır burada yine Kura Nehri oluşturuyordu (*AŞX*, V.20-21).

¹⁰ *KNRm*, 12; Braund, 1994, s. 239.

¹¹ *MX*, III.3; *KG* §2.

¹² Strab. XI.14.5; Plin. *Nat.*, VI.17.44; Ael. *NA*. XVII.17.

¹³ Heinrich Hübschmann, *Die Altarmenischen Ortsnamen*, Reprint, Oriental Press, Amsterdam 1969, s. 270. Perikhanian'ın ifadesine göre *-karan* kelimesi pehveli dilinde zaten "sınır/bölge" manasıyla biliniyordu. Bk. Perikhanian, 1982, s. 55. Agat'angelos'un Yunanca kopyasında ise aynı ifade *Phatakharanē* [*Φαταχαρανή*] formuyla verilmiştir. Bk. Aa, 842; Ag, 153.

¹⁴ *LP*, II.33; Ehişē, III.p88, IV.p95; *LE*, XVIII; *YM*, XXXVI.107.

¹⁵ *ŞKZ*, 2; *KKZ*, 12. P'aytakaran bölgesi, Kartir Yazıtları'nda *Balaskan* [*Blaskan*] adıyla anılmaktadır. Bk. *KKZ*, 12; Clifford E. Bosworth, "Baylaqān", *Encyclopaedia Iranica*, ed. Ehsan Yarshater, C. 6, Routledge & Kegan Paul, London; New York 1990, s. 2.

göre uzun süredir savaş halinde olan İmparator Probus (276-282) ve Sâsânî *şahı* II. Wahrâm kendi aralarında anlaşarak Armenia'yı eşit olmayan iki parça olarak taksim ettiler ve hatta sınırları belirginleştirmek için de güzergâh boyunca hendekler kazdırttılar.¹⁶ Böylece çizgisel sınırları tam olarak tespit edilemese de Armenia'nın batı kanadı Romalıların güvencesi altında olan II. Khosrov'un idaresine verilirken doğu tarafı yine Sâsânî tahtının veliahtı Narseh'in hâkimiyeti altında kalmaya devam etti. Teknik olarak böyle bir paylaşımın gerçekliği kuşku uyandırsa da coğrafi kazanımlar Romalıların son 50 yıldır Sâsânîler karşısındaki gerileyişlerinin durduğuna da işaret etmektedir. Ne var ki 287 yılında Sâsânîler, kendi içlerinde yaşadıkları güç mücadelesinin de etkisiyle, bu kez Armenia üzerindeki yönetim haklarının önemli bir kısmını Romalılara terk etmeye mecbur kaldılar. *Tetrarkhia* sisteminin kurucusu Diocletianus, bu durumu fırsata çevirmek ve Armenia üzerindeki Romalıların etkisini artırmak için bölgede birtakım düzenlemeler yaptı.¹⁷ Her ne kadar Armenia'nın batı toprakları Romalıların himaye altına aldıkları III. Tiridates'in yönetimine girmiş gibi görünse de Sâsânîler için zafer anıtı olarak dikilen Paikuli Yazıtları Narseh'i 293 yılında bile *Armenia kralı* olarak konumlandırmayı sürdürmektedir.¹⁸

Armenia'nın batı toprakları 290'lı yılların hemen başında, Roma güvencesi altında III. Tiridates'in egemenliği altındaydı ancak, bölgenin tamamının yönetimi konusundaki belirsizlik sürüyordu. Ayrıca Ermeni bazı *naxarar*ların (soylu feodal beyler) Sâsânîlerle ittifak arayışında olmaları, Sâsânî *şahının* 296 yılında Armenia'yı işgal etmesiyle karşılık buldu.¹⁹ Narseh'in Armenia'ya ilerlemesiyle Armenia coğrafyası yeniden Sâsânîlerin hâkimiyetine girdi.²⁰ Roma ile Sâsânî ordularının bir kez daha karşı karşıya geldiği bu süreç, Diocletianus'un desteklediği doğudaki *caesar* Galerius'un Narseh'e karşı kazandığı kesin zaferinin ardından ancak 299 yılında yapılan I. Nisibis Antlaşması'yla son buldu.²¹ Bu antlaşmaya göre, Dicle'nin doğusundaki Moxoena, Rehimena, Arzanena, Zabdikena, ve Korduena bölgeleri Ammianus Marcellinus'un vurgusuna göre Roma İmparatorluğu'nun egemenliğine geçti.²² VI. yüzyıl yazarı Petrus Patricius'a göre ise Roma İmparatorluğu'nun hâkimiyetine giren bölgeler Ingilena,

¹⁶ Aa, 36; MX, II.77.

¹⁷ Canepa, 2009, s. 83.

¹⁸ *NPi*, §III. Ayrıca bk. Barnes, 1982, s. 51; Ursula Weber, "Narseh, König der Könige von Ērân und Anērân", *Iranica Antiqua*, C. 47, Brill, Leiden 2012.

¹⁹ Amm. Marc. XXIII.5.11; Southern, 2001, s. 149; Canepa, 2009, s. 83.

²⁰ P'B, III.21.

²¹ Oros. VII.25.9; Lac. *DMP*, IX.6-8; Fest. *Brev.* XXV; *Chron. Pasch.* 512; Iord. *Get.* XXI.110.

²² Amm. Marc. XXV.7.9.

Sophena, Arzanena, Korduena ve Zabdikena'ydı.²³ Ayrıca Dicle Nehri, yeni Roma-Sâsâni hududu olarak belirlendi ve bütün Armenia'nın idaresi, Ziatha (Harput?) Kalesi'nin olduğu bölgeye kadar Romalılara bırakıldı.²⁴ *Verona* listeleri (*Laterculus Veronensis*) ve *Laterculus*'ta Armenia, bu tarihlerde Roma İmparatorluğu'nun toprağı gibi gösterilmiştir.²⁵

“Aydınlanma” ve Armenia Coğrafyasının Değişimi

IV. yüzyılın hemen başlarında Armenia monarşisinin (aslında Arşakid Hanedanı'nın) Hıristiyanlığa, yani “aydınlığa” geçişi bölgenin az sayıdaki şehri ve bilhassa kırsal yerleşimleri üzerinde önemli değişikliklere yol açtı. Özellikle senktretik inançları şekillendiren tapınakların bulunduğu bölgelerdeki değişim diğer yerlere göre daha fazla ön plana çıktı. Armenia'nın kuzeybatısında yer alan Akilisene (*Erm. Ekeleac'*) çevresinde bulunan pagan yapılar Hristiyan grupların ilk saldırdıkları bölgeler oldu.²⁶ Nitekim burası aydınlatıcı Grigor'un ruhanî liderliği (söz konusu tarih, *kat'olikos* unvanının kullanımı için erkendir) Ristakēs'e bırakıp inzivaya çekildiği yer olacaktı.²⁷ Ani Kamax'daki Zeus-Aramazd, T'il'deki Nanē, Erēz'deki Anahita, Bagayariç'teki Mihr ve T'ordan'daki Barşamin tapınakları Hristiyanlık taraftarları tarafından kısa sürede yıkıldı.²⁸ Çok geçmeden Armenia'nın güneyinde de Hristiyanlık tabanlı değişimler yaşandı. Aştişat'ta bulunan ve toplumun önemli kült merkezlerden olan Vahagn, Astlık ve Anahita'ya ait tapınak ve idoller ortadan kaldırılarak yerlerine Ermenilerin ilk kiliselerinden biri olarak düşünülen Surb Karapēt Manastırı inşa edildi.²⁹

²³ Petr. Patric. P30; Engelbert Winter, “On the Regulation of the Eastern Frontier of the Roman Empire in 298”, *The Eastern Frontier of the Roman Empire*, ed. David H. French ve Chris S. Lightfoot, Böl. 2, BAR, Oxford 1989, s. 555; Weber, 2012, s. 239.

²⁴ Petr. Patric. P30; Timothy D. Barnes, *Constantine and Eusebius*, Harvard University Press, Cambridge; MA; London 1981, s. 18; Roger C. Blockley, “The Romano-Persian Peace Treaties of A.D. 299 and 363”, *Florilegium*, C. 6, 1984, s. 31.

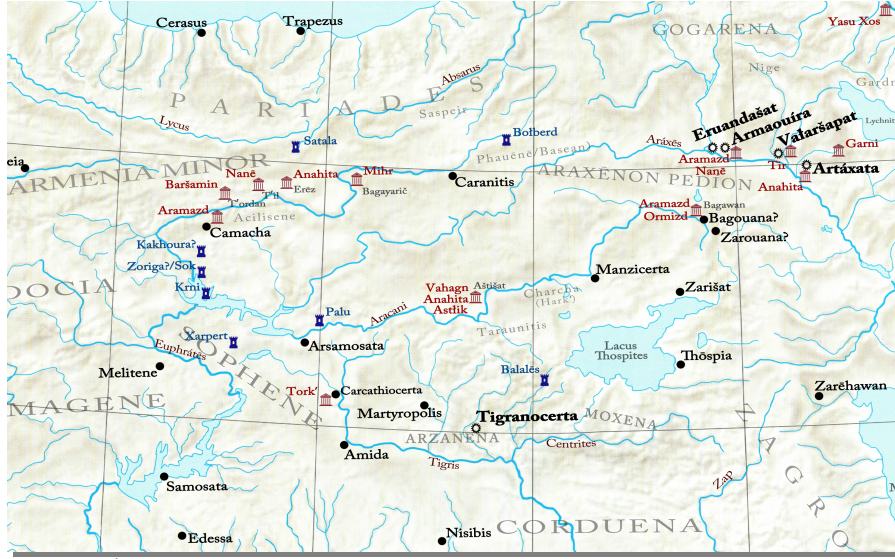
²⁵ [*Armenia minor, nunc et maior addita*]. Bk. *Cod. Veron.* fol.255; *Later.* IX.8.

²⁶ Cicero'nun bir zamanlar *Armenia'nın en zengin ve en saygın yeri* dediği Anahit Tapınağı da burada, Ekeleac'a bağlı Erēz kasabasında idi ve Hıristiyanlık öncesi dönemde krallar buraya giderek Anahit'e tapınırlardı (Cic. *Leg. Man.* IX.23; Aa, 48; MX, II.14; YM, XXIII.75).

²⁷ Aa, 777-790. Arşakid Hanedanı'nın nekropolisi de olan bu bölge, 360/4 yıllarında Sâsâniler tarafından tahrip edildiğinde buradaki monarşi ailesine ait mezarlar Aşk'ı'ya taşınmak zorunda kaldı. Bk. P'B, IV.24; Garsoian, 2003, s. 66.

²⁸ Aa, 784-790; P'B, III.3; YM, XXIII.75-76. Ayrıca bk. MX, III.57, III.60; Russell, 1987, s. 270; Hewsen, 2003, s. 37.

²⁹ AL, XXI; Russell, 1987, s. 199; Garsoian, 2001, s. 61; Harry F. B. Lynch, *Armenia: Travels and Studies*, C. 1, Khayats, Beirut 1965, s. 295.

Harita 1: İlhami Tekin Cinemre, **Kaynak:** Hewsens, 2001, s. 31, 33, 35, 37; TAVO B V 6, B VI 14; *Atlas*, map89.

Aynı faaliyetler, *Buzandaran*'a göre Aziz Epip'an'ın öncülüğünde Tigranokerta'da³⁰ görkemli bir kilise yapılması, Apakhoune bölgesinde dini bir merkezin oluşturulması ve Movsēs Xorenac'i'nin Ermeni Hristiyanlığının havarisel uzantılarından olduğunu söylediği Bartholomaeus'a ithafen bir manastırın inşa edilmesiyle hız kesmeden devam etti.³¹ Armenia'nın güney ucunda, kiliselerin ardı ardına inşa edildiği bu bölgenin bulunduğu coğrafya Ermeniler tarafından genel olarak *Ałjnik* (Arzanena) olarak adlandırılıyordu.³² Ne var ki *Ałjnik*, Armenia'nın içindeki bir coğrafyayı anlattığı gibi bu sınırların içinde kalan başka bir bölgeyi de kapsıyordu. Zira

³⁰ Eutr. VI.9; P'B, IV.24; MX, I.30; TP, IX.108b; Thomas A. Sinclair, "The Site of Tigranocerta I", *Revue des Études Arméniennes*, n.s. C. 25, 1994-1995, s. 188. Tigranokerta'nın konumu hakkındaki tartışmalar için, bk. Rice T. Holmes, "Tigranocerta", *Journal of Roman Studies*, C. 7, 1917, s. 120-138; Marie-Louise Chaumont, "Tigranocerte: Données du Problème et État des Recherches", *Revue des Études Arméniennes*, n.s. C. 16, 1982, s. 89-110; M. Demir, "Antik Kaynaklar Işığında Tigranokerta Şehrinin Lokalizasyonu Meselesi", *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu (15-17 Nisan 2008) Bildiriler*, ed. Salim Cöğçe ve Adnan Çevik, Esen Ofset Matbaacılık İstanbul, 2009, s.171-182; "Tigranokerta Savaşı (MÖ 69): Yeni Bir Gözden Geçirme", *Anadolu Araştırmaları*, C. 24, 2021, s. 148.

³¹ P'B, III.4, V.27; LP', II.23; MX, II.34; Toumanoff, 1963, s. 218; Sinclair, 1987, s. 215-216; Michel J. Thierry, *Monuments Arméniens du Vaspurakan*, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, Paris 1989, s. 471; Robert H. Hewsens, *The Geography of Ananias of Şirak: (Aşxarhac' oyc')*: *The Long and the Short Recensions*, tr. Robert H. Hewsens, DR. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden, 1992, s. 187.

³² *AŞX*, V.22iii.

klasik Ermeni yazarlarına göre Aġnik'in kalbinin attığı topraklar *Arjn* ya da *Aljn* adlarıyla Dicle'nin uzantılarından biri olan Garzan (*Yun. Nicēphorium*) Çayı'nın doğu yönündeydi ve bu bölge *Arzan* ismiyle de anılıyordu.³³

Van Gölü'nün (*Erm. Bznuneac' Tsov*) güneyindeki siyasi ve bununla bağlantılı olan coğrafi durum ise kuzeye göre daha kırılğan bir politika çerçevesinde şekillenmişti. Bölgeler arasındaki feodallerin çekişmeleri, 299 yılında Romalıların hakimiyetine geçen Dicle hattındaki bölgeler üzerinde de kısa sürede yeni anlaşmazlıklara neden olmuştu. Özellikle Sâsânîlerin tahrikleriyle, Romalıların bölgedeki varlığını kabul etmeyen *bdeaşx* Bakur,³⁴ Armenia'nın güney bölgelerini yeniden Sâsânîlere bağlamak için isyan etmiş, fakat Bakur'un ayaklanması, II. Constantius (337-361) tarafından bastırılmıştı.³⁵ Haliyle IV. yüzyılın ortalarında Armenia'nın güney bölgeleri hala Romalıların himayesindeydi. Benzer bir durum Moxena'nın (*Erm. Mokk'*) güneyi için, yani Korduena (*Erm. Korçayk'*) ve doğu tarafı için de geçerliydi.³⁶ Çünkü Urmiye Gölü'ne (*Erm. Kaputan Tsov*) kadar olan coğrafya Ermeni yazarlar tarafından Armenia'nın bir parçası olarak görülüyordu ve bu bölgeler V. yüzyılda yazan Agat'angelos ile *Buzandaran*'a göre *Nor Şirakan*³⁷ olarak adlandırılıyordu.³⁸ Ne var ki bölgenin coğrafi sınırlarının, Ermeni kaynaklarının ileri sürdüğü gibi güneydeki Gadar Nehri'ne kadar uzanması pek mümkün değildi. Çünkü Ka'ba-ye Zardoşt'te bulunan I. Şābuhr'a ait yazıtlarda adı geçen *Nodsēragān* kelimesinden de

³³ Taberî, 1409; Richard N. Frye, "Arzan", *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*, ed. Peri J. Bearman ve Th. Bianquis, vd., C. 1, E.J. Brill; Paris: Maisonneuve & Larose, Leiden; New York 1960, s. 680; Hewsens, 1992, s. 157.

³⁴ Orta Farsça'daki *bitaxš/bidaxš* unvanlarından üretilen *bdeaşx*, Ermeni literatüründe "kraliyetin efendisi" (*sahmanakal*) manasında kullanılıyordu. Armenia'nın bütününde toplam dört bölge vardı; Iberia sınırı için Gogarena *bdeaşxı* (*miws bdeaşx [i]hu pñluşu]*); Arap sınırı için Arzanena *bdeaşxı* (*mets bdeaşx [i]luş pñluşu]*); Mēdia sınırı için Nor Şirakan *bdeaşxı* ve Asur sınırı için de Korduena *bdeaşxı* görevlendirilmişti. Bk. Cyril Toumanoff, "Some Aspects of Caucasian Social History", *Muséon*, C. 72, N 3-4, 1959, s. 399-438; Hraç'ey Ačaryan, *Hayeren Armatakan Bararan [Ermenice Etimoloji Sözlüğü]*, C. 1, Erevani Hamalsarani Hratarakch'ut'yun, Erevan, 1971, s. 434; Marie-Louise Chaumont, "Armenia and Iran, ii. The pre-Islamic Period", *Encyclopaedia Iranica*, ed. Ehsan Yarshater, C. 2, Routledge & Kegan Paul, London; New York 1987, s. 437; Werner Sundermann, "Bidaxš", *Encyclopaedia Iranica*, ed. Ehsan Yarshater, C 4, Routledge & Kegan Paul, London; Boston; Henley, 1990, s. 242-244.

³⁵ *Iul. Or.* I.18D; MX, III.4.

³⁶ Lenski, 2002, s. 158. Diocletianus, bu bölgede *Ala Quintadecima (XV) Flavia Carduenorum* adıyla bir de askerî birlik kurmuştu. Bk. *Not. Dig. Or.* XXXVI.34; Edward Nischer, "The Army Reforms of Diocletian and Constantine and Their Modifications up to the Time of the Notitia Dignitatum", *Journal of Roman Studies*, C. 13, 1923, s. 10.

³⁷ Ermenicedeki *Nor [i]hu* sözcüğü "yeni" manasına gelmektedir. Bundan ötürü Ermeni müelliflerin kullandıkları *Nor Şirakan* ifadesi ikinci bir "Şirakan" bölgesini çağrıştırmaktadır.

³⁸ Aa, 842, 873; P'B, IV.50; Marquart, 1901, s. 170; Adontz, 1970, s. 321. Diğer taraftan bu coğrafya VI. yüzyıldan sonra *Parskahayk'* adıyla anılmaya başlandı.

anlaşılacağı üzere, bu bölge III. yüzyılın ardından hâlihazırda Sâsânîlerin yönetimine geçmişti.³⁹ *Buzandaran*'ın, Muşel Mamikonean'ın Armenia'ya tekrar bağladığını belirttiği *Nor Şirakan* da büyük ihtimalle bu coğrafya değil, Zagros Dağları'nın batısında kalan bölgeydi.⁴⁰

Aynı dönemde Armenia'nın kuzey sınırında da bir takım değişiklikler yaşanıyordu. IV. Tiridates ile Gürcü kral III. Mirian arasında 325 yılından sonra yapılan barış ve bu barışın sonucunda gerçekleşen stratejik bir evlilik, Armenia ile İberia arasındaki sınırların ikinci kez çizilmesine yol açtı. Bu anlaşma sonucunda, *K'art'lis C'xovreba*'ya göre Aras Nehri'ni (*Erm. Erasx*) besleyen nehirlerin doğduğu Gogarane (*Erm. Gugark'*) bölgesi İberia'ya verildi.⁴¹

Armenia'nın tarihî şehirlerinin bulunduğu merkezi bölgelerdeki coğrafi yapılanma ise Hristiyanlığın getirdiği düzenlemelerle daha yakından ilgiliydi. Ermeni Hristiyanlık geleneğinde Aziz Grigor'un Hristiyanlıkla ilgili ilk vizyonu gördüğü bölge olan Vağarşapat şehri önemli bir merkez haline gelirken Agat'angelos'a göre burası aynı zamanda Armenia krallarının kış karargâhı olarak kullanılıyordu.⁴² Bu ruhanî önemin yanı sıra, Ermeni kaynaklarında Kainepolis'e benzer şekilde "Yeni Şehir" anlamı taşıyan *Nor K'alak'* ismiyle de bilinen Vağarşapat, Ermeni Hristiyanlığının sembolü olan Hrip'simē'nin *martyriumunun* yapıldığı ayrıcalıklı bir bölgeydi.⁴³ Vağarşapat'ın kuzeyinde yer alan Eruandaşat ise 330'lu yıllarda, Yahudi halkın fazlalığı nedeniyle önemli bir ticaret merkezi olarak biliniyordu.⁴⁴

Eruandaşat, önceki başkent Armavir'e oranla su kaynaklarına erişim açısından daha elverişli bir bölgeydi.⁴⁵ Eruandaşat'ın hemen karşısında Urartu kayıtlarında *Eriaşi* olarak yer alan Sirakēnē (*Erm. Şirak*) vardı.⁴⁶ İsmi büyük olasılıkla Strabon'da geçen *Sirakoi* kabilesinden alan Sirakēnē, Arşakuni Hanedanı'nın bir kolu olan Kamsarakan Ailesi'nin topraklarıydı.⁴⁷ Buranın merkezinin kuzeyinde yine Arpaçay'ı (*Erm. Metsaget*) takiben VI. yüzyılda

³⁹ ŞKZ, 2.

⁴⁰ P'B, V.9.

⁴¹ K'C', 44.

⁴² Aa, 841 Aa, 122, 150, 817.

⁴³ Koryun, XXVI; Aa, 150, 757; MX, III.27; Asolik, I.5; Sebēos, XXXVII; Russell, 1987, s. 118. Ayrıca bk. *Nor Barğirk' Haykazean Lezui*, C. 2, 1937, s. 441, 969.

⁴⁴ Garsoian, 1989, s. 462; Robert H. Hewsen, "Eruandaşat", *Encyclopaedia Iranica*, ed. Ehsan Yarshater, C. 8, Routledge & Kegan Paul, London; Boston; Henley 1998, s. 562.

⁴⁵ Russell, 1987, s. 53.

⁴⁶ Suren T. Eremyan, *Hayastanē ēst "Aşxarhac'oyc'", ["Aşxarhac'oyc'"a Göre Armenia]*, Haykakan SSR GA Hratarakch'ut'yun, Erevan 1963, s. 74.

⁴⁷ Strab. XI.2.1; P'B, IV.19; LP', III.71, III.74; MX, III.38; Toumanoff, 1963, s. 206; Hewsen, 1992, s. 214.

İmparator Mauricius'un onuruna ismi Mawrikapawlis⁴⁸ olarak değişecek olan Şirakaşat yerleşimi yer alırdı.⁴⁹ Şirakaşat'ın batısında *Verin Basean* olarak da adlandırılan Vanand yerleşimi bulunurdu.⁵⁰ Movsēs Xorenac'i'nin soy tablosuna göre ismi bölgede koloni kuran Vlendur Vund'un adından türeyen Vanand'ın merkezi, Kars Çayı'nın (*Erm. Axurean*) kıyısına konuşlanmış olan Kars (*Erm. Karuc'berd*) Kalesi'ydi.⁵¹ Buranın doğusunda Alagöz Dağı'nın eteklerine doğru yayılan Nig yerleşimi bulunurdu.⁵² Arşakuni Hanedanı'nın *ostan* topraklarından olan bu bölge Gnt'uni prenslerinin hâkimiyeti altındaydı.⁵³ Zangu (*Erm. Hrazdan*) Nehri'nin sınır oluşturduğu ve muhtemelen önceleri Varažnunik' yerleşimiyle birleşik olan Mazaz yerleşimi ise kısmen daha güneye konuşlanmıştı.⁵⁴ Mazaz'ın batısında Armenia'nın ilk başkenti Armavir⁵⁵ ve beşinci başkenti Vağarşapat'ın da bulunduğu bölge, Alagöz Dağı'ndan Aras Nehri'ne doğru alçalarak uzanırdı.⁵⁶

Vağarşapat'ın güneyinde, eski önemini büyük ölçüde kaybetmiş olsa da dini açıdan hâlâ önemini koruyan Artaxata vardı. Hristiyanlıktan sonra IV. Tiridates, burada bulunan Tir ve Anahita tapınaklarını ortadan kaldırırsa da, bu tapınaklar bölgede saygı görmeye devam ediyordu.⁵⁷ Buranın güneyinde ise Aziz Grigor'un neredeyse 14 yıl boyunca esir tutulduğu *derin zindan* (*Xor Virap*) vardı.⁵⁸ *Xor Virap*'ın hemen doğu yakasındaki çok yüksek olmayan bir tepe üzerine, 336 yılında, monarşinin Sâsânîler tarafından sonlandırılmasına kadar Armenia'nın yönetim merkezi olarak kullanılacak olan Dwin⁵⁹ kurulmuştu.⁶⁰ Geleneksel bir ibadet noktası olan ve Hristiyanlık sonrası

⁴⁸ Mawrikapawlis muhtemelen 591 yılının ardından *Armenia Inferior*'un merkezi olmuştur. Bk. Hewsens, 1992, s. 215.

⁴⁹ Eremyan, 1963, s. 65

⁵⁰ Garsoïan, 1989, s. 500.

⁵¹ MX, II.6; Mikayel H. Hovhannesean, *Hayastani Berderə [Armenia'nın Kaleleri]*, S. Lazare, Venise 1970, s. 748.

⁵² Sebēos, XXXIV; Eremyan, 1963, s. 72.

⁵³ Toumanoff, 1963, s. 204-205; Adontz, 1970, s. 238.

⁵⁴ Hewsens, 1992, s. 211.

⁵⁵ Movsēs Xorenac'i Aramayis'in Aras Nehri'nin yanında kendi isminden türeterek Armavir adında bir kent kurduğunu ileri sürmektedir. Bk. MX, I.12, YD, II.8.

⁵⁶ Eremyan, 1963, s. 38, 40.

⁵⁷ Aa, 778; Ehišē, VI.p129; Russell, 1987, s. 296.

⁵⁸ YM, XX.73.

⁵⁹ *Dwin* kelimesi yazılışından [*ʔm̄h̄l̄*] ötürü *Dowin* ya da *Duin* haliyle de okunabilir. Bk. P'B, III.8; ĞP', III.67; Sebēos, VIII.

⁶⁰ P'B, III.8; ĞP', III.77; MX, III.8; KG, §II; SÖ, VI. *Dwin*, 484 yılından sonra Ermeni *kat'ohikos*larının ikâmet edeceği ruhani bir yönetim merkezine dönüştü. Bk. *Narratio*, §60-76; SÖ, XX; Asotik II.2. Ayrıca bk. Vladimir Minorsky, "Transcaucasica", *Journal Asiatique*, C. 217, 1930, s. 41-112; Erich Kettenhofen, "Dvin", *Encyclopaedia Iranica*, ed. Ehsan Yarshater, C. 7, Routledge & Kegan Paul, London; New York, 1996, s. 616.

hayatta kalan tek pagan yapı olan Garni Tapınağı da Dwin'in doğusunda yer alıyordu ve IV. Tiridates, Garni'yi tahkim ettirerek kale içinde kardeşi Xosroviduxt adına bir de saray yaptırmıştı.⁶¹

330 ile 360 yılları arasında, Armenia Bölgesi'ndeki monarşi ve soylular arasında çatışmalar yaşanmasına rağmen, bölgesel isyanlar sadece kısmî sınır değişikliklerine yol açmış ve beraberinde önemli bir yenileşme getirmemişti. Ancak Roma-Sâsânî savaşlarının yeniden şiddetlenmesi ve 363 yılında, Iovianus döneminde II. Nisibis Antlaşması'nın onaylanmasıyla sabit sınırların vaziyeti kısa sürede değişikliğe uğradı. Bilhassa, yaklaşık 65 yıl önce, Diocletianus zamanında Romalıların eline geçen Dicle'nin ilerisindeki beş eyalet - Moxoena, Rehimena, Arzanena, Zabdikena, ve Korduena – ve buna ek olarak Nisibis ve Singara gibi birçok kale tekrar Sâsânîlerin egemenliğine geçti ve dahası Romalılar, Armenia, Albania ve İberia'daki tüm yönetim haklarını bırakmak mecburiyetinde kaldı.⁶² Mevcut sınır değişiklikleri Ermeni feodal ailelerce hemen kabul görmedi. *Buzandaran*, 370'li yıllarda, *Korduk* ' , *Kordik* ' ile *Tmorik* ' olarak adlandırılan Korduena'nın farklı yerleşimlerinin isyana kalkıştığını ve bunun üzerine *spaparēt* Muşel Mamikonean'ın bu bölgelerde askeri faaliyetler yürüttüğünü söylemektedir.⁶³ Ancak bu harekâtlar neticesinde Muşel Mamikonean'ın ele geçirdiği bölgelerin nereler olduğuna dair Ermeni kaynaklarında fikir birliği yoktur. Movsēs Xorenac 'i, *Tmorik* ' adıyla bilinen bir bölgenin daha sonra *Kord(r)ik* ' (Korduena) olarak hafızalarda yer ettiğini söylese de bu bölgenin tam olarak neresi olduğuna ilişkin tatmin edici bir bilgi vermemektedir.⁶⁴ Aynı karışıklık ya da tutarsızlık diğer kaynaklarda da görülmektedir. *Buzandaran*, hem *Tmorik* ' hem de *Kordik* ' isimlendirmelerini aynı anda kullanarak farklı iki bölgeden söz etmektedir.⁶⁵ Ne var ki Ehişē'ye göre, Siwnik ' Prensi Vaşak, V. yüzyılda, *Tmorik* ' , *Kordik* ' ve *Arc'ax* isimleriyle Korduena'da bulunan üç farklı bölgeye mektup göndermiştir.⁶⁶ Haliyle 380'li yıllara doğru Armenia'nın güney sınırının tespiti coğrafi adlardaki karışıklıktan ötürü pek mümkün değildir.

II. Nisibis Antlaşması'ndan bir yıl sonra, 364 yılında Sâsânî orduları Albania'nın güneyindeki başlıca merkezlerden olan Atropatena'ya yürüdü.⁶⁷ Bu saldırıyı kısa süre içinde Arzanena (*Erm.* Añnik '), Sophena (*Erm.* Tsop ' k '), Angeł-tun, Mzur, Daranalis (*Erm.* Daranañi) ve Akilisene bölgeleri ile

⁶¹ MX, II.90. Ayrıca bk. **Harita 1**.

⁶² Amm. Marc. XXV.7.9-14, XXV.7.13; Zos. III.31; Soc. *HE*, III.22; Malal. *Chron.* XIII.27.

⁶³ P'B, IV.50, V.10. Ammianus Marcellinus, bölgedeki idareciyi *satrap* [*satrapa Corduena*] olarak nitelendirmiştir. Bk. Amm. Marc. XVIII.6.20.

⁶⁴ MX, II.53.

⁶⁵ P'B, IV.50.

⁶⁶ Ehişē, IV.p94; Hewsens, 1992, s. 170-171.

⁶⁷ P'B, IV.21, IV.22.

Tigranokerta, Zarişat, Artaxata (*Erm.* Artaşat) ve Vaforşapat gibi Armenia'nın tarihi kentleri izledi.⁶⁸ *Buzandaran*'a göre, Kamakha'daki (*Erm.* Ani-Kamax) Ermeni kralların mezarları açılarak hazineler yağmalandı.⁶⁹ Yahudi nüfusun yoğun olduğu Eruandaşat, II. Şābuhr tarafından yakılarak bölge halkı sürgüne gönderildi.⁷⁰ Aynı dönemde, kuzeydeki Orkhistena (*Erm.* Arc'ax) bölgesindeki isyan, Muşel Mamikonean tarafından kontrol altına alınsa da bu hamle, kayda değer bir sonuç doğurmadı. Benzer şekilde, güneydeki Korduena'nın monarşiden ayrılarak tekrar tekrar isyan etmesi de Armenia'nın güney sınırlarını yeniden istikrarsızlığa sürükledi.⁷¹ Bir süredir hem Armenia'nın içinde hem de dışında devam eden istikrarsızlık, devrin iki büyük gücünün, 387 yılında, Armenia toprakları üzerinde anlaşarak bölgeyi iki parçaya ayırmaları ve Armenia'nın coğrafî açıdan bölünmesiyle sonuçlandı.⁷²

Armenia'nın Taksimi ve Yeni Düzen

Romalılar ve Sāsānîler, 387 yılında yeni bir sınır antlaşmasına vardıklarında, Armenia monarşisi önemli bir coğrafya değişikliği ve siyasi denge arayışının ortasında kaldı. İki süper gücün antlaşması uyarınca Roma'nın egemenliği altındaki Armenia, Saspeir'den (*Erm.* Sper)⁷³ başlayarak güney hattında Karanitis (*Erm.* Karin) ve daha da güneyde bulunan Martyropolis'i (*Erm.* Np'rkert) de içerecek şekilde *Roma Armenia*'sı adını aldı. Sāsānî kontrolündeki Armenia ise Tayk' başta olmak üzere, Aştışat ve Bitlis (*Erm.* Balaleš) Kalesi'nden doğuda Aras Nehri'ne kadar uzanan bölgeyi içine alacak şekilde *Persarmenia* olarak anıldı ve Gogarena ile Otena (*Erm.* Utik') bölgeleri de Armenia'dan alınarak Albania topraklarına dâhil edildi.⁷⁴ Bu şekilde, yeni sınır, Armenia bölgesinin hem idari hem de coğrafî olarak büyük ölçüde küçülmesine neden oldu.⁷⁵

⁶⁸ P'B, IV.23-24; MX, III.28. Ayrıca bk. Norman H. Baynes, "Rome and Armenia in the Fourth Century", *English Historical Review*, C. 25, 1910, s. 636-637. Diğer taraftan Gnuhi prenslerine ait olan Zarişat ve daha güneydeki Erçiş (*Erm.* Arçēš), 591 yılındaki Roma-Sāsānî sınır anlaşmasıyla iki parçaya bölünecekti. Bk. Toumanoff, 1963, s. 205; Hovhannesean, 1970, s. 205-206; Hewsens, 1992, s. 167.

⁶⁹ P'B, IV.24; MX, III.27.

⁷⁰ Garsoian, 1989, s. 462; Hewsens, 1998, s. 562.

⁷¹ P'B, V.16.

⁷² *Epit. de Caes.* XLVIII.5; P'B, VI.1; LP', I.6; MX, III.42; KG, §II; T'A, I.11; Rubin, 2008, s. 133.

⁷³ Gürcü kaynakları *Sāspeir* sözcüğünden yola çıkarak Çoruh Nehri için *Sp'eri Nehri* derken Karadeniz için de *Sp'eri Denizi* tanımını yapmışlardır. Bk. K'C', 4, 11.

⁷⁴ P'B, VI.1; MX, III.42; *Narratio*, §10-12; *Proc. Bell.* II.24.11, *Aed.* III.1.1-15; Evagr. *HE*, V.203; Greg. Tur. *Hist.* IV.40; Marquart, 1901, s. 114; Toumanoff, 1963, s. 131-133; Adontz, 1970, s. 8-12, 178-180; Richard N. Frye, *The History of Ancient Iran*, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München 1984, s. 317; Hewsens, 2002, s. 37.

⁷⁵ P'B, VI.1; MX, III.42.

Harita 2: İlhami Tekin Cinemre, **Kaynak:** Hewsen, 2001, s. 85; *TAVO B VI 14, B VIII 4; Atlas, map89.*

Kuzeyden güneye uzanan yeni sınırın batısının Roma İmparatorluğu tarafından III. Arşak'ın (yak.379–387?) yönetimine verilmesiyle bölge Romalılar tarafından kontrol edilmeye başlandı.⁷⁶ Ancak III. Arşak'ın ölümünden sonra, Roma imperial gücü buraya yeni bir idareci atamadı ve bu bölgeyi *Comes Armeniae*'nin idari yetkisi altında *Armenia Inferior* olarak isimlendirdiler.⁷⁷ *Armenia Inferior* da yine kendi içinde *Armenia Prima* ve *Armenia Secunda* olmak üzere iki parçaya ayrıldı.⁷⁸ Bu sınır hattı, Korduena'ya doğru Roma topraklarına dâhil olarak, güneye doğru uzandığında Balabitene, Asthianene ve Khorzane bölgelerini de içeriyordu. Esasen 299 yılından bu yana Romalıların elinde olan bölgelerde, yeni sınırın etkisiyle idari ve sosyal açıdan istikrarsızlık yaşanmaya devam ediyordu.⁷⁹ Zira Ermenilerin *Tsop'k* olarak adlandırdığı bu bölge, kendi içinde çeşitli

⁷⁶ P'B, VI.1; LP', I.6.

⁷⁷ Proc. Aed. III.1.14-15; MX, III.46; Adontz, 1970, s. 39; Geoffrey Greatrex, "The Background and Aftermath of the Partition of Armenia in A.D. 387", *The Ancient History Bulletin*, C. 14(1-2), 2000, s. 44. II. Theodosius döneminde bölge yeniden düzenlemeye tabi tutularak Karanitis'in adı Theodosiopolis [Θεοδοσιούπολις] olarak değiştirildi. Bk. Proc. Aed. III.5.2; MX, III.59; *Narratio*, §9. Fakat bir yüzyıl sonra I. Iustinianus döneminde *praeses* (eyalet valisi) altında *Armenia Magna* ismini aldı ve 536 yılında bu kez de *Armenia Prima (I)* olarak anılmaya başlandı. Bk. *Nov. VIII, XXXI*; Toumanoff, 1963, s. 196.

⁷⁸ Hewsen, 1992, s. 17. Sadece Armenia değil, aynı yıllarda batıda bulunan Kappadokia da idari açıdan ikiye ayrılmıştı. Bk. Mitchell, 1998, s. 57.

⁷⁹ Wilkes, 2008, s. 239.

prenslikler arasındaki rekabet unsuru olarak zaten bölünmüştü. Aşağı Sophena, Digisene, Anzitenä, Ingilene, Garine ve Büyük Sophena topraklarından oluşan bu sınırlar, toplamda beş satrap/prens (*pentarkhia*) tarafından kalıtsal olarak hanedanlar tarafından yönetiliyordu.⁸⁰ Bu sebeple, Romalılar, bu hattı Armenia'nın diğer bölgelerinden ayırmak için burayı *Armenia Alteria* olarak adlandırmak zorunda kaldılar.⁸¹

Bu sınırın en güneyinde, Arzanena bölgesinin doğu toprakları İran'ın protektorası altındaki yerel beylerin idaresine verilirken, batısı Romalıların hâkimiyetinde tekrar düzenlenmeye tabi tutuldu.⁸² Ne var ki bu ayırım, hem batı hem de doğuda önemli merkezlerin arasındaki bağı koparmıştı. Bu merkezler içinde en çok öne çıkan Torosların güneyine yerleşmiş olan Martyropolis'ti. Buranın batısından Dicle Nehri akarken, doğusunda Araplarca “kana susamış nehir” olarak bilinen Batman (Nymphaeus) Irmağı güneydeki Dicle'nin pek çok koluna ulaşıyordu.⁸³ Bu bölgede, kaynağını buradaki dağlardan alarak doğu-batı istikametinde akan nehirlerin çevresinde yerleşim yerleri kurulmuştu ve bu bölgeler 387 yılındaki sınır antlaşmasından sonra *Tanutēr Armenia* olarak adlandırılmaya başlandı.⁸⁴ *Tanutēr Armenia*'nın içinde yer alan Khothaitai (*Erm.* Xoyt') bölgesi, aynı adı taşıyan nehrin çevresine konumlanmıştı ve T'ovma Artsruni'ye göre Arap akınları sırasında bu bölgede Xut'ec'i adıyla bilinen vahşi gruplar bulunacaktı.⁸⁵

⁸⁰ Proc. *Aed.* III.1.17; Hewsens, 2002, s. 37.

⁸¹ Toumanoff, 1963, s. 131; Adontz, 1970, s. 26. I. Iustinianus'un yaptığı köklü idari reformların ardından bölgenin sınırları tamamen değiştirildi ve burası *Armenia Quarta (IV)* ismini alarak yönetim merkezi Martyropolis olacak şekilde tekrar düzenlendi. Bk. *Nov.* XXXI; Proc. *Aed.* III.2.2; Ernst Honigmann, *Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches*, Editions de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales, Bruxelles 1935, s. 16; Shahinyan, 2014, s. 41. 591 yılında Roma-Sâsânî arasında varılan barış antlaşması uyarınca Romalıların bu toprakları geri kazanması ve Yukarı Mezopotamya'nın bu idari bölgeye dâhil olmasıyla bu kez de bölgenin ismi *Armenia Quarta Alteria* olarak değiştirildi. Bk. Adontz, 1970, s. 182.

⁸² Aynı tarihlerde I. Hüsrev doğuda hâlâ Sâsânîlerin elinde tuttuğu bölgeleri toplamda dokuz idari kısım olan K'usti Xorbaran [𐭪𐭣𐭥𐭦𐭧𐭨𐭩] eyalet yönetim mekanizmasına dâhil etti. Bk. Marquart, 1901, s. 16; Hewsens, 1992, s. 158.

⁸³ Williams, London 1829, s. 262. Ermenicede *K'alirt'* [𐭪𐭣𐭥𐭦𐭧𐭨𐭩] adıyla bilinen nehrin Arapça eşdeğeri olan *Şit'it'ma* sözcüğü, “kana susamış nehir” anlamına gelmektedir. Bk. Marquart, 1901, s. 142; George Huxley, “The Historical Geography of the Paulician and T'ondrakian Heresies”, *Medieval Armenian Culture*, ed. Thomas J. Samuelian ve Michael E. Stone, Scholars Press, Chico 1984, s. 88.

⁸⁴ Adontz, 1970, s. 180. Bölgenin idaresi, güçlü ailelerin etkisiyle birlikte Sâsânî egemenliğinde 428 yılından sonra bölgeye atanan *marzpan*lar vasıtasıyla sağlanmaktaydı. Bu yönetim biçimi, Roma-Sâsânî savaşları nedeniyle çoğu kez kesintiye uğramış olmasına rağmen, 591 yılına kadar önemli bir değişim geçirmedi. Ancak, II. Hüsrev'in (590-628), Sâsânî tahtına geçmek için Roma İmparatoru Mauricius'a (582-602) vadettiği *Tanutēr Armenia*, bu tarihten itibaren doğrudan Romalıların sınırlarına katıldı. Bk. Theoph. Sim. IV.13.24; Sebēos XI, XII; *Narratio*, §110-111; T'A, II.3.

⁸⁵ T'A, II.7; Hewsens, 1992, s. 164.

Armenia'nın güney sınırında, Sâsânîlerin kontrolünde olan Moxena bulunuyordu.⁸⁶ Aynı şekilde, en güneydeki Korduena da kesin olarak Sâsânîler tarafından *Arzôn-ostan* eyaletine dâhil edilmişti.⁸⁷ Dolayısıyla *Arzôn-ostan* yönetim bölgesinin hemen kuzeydoğusu için 387 yılından sonra *Persarmenia*⁸⁸ terimi kullanılmaya başlandı.⁸⁹ Ancak *Persarmenia* kelimesi, birçok yanlış yorumun aksine, *Şirakan*, *Nor Şirakan* veya *Parskahayk* coğrafyasıyla örtüşmüyordu.⁹⁰ Tam aksine, *Persarmenia* kelimesi Aras Nehri'nin batısını ifade eden bir terimdi ve İran hâkimiyetindeki Armenia'yı anlatmak için kullanılıyordu.⁹¹ *Persarmenia*'nın doğu hattında, Ermeni yazarların *Vasपुरakan*⁹² olarak adlandırdığı coğrafyada Nahçıvan bulunuyordu ve bu bölge 387 yılında *Persarmenia*'ya dâhil edilerek Sâsânîlerin himayesine geçmişti. Aynı şekilde, Sâsânîlerin kendilerine tabî olarak gördükleri Siwnik'in doğusu Armenia'dan alınarak, bölge için *Balasakan*⁹³ ismini kullanan Koryun'un aktardığına göre Sâsânîler tarafından sadakatinin ödülü olarak Albania'ya devredildi.⁹⁴ Benzer bir sebeple Armenia'nın en kuzeydoğu sınırlarındaki Gogarena de ikiye parçaya ayrılarak

⁸⁶ Amm. Marc. XV.7.9; YM, XX.82; YD, XXXIV.30; Eremyan, 1963, s. 38; Hübschmann, 1969, s. 331; Michel J. Thierry, "Notes de Géographie Historique sur le Vasपुरakan", *Revue des Études Byzantines*, C. 34, N. 1, 1976, s. 171.

⁸⁷ Adontz, 1970, s. 177; Hewsens, 1992, s. 172.

⁸⁸ Marquart, 1901, s. 109. Bk. Plontke-Lüning, 2007, s. 810.

⁸⁹ Anania Şirakac'ın ortaya attığı Parskahayk sözcüğü muhtemelen kronolojik olarak öncesinde kullanılan *Persarmenia* kelimesiyle ilişkilendirilmiş olabilir. Bk. *AŞX*, V.22vii. Ancak *Persarmenia* ile *Parskahayk*, aynı coğrafyayı ifade etmiyordu. *Parskahayk* terimi, VII. yüzyılda türetilen bir kelimedir ve sadece Armenia'nın belirli bir bölgesini kapsamaktadır. Öte yandan, Theophylactus Simocatta, Urmiye Gölü çevresindeki bir bölgeyi Siraganon olarak adlandırırken, Sebēos ise aynı coğrafyayı ifade etmek için Nor Şirakan ifadesini kullanmayı tercih etmiştir. Bk. Theoph. Sim. V.8.9; Sebēos, XI.

⁹⁰ T'A, III.22. Ayrıca bk. Aa, 795; LP', II.37; Elişē, III.p76; MX, II.37; LE, XXXII; AL, IV; Mehmet Tezcan, "İran Armeniası (Pers-Armenia)", *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, Ed. Mehmet Metin Hülâgü, vd., C. I, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s. 149-182.

⁹¹ Proc. Bell. II.24.11; Evagr. HE, V.203; Greg. Tur. Hist. IV.40; Kosmas, II.133.

⁹² 591 yılındaki taksimden sonra *Tawruberan*, *Ayrarat* ve eski *Persarmenia* toprakları birbirinden ayrıldı ve bölge için *Vasपुरakan* sözcüğü literatüre girdi. Bk. Toumanoff, 1963, s. 331; Adontz, 1970, s. 179. Ayrıca bk. *Narratio*, §103; Sebēos, XII; LE, VIII; Belâzürî, 194; Asofik, III.5; KG, §VIII; SÖ, V; MacKenzie, 1986, s. 88. Diğer taraftan Heinrich Hübschmann, Strabo'da geçen *Basoropedan* [Βασοροπέδαν] ile *Vasपुरakan* arasında coğrafi bir bağlantı kurmaktadır. Bk. Strab. XI.14.5; Hübschmann, 1969, s. 261; Ferdinand Justi, *Iranisches Namenbuch*, N.G. Elwert, Marburg 1895, s. 359; Arthur Christensen, *L'Iran Sous les Sassanides*, Levin & Munksgaard, Copenhagen 1936, s. 95.

⁹³ Belâzürî, 194; Josef Marquart, *Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge*, Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, Leipzig 1903, s. 457; Bosworth, 1990, 2.

⁹⁴ Koryun, XVII. Ayrıca bk. *GT*, V.ii; MD, II.7; Marie-Louise Chaumont, "Balasagan, ii In Pre-Islamic Times", *Encyclopaedia Iranica*, ed. Ehsan Yarshater, C. 3, Routledge & Kegan Paul, London; New York 1989, s. 581.

Armenia ve İberia arasında taksim edildi.⁹⁵ Böylece Gogarena'da, Armenia'ya ait olan yalnızca iki yerleşim kalmıştı.⁹⁶ Bunlardan birincisi, Otena sınırında bulunan Ağstafaçay (*Erm.* Ałstew) Nehri boyunca yayılan Jorap'or yerleşimiydi.⁹⁷ İkincisi ise Sebēos'un tuz madeniyle ün yaptığını söylediği Kołbop'or yerleşimiydi.⁹⁸ Hnaraket'in karşısında konumlanmış ve Kura Nehri'ne sularını akıtan Debed (*Erm.* Debeda) Irmağı'nın ikiye böldüğü Tsop'op'or yerleşimi, buranın hemen kuzeyinde uzanıyordu.⁹⁹

Armenia'nın iç bölgelerinde geniş çaplı değişiklikler yaşanmamıştı, ancak özellikle Ayrarat olarak bilinen Armenia'nın monarşi ve ruhban merkezi olan Aras Nehri'nin etrafındaki yerleşimler, tek bir güç tarafından değil, birden fazla feodal ailenin varlığıyla şekillenmişti.¹⁰⁰ Bu yerleşimler arasında, Kamsarakan ailesinin Sirakēnē'deki konaklama yerlerinden biri olan ve bölgeyi ortadan iki parçaya ayıran Arpaçay Nehri'nin hemen soluna inşa edilmiş Abnikon (*Erm.* Ani) kalesi de vardı.¹⁰¹ V. yüzyılın ortalarında, Abnikon gibi tarihi kale/şehirlerin bulunduğu merkez kentler hâlâ ayakta olsa da Sāsānî saldırılarından ötürü büyük ölçüde harabe durumundaydılar. Armenia monarşisinin ikamet ettiği Dwin şehri, 428'den itibaren *marzpanlar* tarafından yönetilen *Persarmenia*'nın da merkezi oldu.¹⁰² Yarımada benzeyen bir coğrafyada, nehirlerle çevrili, yüksek surlarla inşa edilmiş olan ve V. yüzyılda Elişē'nin *Harika Şehir* dediği Artaxata ise 450'li yıllarda Sāsānî orduları tarafından harap edildi.¹⁰³

Mezopotamya'yı yüksekte izleyen Ayrarat Armenia'nın aynı zamanda en dağlık bölgesiydi. Ermeni literatüründe *Haykakan Par* olarak adlandırılan ova ve dağ silsilesinin de en yüksek noktası Ağrı Dağı'ydı (*Erm.* Mets Masis).¹⁰⁴ Armenia'nın en yüksek üçüncü dağı olan Alagöz'den (*Erm.* Aragats) başlayan

⁹⁵ P'B, V.15; MX, II.8; Garsoian, 1989, s. 466.

⁹⁶ Garsoian, 1989, s. 466.

⁹⁷ Eremyan, 1963, s. 63-64; Hewsens, 1992, s. 138.

⁹⁸ P'B, III.12; Sebēos, XLI; MX, II.8.

⁹⁹ Bk. MX, II.8; Asohik, I.5.

¹⁰⁰ Sebēos, XI; T'A, II.3; Toumanoff, 1963, s. 192-194; Garsoian, 1989, s. 451-452; Hewsens, 1992, s. 212. 591 yılında, Ayrarat bölgesinin doğu kesimleri İran kontrolünde kalmaya devam ederken, orta ve batı bölgeleri Romalılar tarafından *Inner Armenia (Armenia Inferior)* sistemi içine alındı, ancak bir süre sonra bu bölgeler Vaspurakan, Taron ve Siwnik' ile birlikte Arapların himayesine girdi. Bk. Adontz, 1970, s. 162; Ter-Ghewondyan, 1976, s. 54.

¹⁰¹ Hovhannesean, 1970, s. 689. Ayrıca bk. MU, VI; Karo Ghafadaryan, "Ani", *Haykakan Sovetakan Hanragitaran*, C. 1, Haykakan SSH Gitut'yunneri Akademiya, Erevan 1974, s. 407-412.

¹⁰² Sebēos, XXXIII; ŁE, X; Hübschmann, 1969, s. 460; Adontz, 1970, s. 173.

¹⁰³ P'B, IV.55; Elişē, II.p28, III.p68; KG, §II; Russell, 1987, s. 78.

¹⁰⁴ Movsēs Xorenac'i, Ağrı Dağı'nın Ermenice adı olan Mets Masis'i Hayk'ın soyundan gelen Kral Amasia'ya dayandırırken Amasia'nın torunu Sisak'ın isminin de Küçük Ağrı, yani P'ok'r Masis'e atfedildiğini söylemektedir. Bk. MX, I.12; YD, II.11.

bu silsile, Serdarbulak Geçidi ile Ağrı Dağı'ndan ayrılan Küçük Ağrı'ya (*Erm. P'ok'r Masis*) kadar uzanırdı.¹⁰⁵ Bu dağların batı yakası vadilerle Toros Dağları'nın doğu uzantılarından ayrılırken kuzeydoğu ve doğu yönlerinde, Movsēs Xorenac'i'nin betimlemesine göre *Aras, dağların kayalık mağaralarını da keserek uzun ve dar geçitlerden güneye doğru hızlı ve korkunç bir kükremeye* inerdi.¹⁰⁶ Büyük ve Küçük Ağrı Dağları'nın yaklaşık 40 km güneybatısında zinciri andıran ve birbirine bağlanmış gibi uzayan Tendürek (*Erm. T'ondrak*) Dağı ve onun da hemen kuzeyinde de Taşteker (*Erm. Npat*) Dağları yükselirdi.¹⁰⁷ Buranın kuzeyine doğru Agat'angelos'un *vahşi bölge*¹⁰⁸ olarak bahsettiği Basean'ın doğu tarafında Hawnunik', Armenia'nın tahıl ambarı görevini üstlenen Abeleank' ve Aras Nehri'nin kıyısı boyunca uzanan Gabeleank' yerleşimleri yer alırdı.¹⁰⁹ Genel olarak Ayrarat'ın içine aldığı bu bölgeler siyasi açıdan el değiştirdikçe de Armenia Bölgesi'nin doğal bir parçası olmaya devam ettiler. Ancak Armenia'nın en doğusundaki coğrafya, Kura Nehri'nin güneyindeki Otena bölgesiydi ve Armenia ile olan coğrafi bağı son derece zayıftı.¹¹⁰ Bu topraklardaki yerleşimler genellikle Albania soyundan gelen insanların yaşadığı alanlara dayanıyordu ve V. yüzyılın ortalarında Albania'nın yeni yönetim merkezi de bu bölgede kuruldu.¹¹¹ Daştakaran beyleri tarafından yönetilen Sakasene de, II. Vaç'ē (*yak. 460*) tarafından kurulan ve Sâsânî *şahı* I. Pērōz'a (459-484) ithafen *Pērōzāpāt* ismiyle adlandırılan *Partaw*'ın kuzeyinde yer alıyordu.¹¹² Bu bölgeden daha kuzeyde, aynı ismi taşıyan kalesiyle birlikte Belâzürî'nin IX. yüzyılda *Al-Jardmān* sözcüğüyle isimlendireceği *Gardman*,

¹⁰⁵ Büyük ve Küçük Ağrı'nın antik kaynaklardaki lokalizasyonları ve adları son derece karmaşıktır. Hz. Nuh'un gemisinin oturduğu yer olarak düşünülen Ağrı Dağı, Tevrat'ta (*OT, Gen. 8.4*) *Ararat* olarak adlandırılmıştır, ancak bu isimlendirme coğrafi olarak Ağrı Dağı'nı değil, Van Gölü'nün güneyindeki dağları vurgulamaktadır. Bk. Salvini, 1995, s. 15. Öte yandan Nikolaus tarafından Baris/Baris Oros [Βάρις ὄρος] olarak adlandırılan bölge, Strabon'un eserinde Masios [Μάσιος], Niphates, Abos [Ἄβος] ve Nibaros [Νίβαρος] isimleriyle anılmıştır. Bu isimler arasında Abos ve Nibaros sırasıyla Büyük ve Küçük Ağrı dağlarını ifade etmektedir. Bk. Ioseph. *Antiq. Iud.* I.3.5; Strab. XI.14.2; Euseb. *Praep. Evan.* IX.11.

¹⁰⁶ MX, I.12.

¹⁰⁷ Hübschmann, 1969, s. 457; Eremyan, 1974, s. 352.

¹⁰⁸ *Kolman vayrac'n.*

¹⁰⁹ MX, II.7.

¹¹⁰ *AŞX*, V.21; Toumanoff, 1963, s. 219.

¹¹¹ MD, I.5, I.15; Hovhannesean, 1970, s. 521; Bagrat Ulubabyan, "Partav [Partaw]", *Haykakan Sovetakan Hanragitaran*, C. 9, Haykakan SSH Gitut'yunneri Akademiya, Erevan 1983, s. 210. Ayrıca bk. Clifford E. Bosworth, "Barḡa'a", *Encyclopaedia Iranica*, ed. Ehsan Yarshater, C. 3, Routledge & Kegan Paul, London; New York 1989, s. 779-780; Ter-Ghewondyan, 1976, s. 36-37.

¹¹² Toumanoff, 1963, s. 220. Agat'angelos ve Elišē'ye göre bölgenin adı *Xalxal'* dı ve Ermeni monarşi ailesinin kışlık ikametgâhı burasıydı. Bk. Aa, 28; Elišē, III.p75. Diğer taraftan 387 yılından sonra Albania'nın yönetim merkezi Partaw (Berde) oldu. Bölgenin yeniden Armenia'ya ait olarak kaynaklara yansımaları X. yüzyıldan sonra olmuştur. Bk. MU, CXXVI.

uzanıyordu.¹¹³ Aynı bölge yer alan Sunitaē (*Erm. Siwnik*) ise Albania'nın egemenliği altında değil, Sâsânî yönetimi altına girmişti ve bu durum bölgenin 451 yılında Sâsânî ordularının lehine savaşması ve kısa süreliğine de olsa Zerdüştlüğe dönmesiyle sonuçlanacaktı.¹¹⁴ Orkhistena (*Erm. Arc'ax*) da yine Albania'nın güneydoğusunda yer alıyordu ve coğrafi olarak Armenia'dan ayrılrsa da bölge prensleri, 451 yılında, II. Yazdgerd'in Hristiyanlığa karşı hamlesinden sonra Armenia ve İberia ile beraber Sâsânîlere karşı başlatılan isyana katılmıştı.¹¹⁵ 451 yılındaki Vardananc' Savaşı'nın Sâsânîlerin üstünlüğüyle sonuçlanmasının ardından da Albania kralı II. Vaç'ē (444-463?) 461 yılı itibarıyla gücünü tamamen kaybetti ve Orkhistena bölgesi de bu tarihten itibaren doğrudan Sâsânî topraklarına bağlandı.

Sonuç

Antikçağın sonu boyunca, Roma İmparatorluğu ve Sâsânî İmparatorluğu arasındaki çekişme, Armenia'nın siyasi durumunu yakından etkilemiştir. Bu dönemde, Romalılar ve Sâsânîler arasındaki mücadeleler sırasında Armenia, sık sık coğrafi sınır değişikliğine uğramış, bölünmüş ve yeniden şekillendirilmiştir. Antikçağ boyunca Armenia'nın bağımsız siyasi bir devletten ziyade, sadece toponim bir adlandırmaya karşılık gelmesi, bölgenin coğrafyasının değişkenliğine de zemin hazırlamıştır. Özellikle IV. ve V. yüzyıllarda, Roma ve Sâsânîler arasındaki mücadelelerin yoğun olduğu dönemlerde, Armenia Bölgesi'nin dış etkilere bağlı siyasi istikrarı büyük ölçüde zayıflamıştır. Bu istikrarsızlık da beraberinde coğrafyanın değişken sınırlarına atıf yapma zorunluluğunu getirmiştir. Bu nedenle Anania Şirakac'i'nin *Coğrafya (Ašxarhac'oyc')* eserindeki geniş Armenia tasavvurunun bölgenin coğrafi sınırlarını tam olarak yansıtmadığı gerçeği göz ardı edilmemelidir. Nitekim Anania Şirakac'i'nin zihnindeki Armenia, kısa sürelerle de olsa sahip olunan bütün toprakların ya da farklı bölgelerdeki bazen aynı soydan gelen ve bazen de Hristiyan olan grupların bütünüyle tek bir şemsiye altına toplanmasıyla oluşturulmuştur. Bu nedenle yalnızca Anania Şirakac'i'nin eseri üzerinden antikçağın sonunda Armenia Bölgesi'nin tarihî coğrafyasını tespit etmek olanaksızdır.

Diğer taraftan Armenia Bölgesi'nin coğrafi yapısının dağlık ve engebeli olması nedeniyle, yerleşimler genellikle vadilerde ve ova kenarlarında yoğunlaşmıştır. Bu durum, tarım ve hayvancılık gibi temel geçim

¹¹³ Belâzürî, 195; Hovhannesean, 1970, s. 479; Ulubabyan, 1976, s. 700.

¹¹⁴ MD, II.2; Babken Harut'yunyan, "P' aytakaran", *Haykakan Sovetakan Hanragitaran*, C. 12, Haykakan SSH Gitut'yunneri Akademiya, Erevan 1986, s. 302. Ayrıca bk. P'B, V.14; Garsoian, 1989, s. 487; Hewsens, 1992, s. 255.

¹¹⁵ LP', II.22-27; Elišē, III.p75-p77.

kaynaklarının belirlenmesinde etkili olduğu gibi nüfusun da dağılık olmasına yol açmıştır. Her ne kadar bu dağlık araziler, yerel halk için doğal bir sığınak ve savunma avantajı sağlamış olsa da coğrafi sınır problemlerin çözülememesinin ya da yanlış yorumlanmasının da en temel nedenlerinden biri olmuştur. Çünkü bu araziden ötürü dağılık yerleşen bölge insanları Armenia tarihi boyunca maddi kültür kalıntılarının izlerini baskın bir şekilde bırakamamış ve İberia ile Albania sınır boylarındaki geçişli coğrafyaların tartışma konusu olmasına yol açmıştır. Bilhassa siyasi konjonktürden ötürü 387 yılından sonra İberia ve Albania hâkimiyetine geçen bölgelerin Ermeni literatürüne göre hâlâ Armenia Bölgesi'ne ait olarak yorumlanmasının motivasyonu da antikçağın sonunda Kafkasya'da kendilerini entelektüel olarak tanımlayan ve yeni bir alfabe üreterek millet olma fikrini sahiplenen Ermeni ruhbanlar güçlü etkisinin bir sonucudur.

Kaynakça

Antik Kaynaklar

- Aa, (Agat'angelos), *Patmut'awn Hayoc'*, ed. G. Tēr-Mkrtč'ean/S. Kanayean, Tiflis, 1909; İng Çev. *History of the Armenians*, tr. R. W. Thomson, Albany, 1976.
- Ael. NA, (Claudius Aelianus, *De Natura Animalium*), *On Animals*, ed. A. F. Scholfield, C. 1-3, Cambridge; MA, 1958-1959.
- Ag, (Agat'angelos), *Patmut'awn Hayoc'*, içinde: *Collection des Histories Anciens et Modernes de l'Arménie*, tr. V. Langlois, C. 1, Paris, 1867, s. 109-193.
- AL, (Aristakes Lastivertçi), *Patmut'awn Aristakisi Lastivertçwoy*, ed. K. Yuzbashian, Erevan, 1963; Fr. Çev. *Récit des Malheurs de la Nation Arménienne*, tr. M. Canard ve H. Bērbērian, Bruxelles, 1973.
- Amm. Marc. (Ammianus Marcellinus), *History, Volume III: Books 27-31. Excerpta Valesiana*, tr. J.C. Rolfe, London, Cambridge, Massachusetts, 1939.
- App. *Mithr.* (Appianus, *Mithridateios*), *Roman History*, tr. H. White, C. 1-4, Cambridge; MA, 1912-1913.
- Asohik, (Step'anos Tarōnec'i Asohik, *Tiezerakan Patmut'awn*), *Histoire Universelle*, tr. F. Macler, Paris, 1917; İng Çev. *The Universal History of Step'anos Tarōnec'i*, tr. T. Greenwood, Oxford, 2017.
- AŠX, (Anania Širakac'i), *Saks bac'ayaytut'ean t'uoc'*, ed. A. Abrahamyan, *Anania Širakac'u Matenagrut'yuně*, C. 8, Erevan, 1944; İng Çev. *The Geography of Ananias of Širak: (Ašxarhac'oyc')*: *The Long and the Short Recensions*, tr. R. H. Hewsen, Wiesbaden 1992.

- Belâzürî, (Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd El-Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*), *Kitâb Futûh Al-Buldân*, ed. M. J. de Goeje, 1866; Yeniden Basım, Leiden, 2014,
- Buzandaran*, (P'awstos Buzand, *P'awstosi Buzandac'woy Patmut'iwñ Hayoc'*), *Buzandaran, P'awstosi Buzandac'woy Patmut'iwñ Hayoc'*, ed. K'. Patkanean, St Petersburg, 1883; İng. Çev. *The Epic Histories Attributed to P'awstos Buzand (Buzandaran Patmut'iwñk')*, tr. N. G. Garsoïan, Cambridge, Massachusetts, 1989.
- Chron. Pasch. (Chronicon Paschale)*, *Chronicon Paschale 284-628 AD*, tr. M. Whitby ve M. Whitby, Liverpool, 1989.
- Cic. Leg. Man.* (Cicero, *Pro Lege Manilia*), *Pro Lege Manilia. Pro Caecina. Pro Cluentio. Pro Rabirio Perduellionis Reo*, tr. H. Grose-Hodge, Cambridge; MA, 1927.
- Cod. Veron. (Codex Veronensis)*, *Codex Veronensis*, içinde: *Notitia Dignitatum*, ed. O. Seeck, Berolini, 1876, s. 247-253; *The Verona List*, içinde: *The New Empire of Diocletian and Constantine*, ed. T. D. Barnes, Cambridge; MA; London, 1982, s. 201-208.
- Ehišē, (Ehišē), *Elišēi vasn Vardanay ew Hayoc' Paterazmin*, ed. E. Tēr Minasyan, Erevan, 1957; İng. Çev. *Elišē. History of Vardan and the Armenian War*, tr. R. W. Thomson, Cambridge; Massachusetts, 1982.
- Epit. de Caes. (Epitome de Caesaribus)*, *Sexti Aurelii Victoris Liber de Caesaribus*, ed. F. Pichlmayr, Leipzig, 1991.
- Euseb. *Onom.* (Eusebius, *Onomasticon*), Eusebii Pamphili, *Onomasticon*, ed. F. Larsow ve G. Parthey, Berolini, 1862.
- Euseb. *Praep. Evan.* (Eusebius, *Praeparatio Evangelica*), Eusebii Pamphili, *Evangelicae Praeparationis*, ed. E. H. Gifford, Oxonii, 1903.
- Eutr. (Eutropius, *Breviarium ab Urbe Condita*), Eutropii, *Breviarium ab Urbe Condita*, ed. C. Santini, Stuttgart-Leipzig, 1992.
- Evagr. *HE.* (Evagrius Scholasticus, *Historia Ekklesiastike*), *The Ecclesiastical History of Evagrius Scholasticus*, tr. M. Whitby, Liverpool, 2000.
- Fest. Brev.* (Rufius Festus, *Breviarium*), *The Breviarium of Festus: A Critical Edition with Historical Commentary*, ed. W. J. Eadie, London, 1967.
- Greg. Tur. *Hist.* (Gregorii Episcopi Turonensis, *Historia Francorum*), *Gregorii Episcopi Turonensis Libri Historiarum X*, ed. B. Krusch ve W. Levison, Hannover 1951.
- GT'*, (*Girk T'it'oc'*), *Girk T'it'oc'*, içinde: *L'Église Arménienne et le Grand Schisme d'Orient*, tr. N. G. Garsoïan, Lovanii, 1999, s. 411-583.

- Iord. *Get.* (Iordanes, *Getica; De Origine Actibusque Getarum*), *The Gothic History of Jordanes*, tr. C. C. Mierow, Cambridge, 1915.
- Ioseph. *Antiq. Iud.* (Iosephus, *Antiquitates Iudaicae*), *Jewish Antiquities*, tr. H. S. J. Thackeray, C. 1, Cambridge; MA, 1930.
- Iul. *Or.* (Iulianus, *Orationes*), *The Orations of the Emperor Julian*, içinde: *The Works of Emperor Julian*, tr. W. C. Wright, C. 1-2, Cambridge; MA, 1996-1998.
- K'C', (*K'art'lis C'xovreba*), *Histoire de la Géorgie: Depuis l'Antiquité Jusqu'au XIXe Siècle*, tr. M. F. Brosset, S.-Péttersbourg, 1849; İng. Çev. *K'art'lis C'xovreba*, içinde: *The Georgian Royal Annals and Their Medieval Armenian Adaptation*, ed. S. H. Rapp, C. 1-2, Delmar; New York, 1998.
- KG, (Kirakos Ganjakec'i), *Patmut'iwñ Hayoc'*, ed. K.A. Melik'-Öhanjanyan, Erevan, 1961; Fr. Çev. *Deux Historiens Arméniens. Kiracos de Gantzac, XIIIe S., Histoire d'Arménie, Oukhtanès d'Ourha, Xe S.*, tr. M. F. Brosset, St. Petersburg, 1870, s. 1-205.
- KKZ, (*Kartūr Ka'be-ye Zardošt*), *Kartūr KZ*, içinde: *Third Century Iran, Sapor and Kartir*, tr. M. Sprengling, Chicago, 1953, s. 37-60..
- KNRm, (*Kartūr Naqš-e Rostam*), *Minor Inscriptions of Kartūr, Together with the End of Naqš-i Rustam*, içinde: *Corpus Inscriptionum Iranicarum*, ed. W. B. Henning, C. 3/2, N. 3, London, 1963.
- Koryun, (Koryun), *Koriwns Biographie des Mesrop Maštoc': Übersetzung und Kommentar*, tr. G. Winkler, Roma, 1994; İng. Çev. *The Life of Mashtots' by His Disciple Koriwn*, tr. A. Terian, Oxford, 2023.
- Kosmas, (Kosmas Indicopleustes, *Khristianikē Topographia*), *The Christian Topography of Cosmas*, tr. J. W. McCrindle, London, 1897.
- Lac. *DMP*, (Lactantius, *De Mortibus Persecutorum*), *De Mortibus Persecutorum*, tr. J. L. Creed, Oxford, 1984.
- Later. (*Laterculus*), *Laterculus Polemii Siluii*, içinde: *Notitia Dignitatum*, ed. O. Seeck, Berolini, 1876, s. 254-260.
- ŁE, (Łewond, *Patmut'iwñ Łewondeay Metsi Vardapeti Hayoc'*), *History of Lewond, the Eminent Vardapet of the Armenians*, tr. Z. Arzoumanian, Wynnwood, 1982.
- ŁP', (Łazar P'arpec'i), *Patmut'iwñ Hayoc' ew T'ult' ar Vahan Mamikonean*, ed. G. Tēr-Mkrtč'ean ve S. Malxasean, Tiflis, 1904; İng. Çev. *The History of Łazar P'arpec'i*, tr. R. W. Thomson, Atlanta, 1991.
- Malal. *Chron.* (Malalas, *Chronographia*), *The Chronicle of John Malalas*, ed. E. Jeffreys, M. Jeffreys ve R. Scott, Melbourne, 1986.
- MD, (Movsēs Dasxuranc'i (Kałankatuac'i)), *Patmut'iwñ Ałuanic' Ašxarhi*, ed. V. Arak'elyan, Erevan, 1983; İng. Çev. *The History of the Caucasian Albanians*, tr. C. J. F. Dowsett, London, 1961.

- MU, (Matt'eos Urhaec'i, *Žamanakagrut'awn*), *Chronique, 962-1136, Avec la Continuation de Grégoire le Prêtre Jusqu'en 1162*, tr. E. Dulaurier, Paris, 1858.
- MX, (Movsēs Xorenac'i), *Patmut'awn Hayoc'*, ed. M. Abelean ve S. Yarat'iwnean, Tiflis, 1913; İng. Çev. *Moses Khorenats'i, History of the Armenians*, tr. R. W. Thomson, Cambridge, Massachusetts, 1978.
- Narratio*, (*Narratio de Rebus Armeniae*), *La Narratio de Rebus Armeniae*, ed. G. Garitte, Louvain, 1952.
- Not. Dig. Or.* (*Notitia Dignitatum, Orientis*), *Quaestiones de Notitia Dignitatum*, ed. O. Seeck, Berolini, 1872.
- NPi*, (*Nerses Paikuli Inscription*), *Paikuli Inscription*, içinde: *Paikuli: Monument and Inscription of the Early History of the Sasanian Empire*, ed. E. Herzfeld, Berlin, 1924, s. 94-118.
- Oros. (Orosius, *Historiarum Adversus Paganos Libri VII*), *Seven Books of History Against the Pagans*, tr. A. T. Fear, Liverpool, 2010.
- OT, Gen.* (*Old Testament, Genesis*), *The New Oxford Annotated Bible*, ed. M. D. Coogan, Oxford, 2010.
- Petr. Patric. (Petrus Patricius, *Historia*), *Historia*, içinde: *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, ed. B. G. Niebuhr, C. 19, Bonnae, 1829, s. 119-136
- Plin. *Nat.* (Gaius Plinius Secundus, *Naturalis Historia*), Pliny, *Natural History*, tr. H. Rackham, W. H. S. Jones ve D. E. Eichholz, C. 1-9, Cambridge; MA; London, 1938-1971.
- Proc. Aed.* (Procopius, *De Aedificiis*), *On Buildings*, tr. H. B. Dewing ve G. Downey, Cambridge; MA, 1940.
- Proc. Bell.* (Procopius, *De Bellis*), *History of the Wars*, tr. H. B. Dewing, C. 1-5, Cambridge; MA, 1914-1928.
- Sebēos, (Sebēos), *Patmut'awn Sebēosi*, ed. G. V. Abgaryan, Erevan, 1979); İng. Çev. *The History Attributed to Sebeos*, tr. R. W. Thomson ve J. Howard-Johnston, Liverpool, 1999.
- ŠKZ, (*Šābuhr Ka'be-ye Zardošt = Res Gestae Divi Saporis*), *Die Dreisprachige Inschrift Šābuhrs I. an der Ka'ba-i Zardušt (ŠKZ)*, ed. P. Huyse, C. 1-2, London, 1999.
- SŌ, (Step'annos Ōrbelian), *Patmut'awn Nahangin Sisakan*, ed. K. Šahnazareanc', Paris, 1859; Fr. Çev. *Histoire de la Siounie par Stéphanos Orbélian*, tr. M. F. Brosset, St Petersburg, 1864.
- Soc. *HE*, (Socrates, *Historia Ecclesiastica*), *The Ecclesiastical History of Socrates Scholasticus*, İçinde: *Nicene and Post-Nicene Fathers 2*, ed. P. Schaff, C. 2, New York, 1886, s. 2-325.

- Solin. (Solinus, *De Mirabilibus Mundi*), *C. Iulii Solini Collectanea Rerum Memorabilium*, ed. T. Mommsen, Berolini, 1895.
- Strab. (Strabon), *Geography*, tr. H. L. Jones, C. 1-7, Cambridge; MA, 1917-1932.
- T'A, (T'ovma Arcruni), *Patmut'wn tann Arcruneac'*, ed. K'. Patkanean, St Petersburg, 1887; İng. Çev. *Thomas Artsruni, History of the House of Artsrunik'*, Tr. R. W. Thomson, Detroit, 1985.
- Taberî, (Ebu Cafer Taberî, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülük*), *The History of al-Tabarî*, tr. J. L. Kraemer, vd., C. 1-40, Albany, 1989.
- Theoph. Sim. (Theophylacti Simocattae, *Historiae*), *The History of Theophylact Simocatta*, tr. M. Whitby ve M. Whitby, Oxford, 1986.
- TP, (*Tabula Peutingeriana*), *Itineraria Romana: Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana*, ed. K. Miller, Stuttgart, 1916.
- YM, (Yovhannēs Mamikonean, *Patmut'wn Tarōnoy*), *The History of Tarōn*, tr. L. Avdoyan, Atlanta, 1993.
- Zon. (Zonaras, *Epitome Historiarum*), *The History of Zonaras*, tr. T. M. Banchich ve E. N. Lane, London; New York, 2009.
- Zos. (Zosimus, *Historia Nova*), *New History*, tr. R. T. Ridley, Canberra, 1982.

Modern Çalışmalar

- Açaryan, H. (1971). *Hayeren Armatakan Bařaran [Ermenice Etimoloji Sözlüğü]*, C. 1, Erevani Hamalsarani Hratarakch'ut'yun, Erevan.
- Barnes, T. D. (1981). *Constantine and Eusebius*, Harvard University Press, Cambridge; MA; London.
- Barnes, T. D. (1982). *The New Empire of Diocletian and Constantine*, Harvard University Press, Cambridge; MA; London.
- (*BAtlas*) *Barrington Atlas of the Greek and Roman World*, (2000). ed. Richard J. A. Talbert, Princeton University Press, Princeton; Oxford.
- Baynes, N. H. (1910). "Rome and Armenia in the Fourth Century", *English Historical Review*, C. 25, s. 625-643.
- Blockley, R. C. (1984). "The Romano-Persian Peace Treaties of A.D. 299 and 363", *Florilegium*, C. 6, s. 28-49.
- Bosworth, C. E. (1987). "Arrān", *Encyclopaedia Iranica*, ed. Ehsan Yarshater, C. 2, s. 520-522.
- Bosworth, C. E. (1989). "Barda'a", *Encyclopaedia Iranica*, ed. Ehsan Yarshater, C. 3, Routledge & Kegan Paul, London; New York, s. 779-780.
- Bosworth, C. E. (1990). "Baylaqān", *Encyclopaedia Iranica*, ed. Ehsan Yarshater, C. 6, Routledge & Kegan Paul, London; New York, s. 2.

- Braund, D. (1994). *Georgia in Antiquity: A History of Colchis and Transcaucasian Iberia, 550 BC-AD 562*, Clarendon Press, Oxford.
- Canepa, M. P. (2009). *The Two Eyes of the Earth: Art and Ritual of Kingship between Rome and Sasanian Iran*, University of California Press, Berkeley.
- Chaumont, M-L. (1982), “Tigranocerte: Données du Problème et État des Recherches”, *Revue des Études Arméniennes*, n.s. C. 16, s. 89-110.
- Chaumont, M-L. (1987). “Armenia and Iran, ii. The pre-Islamic Period”, *Encyclopaedia Iranica*, ed. Ehsan Yarshater, C. 2, Routledge & Kegan Paul, London; New York, s. 418-438.
- Chaumont, M-L. (1989), “Balāsagān, ii In Pre-Islamic Times”, *Encyclopaedia Iranica*, ed. Ehsan Yarshater), C. 3, Routledge & Kegan Paul, London; New York, s. 580-583.
- Christensen, A. (1936). *L'Iran Sous les Sassanides*, Levin & Munksgaard, Copenhagen.
- Daryaei, T. (2021). “Armenia and Iran: The Birth of Two Nations in Late Antiquity”, *Electrum*, C. 28, s. 59-67.
- Demir, M. (2009). “Antik Kaynaklar Işığında Tigranokerta Şehrinin Lokalizasyonu Meselesi”, *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu (15-17 Nisan 2008) Bildiriler*, ed. Salim Cöhce ve Adnan Çevik, Esen Ofset Matbaacılık San. ve Tic. A.Ş., İstanbul, s.171-182.
- Demir, M. (2021). “Tigranokerta Savaşı (MÖ 69): Yeni Bir Gözden Geçirme”, *Anadolu Araştırmaları*, C. 24, s. 145-176.
- Erdemir H. P. (2015). “Antikçağ da Politik Bir Arena ya da “Armenia”, *Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi*, C. 60(V), s. 1-17.
- Eremyan, S. T. (1963). *Hayastanē ēst “Ašxarhac ‘oyc’”, [“Ašxarhac ‘oyc’”a Göre Armenia]*, Haykakan SSR GA Hratarakch ‘ut ‘yun, Erevan.
- Frye, R. N. (1960). “Arzan”, *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*, ed. Peri J. Bearman ve Th. Bianquis, vd., C. 1, E.J. Brill; Paris: Maisonneuve & Larose, Leiden; New York.
- Frye, R. N. (1984). *The History of Ancient Iran*, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München.
- Garsoïan, N. G. (1989). *The Epic Histories Attributed to P'awstos Buzand*, tr. Nina, G. Garsoïan, Harvard University Press, Cambridge.
- Garsoïan, N. G. (2001). “Taron: As an Early Christian Armenian Center”, *Armenian Baghesh/Bitlis and Taron/Mush*, ed. Richard G. Hovannisian, Mazda Publishers, Costa Mesa, s. 59-69.

- Garsoïan, N. G. (2003). "The Foundation of Theodosiopolis-Karin", *Armenian Karin/Erzerum*, ed. Richard G. Hovannisian, Mazda Publishers, Costa Mesa, s. 63-72.
- Ghafadaryan, K. (1974). "Ani", *Haykakan Sovetakan Hanragitaran*, C. 1, Haykakan SSH Gitut'yunneri Akademiya, Erevan.
- Greatrex, G. (2000). "The Background and Aftermath of the Partition of Armenia in A.D. 387", *The Ancient History Bulletin*, C. 14(1-2), s. 35-48.
- Hakobyan, T. X. (1976). "Barjr Hayk", *Haykakan Sovetakan Hanragitaran*, C. 2, Haykakan SSH Gitut'yunneri Akademiya, Erevan, s. 321-323.
- Harut'yunyan, B. (1986). "P'aytakaran", *Haykakan Sovetakan Hanragitaran*, C. 12, Haykakan SSH Gitut'yunneri Akademiya, Erevan, s. 301-302.
- Hewsen, R. H. (1992). *The Geography of Ananias of Širak: (Ašxarhac'oyc'): The Long and the Short Recensions*, tr. Robert H. Hewsen, DR. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden.
- Hewsen, R. H. (1998). "Eruandašat", *Encyclopaedia Iranica*, ed. Ehsan Yarshater, C. 8, Routledge & Kegan Paul, London; Boston; Henley, s. 562.
- Hewsen, R. H. (2002). "Golden Plain: The Historical Geography of Tsopk/Kharpert", *Armenian Tsopk/Kharpert*, ed. Richard G. Hovannisian, Mazda Publishers, Costa Mesa, s. 35-58.
- Hewsen, R. H. (2003). "Summit of the Earth: The Historical Geography of Bardzr Hayk", *Armenian Karin/Erzerum*, ed. Richard G. Hovannisian, Mazda Publishers, Costa Mesa, s. 33-61.
- Holmes, R. T. (1917). "Tigranocerta", *Journal of Roman Studies*, C. 7, s. 120-138.
- Honigmann, E. (1935). *Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches*, Editions de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales, Bruxelles.
- Hovhannesean, M. H. (1970). *Hayastani Berderə [Armenia'nın Kaleleri]*, S. Lazare, Venise.
- Huxley, G. (1984). "The Historical Geography of the Paulician and T'ondrakian Heresies", *Medieval Armenian Culture*, ed. Thomas J. Samuelian ve Michael E. Stone, Scholars Press, Chico, s. 81-95.
- Hübschmann, H. (1897). *Armenische Grammatik*, Von Breitkopf & Härtel, Leipzig.
- Hübschmann, H. (1969). *Die Altarmenischen Ortsnamen*, Reprint, Oriental Press, Amsterdam.
- Justi, F. (1985). *Iranisches Namenbuch*, N.G. Elwert, Marburg.
- Kettenhofen, E. (1996). "Dvin", *Encyclopaedia Iranica*, ed. Ehsan Yarshater, C. 7, Routledge & Kegan Paul, London; New York, s. 616-619.

- Lenski, N. E. (2002). *Failure of Empire: Valens and the Roman State in the Fourth Century A.D.*, University of California Press, Berkeley; London.
- Lynch, H. F. B. (1965). *Armenia: Travels and Studies*, C. 1, Khayats, Beirut.
- MacKenzie, D. N. (1986). *A Concise Pahlavi Dictionary*, Oxford University Press, London.
- Marquart, J. (1901). *Eranshahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i*, Weidmannsche Buchhandlung, Berlin.
- Marquart, J. (1903). *Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge*, Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, Leipzig.
- Minorsky, V. (1930). "Transcaucasica", *Journal Asiatique*, C. 217, s. 41-112.
- Mitchell, S. (1998). "The Cities of Asia Minor in the Age of Constantine", *Constantine: History, Historiography and Legend*, ed. Samuel N. C. Lieu ve Dominic Montserrat, Routledge, London; New York, s. 52-73.
- Nischer, E. (1923). "The Army Reforms of Diocletian and Constantine and Their Modifications up to the Time of the Notitia Dignitatum", *Journal of Roman Studies*, C. 13, s. 1-55.
- Nor Bağirk' Haykazean Lezui*, (1836-1837). ed. Gabriël Awetik'ean, Khach'atur Siwrmēlean ve Mkrtich' Awgerean, C. 1, İ Tparani Srboyn Ghazaru. Venice.
- Perikhanian, A. (1982). "Etimologičeskije Zametki I [Etimolojik Notlar I]", *Patma-Banasirakan Handes*, N. 1, Haykakan SSR Gitut'yunneri Akademiya Hratarakch'ut'yun, Erevan, s. 55-62.
- Plontke-Lüning, A. (2007). "PersArmenia", *Brill's New Pauly, Antiquity*, ed. Hubert Cancik ve Helmuth Schneider, C. 10, Brill, Leiden-Boston, s. 810.
- Robert, H. Hewsen. (2001). *Armenia: A Historical Atlas*, University of Chicago Press Chicago; London.
- Rubin, Z. (2008). "Persia and the Sasanian Monarchy (224-651)", *The Cambridge History of the Byzantine Empire c. 500-1492*, ed. Jonathan Shepard, Cambridge University Press, Cambridge, s. 130-155.
- Russell, J. R. (1987). *Zoroastrianism in Armenia*, ed. Richard N. Frye, Department of Near Eastern Languages and Civilizations-Harvard Iranian Series, Cambridge; MA; London.
- Salvini, M. (1995). *Geschichte und Kultur der Urtäter*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.
- Shahinyan, A. (2014). *Rannesrednevekovaya Geografiya Armenii i Stran Yuzhnogo Kavkaza [Armenia ve Güney Kafkasya Ülkelerinin Erken Ortaçağ Coğrafyası]*, Dmitriy Bulann, Saint Petersburg.

- Sinclair, T. A. (1994-1995). "The Site of Tigranocerta I", *Revue des Études Arméniennes*, n.s. C. 25, s. 183-254.
- Southern, P. (2001). *The Roman Empire from Severus to Constantine*, Routledge, London.
- Sundermann, W. (1990). "Bidaxš", *Encyclopaedia Iranica*, ed. Ehsan Yarshater, C 4, Routledge & Kegan Paul, London; Boston; Henley, s. 242-244.
- (TAVO) *Tübinger Atlas des Vorderen Orients*, (1987, 1989). ed. Robert H.Hewsen, Dr Ludwig Reichert, Wiesbaden.
- Ter-Ghewondyan, A. (1976). *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, tr. Nina G. Garsoïan, Livraria Bertrand, Lisbon.
- Tezcan, M. (2014). "İran Armeniası (Pers-Armenia)", *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, Ed. Mehmet Metin Hülügü, vd., C. I, Türk Tarih Kurumu, Ankara, s. 149-182.
- Thierry, M. J. (1976). "Notes de Géographie Historique sur le Vaspurakan", *Revue des Études Byzantines*, C. 34, N. 1, s. 159-173.
- Thierry, M. J. (1989). *Monuments Arméniens du Vaspurakan*, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, Paris.
- Toumanoff, C. (1959). "Some Aspects of Caucasian Social History", *Muséon*, C. 72, N 3-4, , s. 399-438.
- Toumanoff, C. (1963) *Studies in Christian Caucasian History*, Georgetown University Press, Washington DC.
- Ulubabyan, B. (1983). "Partav [Partaw]", *Haykakan Sovetakan Hanragitaran*, C. 9, Haykakan SSH Gitut'yunneri Akademiya, Erevan, s. 210.
- Weber, U. (2012). "Narseh, König der Könige von Ērān und Anērān", *Iranica Antiqua*, C. 47, Brill, Leiden, s. 153-302.
- Wilkes, J. (2008). "Provinces and Frontiers", *Cambridge Ancient History*, ed. Alan K. Bowman, C. 12, Cambridge Univeristy Press, Cambridge, s. 212-268.
- Williams, J. (1829). *Two Essays on the Geography of Ancient Asia: Intended Partly to Illustrate the Campaigns of Alexander, and the Anabasis of Xenophon*, John Murray, London.
- Winter, E. (1989). "On the Regulation of the Eastern Frontier of the Roman Empire in 298", *The Eastren Frontier of the Roman Empire*, ed. David H. French ve Chris S. Lightfoot, Böl. 2, BAR, Oxford, s. 555-571.

BETWEEN NORMAN ADMINISTRATORS AND LOCAL ADVOCATES: *ARCHONTES* IN GREEK ARCHIVAL SOURCES OF CALABRIA IN THE ELEVENTH AND TWELFTH CENTURIES

NORMAN YÖNETİCİLER VE YEREL VEKİLLER ARASINDA:
ON BİRİNCİ VE ON İKİNCİ YÜZYILLARDA CALABRIA'DAKİ
YUNANCA ARŞİV BELGELERİNDE *ARCHONTES*

Nathan LEIDHOLM*

Makale Bilgisi

Başvuru: 4 Mayıs 2024

Kabul: 18 Eylül 2024

Article Info

Received: May, 4, 2024

Accepted: September, 18, 2024

Abstract

In both the Byzantine and Norman periods of rule, Greek notarial documents and other archival records from Southern Italy and Sicily frequently mention a group known as archontes, a collective term referring to local notables or potentates. While notoriously difficult to define with precision, this group encompassed a wide range of individuals and families, including those who held title or office (often originating in the Byzantine period) as well as those whose influence was more informal or due primarily to wealth or land ownership. Those families included among these archontes display a large degree of continuity between the early eleventh and mid-twelfth centuries, and they almost universally represent local, Greek-speaking elements rather than individuals appointed to administrative positions from elsewhere.

This article argues that this group of families in Calabria played a specific role as intermediaries between the local, Greek-speaking population and the newly established Norman powers, particularly in the first century of the latter's arrival in the region. This role is most visible in records of legal disputes, especially when land ownership was involved, when judicial decisions were made and issued jointly in the name of a Norman-appointed judge and an assembly of local archontes. I contend that this role can be more thoroughly understood through the comparative use of archival documents from Greek

* Dr. Öğr. Üyesi, Bilkent University; Program in Cultures, Civilizations and Ideas; nathan@bilkent.edu.tr; ORCID ID: 0000-0002-9684-5256; Ankara-Turkey.

monasteries in the region and the legal handbook known as the Prochiron Legum or Prochiron Calabriae, which may suggest that this legal function quickly became quasi-formalized and supported by written legislation.

Keywords: Norman Italy, Byzantine and Norman law, Italo-Greek aristocracy, Calabria

Öz

Hem Bizans hem de Norman egemenliği altındaki Güney İtalya ve Sicilya'da, Yunanca noter belgeleri ve diğer arşiv kayıtları sıklıkla archontes olarak bilinen bir gruptan bahseder. Bu terim, yereldeki saygın kişiler veya yetki sahiplerinden oluşan bir grubu adlandırmak için kullanılır. Kesin olarak tanımlanması oldukça zor olsa da bu grup, genellikle Bizans döneminde unvan ya da makam sahibi olanlarla malvarlıkları nedeniyle dolaylı şekilde yetki sahibi olan bireyleri ve aileleri kapsar. On birinci yüzyılın başlarıyla on ikinci yüzyılın ortaları arasında büyük ölçüde süreklilik gösteren bu archontes arasında yer alan ailelerin neredeyse tamamı idari pozisyonlara dışarıdan atananları değil yerel ve Yunanca konuşan bireyleri temsil eder.

Bu makale, Calabria'daki archontes olarak adlandırılan bu aile grubunun, özellikle Normanların bölgeye gelişinin ilk yüzyılında, Yunanca konuşan yerel halk ile yeni kurulan Norman güçleri arasında bir tür aracı rolü üstlendiğini öne sürmektedir. Bu rol özellikle yargı kararlarının Normanlar tarafından atanan bir yargıç ve yerel archonteslerden oluşan bir kurulun ortaklaşa verdiği toprak mülkiyeti gibi hukuki anlaşmazlıkların kayıtlarında göze çarpar. Makale bölgedeki Yunan manastırlarındaki arşiv belgeleri ile Prochiron Legum veya Prochiron Calabriae olarak bilinen hukuk el kitabını karşılaştırarak, archonteslerin hukuki işlevlerinin nasıl hızla yarı resmileştiğini ve yazılı mevzuatla desteklendiğini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Norman İtalya'sı, Bizans ve Norman hukuku, İtalyan-Yunan aristokrasisi, Calabria

Introduction

In 1149 one Ioannes, *kaballares* (“knight”) of Amantea sought to claim the rest of the dowry promised to his wife, the daughter of Nicholas Moschatos.¹ The property in question was a vineyard in the general vicinity of the *kastron* of Stilo, on the east coast of Calabria, in the “foot” of Italy. The two parties and their allies appeared before the judge of Stilo in order to have the dispute resolved. The dispute was presided over by Petros, viscount and judge of Stilo, in whose name the record of the decision was completed and stored at the monastery of St. John Theristes, outside of Stilo.

¹ André Guillou, ed. *Saint-Jean Théristsès (1054-1264)* (Rome: Vittà del Vaticano, 1980), no. 18.

The relatively mundane case in fact has much to tell us about the dynamics of power at play in the first decades of Norman rule in Calabria and the ways in which the local Italo-Greek population interacted with and adapted to Norman power. As in most legal cases recorded in Calabrian charters, the viscount Petros was not presiding along, but was accompanied by a special assembly of local notables (called *archontes* by the sources). The final decision may have been issued in the judge's name, but deliberations were conducted with this council of *archontes*, who signed the finished document alongside the judge. What makes this case of special interest is the way in which it unfolded prior to the convening of the court under the viscount.

According to the case record, it was one Leon Maleinos who convened the court (ἀναβιβάσθεις) of Peter on behalf of Ioannes of Amantea.² The Maleinos family, members of which often bore the title *strategos*, was perhaps the most influential Greek family in Calabria at the time, and their influence reached back well into the Byzantine period.³ So Leon, like Ioannes and the Moschatos family, was counted among those labeled as *archontes* by Italo-Greek documentation. The judge Petros, however, whose authority rested squarely upon his appointment within the young Norman administration, appears as something of an outsider in the affair, with Maleinos acting as an intermediary between the local Greek notables and the Norman higher administration. The litigants first went to one of their fellow *archontes*, who then called upon the viscount to convene his court.

Though the precise role of these *archontes* in legal disputes is typically hidden from view in the surviving record, it was crucial to the functioning of justice and administration in the first century or more of Norman rule, and it would be naïve to imagine their role as purely passive observation. Just as Leon Maleinos called upon the judge to decide the case of Ioannes of Amantea, these representatives of influential Greek families seem clearly to have exercised some form of agency in the relationship between local community and the Norman administration of

² Guillou, *Saint-Jean Théristès*, no. 18 (opening lines): Ἐπιδήπερ κἀγὼ Πέτρος βεσκόμ(ης) ἀναβιβασθ(εῖς) παρὰ τοῦ μεγάλ(ου) στρατ(ηγ)οῦ κῦρ Μαλεῖν(ου) εἰς τὴν <...> τῆς κρίσεως τῆς ἀπάσις διακρατήσε(ως) Στύλ(ου) εἰς τὸ διέπειν ἀρχὴν τῷ βήματι ἡμῶν παραστὰς Ἰωάννης καβαλλάρ(ης) ὁ τ(οῦ) Ἀμαντινοῦ λεγόμενος...

³ Any connection to the important family from central Anatolia, well known for St. Eustathios Maleinos and their connections to the Phokades, remain hypothetical. For more, see Annick Peters-Custot, *Les Grecs de l'Italie meridionale post-byzantine: Une acculturation en douceur* (Rome: École française de Rome, 2009), esp. 165-67.

justice. This highlights the potential of these documents to allow us to recreate some aspects of the transition to Norman rule from the perspective of the Greek-speaking inhabitants.

Among others, Vera von Falkenhausen and Annick Peters-Custot have gone some way toward identifying these families and the roles they played in the first century of Norman rule in Calabria. But there remains the issue of our sources.⁴ Monastic archives provide snapshots of many individual members of these families and the titles they held. But the nature of these archival materials often leaves much to the imagination (as in the example with which this article begins). Despite these issues, however, I believe our available sources allow for a more thoroughgoing analysis of this local aristocracy in the crucial period between roughly 1050 and 1150.⁵

This article argues that the group of families in Calabria collectively referred to as *archontes* in surviving sources had a specific role to play as intermediaries between the local, Greek-speaking population and the newly established Norman powers, particularly in the first century of the latter's arrival in the region. This role is most visible in records of legal disputes, especially when land ownership was involved, when judicial decisions were made and issued jointly in the name of a Norman-appointed judge and an assembly of local *archontes*. I contend that this role can be more thoroughly understood through the comparative use of archival documents from Greek monasteries in the region and the legal handbook known as the *Prochiron Legum* or *Prochiron Calabriae*, which may suggest that this legal function quickly became quasi-formalized and supported by written legislation.

1. Defining *Archontes*

In Byzantium, *archon* was a notoriously imprecise term that could carry a range of meanings. As Alexander Kazhdan noted in the Oxford Dictionary of Byzantium, the term could signify “any officials who possessed power,” and was

⁴ For an important overview of this archival sources, see Horst Enzensberger, “Chanceries, charters and administration in Norman Italy,” in *The Society of Norman Italy*, ed. G.A. Loud and Alex Metcalfe (Leiden: Brill, 2002), 117-50.

⁵ As Graham Loud has recently argued, existing narrative sources and chronicles give a very incomplete image of even the local elites in southern Italy for the first century or more of Norman presence. See Graham Loud, “The Nobility of Norman Italy, c. 1085-1127,” in *The Normans in the Mediterranean*, ed. Emily A. Winkler and Liam Fitzgerald (Turnhout: Brepols, 2021), 139-61.

often synonymous with the equally vague *dynatoi*, meaning “the powerful.”⁶ The eighth-century Byzantine law code known as the *Ecloga*, for example, generally recognized three classes of legal officials: “magistrates (*archontes*), judges (*dikastai*) and *akroatai*.”⁷ This tripartite division is clearly visible in most Byzantine law from at least the eighth through the fourteenth century.⁸ In this context, the title *archon* was typically reserved for those who held some kind of administrative position, at least nominally. Gradually, however, this distinction was lost. In the tenth century, St. Symeon the Theologian, in the tenth century, describing *archontes* simply as those “who had honor (*time*) [τιμή] and power (*arche*) [ἀρχή]; he further defined the *strategoī* and *archontes* as the emperor’s servants and friends who – unlike the common people – had personal contact with the monarch.”⁹ These descriptors, particularly an association with *timē* and *archē*, continued to be relevant well into the Norman period in Calabria.

For the Byzantine period in the Mezzogiorno, Falkenhausen saw three distinct “classes” of elites: those sent from Constantinople, those of the dominant Lombard houses, and finally the local aristocracy.¹⁰ In the first century of Norman domination in Calabria, it is this last group, the local Italo-Greek aristocracy, that continues to appear under the label of *archon* in archival documents and therefore is the focus of this article. Contemporary documents show clergy as well as laymen among those families identified by the marker *archon*, as the power they are seen to wield seems to be based upon their family as a whole. Nevertheless, it seems clear that the main source of their influence was primarily outside of the church.

One of the simplest definitions comes from a document originating in Calabria itself. In the 1101/2 testament of Bartholomaios, Hegoumenos of the monastery

⁶ Alexander, Kazhdan, ed. *The Oxford Dictionary of Byzantium* (Oxford: Oxford University Press, 1991), 160 (hereafter cited as *ODB*). In his entry, Kazhdan cites (inter alia) Symeon the New Theologian, as well as the *Taktikon Uspenskij*. Though it was not true for all periods of Byzantine history, Kazhdan likewise notes that “in a technical sense, *archon* designated first of all a governor.”

⁷ Zachary Chitwood, *Byzantine Legal Culture and the Roman Legal Tradition, 867-1056* (Cambridge: Cambridge University Press, 2017), 50. M.T.G. Humphreys, *Law, Power, and Ideology in the Iconoclast Era, c. 680-850* (Oxford: Oxford University Press, 2015), has argued that so-called *akroatai* are not identified on lead seals and therefore may overlap with *archontes*.

⁸ For an overview of Byzantine law in these periods, see esp. Daphne Penna and Roos Meijering. *A Sourcebook on Byzantine Law: Illustrating Byzantine Law through the Sources* (Leiden: Brill, 2022).

⁹ *ODB* 160.

¹⁰ Vera von Falkenhausen, “A Provincial Aristocracy: The Byzantine Provinces in Southern Italy (9th-11th Century),” in *The Byzantine Aristocracy, IX-XIII Centuries*, ed. Michael Angold (Oxford: British Archaeological Reports, 1984), 211-35.

of St. John Theristes near Stilo, he simply refers to them as “those who have authority, namely secular *archontes*.”¹¹ Other than their designation as “secular” (κοσμικοῖς), such a definition is obviously wide-ranging. Yet modern research has gone some way toward narrowing the field and introducing clearer categories to this class of “authority-holders.” In 1992, Donald Matthew could argue that “the information available about the great families of the kingdom may seem to leave them with only peripheral roles in government. Yet interest in trying to explain their significance is comparatively recent.”¹² In the decades since then, however, significant advances have been made in the field.

For Annick Peters-Custot, the prestige and authority enjoyed by the *archontes* in Norman Calabria rested upon both their history in the region as well as their participation in the administrative processes of the region. This influence was largely independent from ruling powers in the region, whether Byzantine or Norman. It would also make these families vital to anyone who wished to exercise authority in Calabria. These were the *kaloι anthropoi*, the Italo-Greek *boni homines*.¹³ As Peters-Custot has pointed out, however, the circle of *archontes* attested in the Italo-Greek archives, particularly in Calabria, represented a more limited group than the *boni homines* of other regions.¹⁴

Calabria was more rural in character than many other regions, which affected both the nature of this group of *kaloι anthropoi* as well as the methods adopted by the Normans after taking control of the peninsula. Such conditions added to the importance of particular, local families for Norman attempts to establish their authority. Of the more than thirty Franco-Norman families identified by Ménager as having relocated to Norman Italy, only four can be securely placed as landholders in Calabria in the first century of Norman rule.¹⁵

¹¹ Guillou, ed., *Saint.-Jean Thérístès*, no. 5, 67: ...εἴ τις τὰ ἐμοὶ καλῶς δόξαν(α) ἀνατρέψαι σπουδάσει ἢ παρασαλεῦσαι ἐν τινὶ πράγματι, εἴτε παρὰ τῶ(ν) προσετώτω(ν) εἴτε παρὰ τῶ(ν) τὴν ἐξουσίαν ἐχόντω(ν), κοσμικοῖς λέγω ἄρχουσιν, ἢ ἐτέρου τινός...

¹² Donald Matthew, *The Norman Kingdom of Sicily* (Cambridge: Cambridge University Press, 1992), 144.

¹³ Peters-Custot, *Les Grecs de l'Italie méridionale post-byzantine*, 157: “Les archontes enfin, les dirigeants, les notables, possèdent l’aisance et le prestige, les fonctions et l’honorabilité consacrée par leur participation comme témoins dans les procès, avec les anciens: ils constituent les *kaloι anthropoi*.”

¹⁴ Peters-Custot, *Les Grecs de l'Italie méridionale post-byzantine*, 167.

¹⁵ Catherine Hervé-Commereuc, “La Calabre dans l’État normand d’Italie du Sud (XIe-XIIe siècles),” *Annales de Normandie* 45 (1995), 7. For a tentative list of Norman elites who relocated to Calabria (and Sicily) during this period, see Léon-Robert Ménager, “Inventaire des familles

In certain cases, as Peter-Custot points out, the loss of formal Byzantine rule (and the *roga* salaries that came with it) seems to have allowed some families to turn Byzantine titles into hereditary ones.¹⁶ But the same phenomena would have forced them to find creative ways to benefit from said titles, which no longer carried the weight of the Byzantine imperial administration. While never a grantable title per se, the label *archon* had apparently become recognizable and important enough that some sources record individuals claiming descent from *archontes* as a mark of status by the early thirteenth century. This was the case, for example of one Baldwin (Βαλδουίνος), “nephew of the *archon*, lord Lambert, of blessed memory,” who made a donation to the monastery of St. John Theristes in 1213/14.¹⁷ By at least the first quarter of the thirteenth century, evidence suggests that the label “*archon*” had achieved a quasi-official status in the region, at least under certain circumstances.

2. *Archontes* and the Administration of Justice in Calabria, ca. 1060-1160

If the Normans famously ruled with a “light touch” in the Mezzogiorno, this was especially true in the mostly rural and mountainous regions of Calabria.¹⁸ Their low numbers and the rapid pace at which their conquest proceeded generally precluded a heavier hand. Annick Peters-Custot and Vera von Falkenhausen have both highlighted the relative visibility, importance, and autonomy of these *archontes* in Byzantine Calabria.¹⁹ After his rapid expansion into Calabria, for example, Guiscard quickly turned his attention elsewhere in Italy, where rivalries among the Norman elite and jockeying for power and position was more pressing.²⁰ Under Guiscard, “the duchy had little in the way of central institutions. In the countryside, Norman

normandes et franque émigrées en Italie méridionale et en Sicile (XIe-XIIe siècles),” in *Roberto Guiscardo e il suo tempo: Atti delle prime giornate normanno-sveve Bari, 28-29 maggio 1973* (Bari: Edizioni Dedalo, 1991; first edition: Rome, 1975), 261-390.

¹⁶ Peters-Custot, *Les Grecs de l'Italie méridionale post-byzantine*, 401-20.

¹⁷ Guillou, ed., *Saint.-Jean Thérístès*, no. 44, 227: Σγύλλ(ιον) ἀφιερωτικὸν γινόμενον παρ' ἐμοῦ Βαλδουίνου ἀνεψιοῦ τοῦ μακριωτάτ(ου) ἄρχοντ(ος) κυρ(οῦ) Λαμβέρδτ(ου) (καὶ) ἐπιδοθὲν πρὸς τὸν ἅγιον Νικόλ(αον) τὸν Τριβουκ(ά)τ(ον) (καὶ) πρὸς σὲ τὸν ἐν αὐτῷ εὐλαβέστατ(ον) οἰκονόμ(ον) κῦρ Νήφων (καὶ) πρὸς πάντας τοὺς ἀδελφούς.

¹⁸ On Calabria under the Normans, see Hervé-Commereuc, “La Calabre dans l'État normand d'Italie du Sud;” Ghislaine Noyé, “La Calabre entre Byzantins, Sarrasins et Normands,” in *Cavalieri alla conquista del Sud. Studi sull'Italia normanna in memoria di Léon-Robert Ménager*, ed. E. Cuozzo and J.-M. Martin, (Rome–Bari, 1998), 90–116.

¹⁹ Peters-Custot, *Les Grecs de l'Italie méridionale post-byzantine*, 165; Falkenhausen, *A Provincial Aristocracy*, 211.

²⁰ Brown, *The Norman Conquest of Southern Italy and Sicily*, 101.

fiefholders maintained justice and collected taxes quite independently of the duke. In the towns, Lombard or Greek administrative mechanisms and law had been largely left in place under treaty or other arrangements.”²¹

In this context, those labeled *archontes* by the sources were vital in providing both stability for the local population and for ensuring the interests of the newly arrived Normans. They most often appear as witnesses or signatories on documents of various kinds, typically sales or donations of property, or as assembled witnesses/adjudicators in legal disputes. As in the case discussed at the beginning of this paper, it is this latter role that is especially interesting to me, as the precise role of these assemblies of local potentates in the courts of local judges represents a key point of contact between the local, Greek-speaking population and the Norman administration.

In the surviving (Greek-language) records of the monasteries of St. John Theristes, S Filippo di Gerace, and S Maria Patir di Rossano, members of these local *archon* families occasionally appear with the title of judge (*kritēs*), but far more often, those named as judges appear to have come from outside the circle of Calabrian *archontes*. Many of them bear distinctly Latin and/or Norman names, and there is a high rate of turnover, in contrast to the more stable list of local *archon* families. From at least 1127, these judges typically bore the title of viscount (βεσκόμης). The general sense seems to be that those named as judges were appointed, directly or indirectly, by Calabria’s Norman rulers, while the *archontes* exercised a power that was less formal but more independent. These two sources of authority met directly in the local tribunals recorded in the documents discussed here. By the end of the twelfth century, the social and political landscape around Stilo had changed. Documents begin to display new titles like “lord of Stilo” (κύριος/*dominus* or μάγιστρος/*magister*). Men bearing these titles fill the role formerly played by these judges, occasionally bearing the title of judge but often without it.²²

Nearly every dispute recorded in the monastic archives place a great deal of emphasis on the assembly of *archontes*, even if the records themselves offer precious little information about their precise role in these proceedings. As Guillou himself suggested in his edition of the documents of St. John Theristes, these assemblies do

²¹ Brown, *The Norman Conquest of Southern Italy and Sicily*, 100.

²² For a recent overview of such changes, see Sandro Carocci, “Norman Change, Lords and Rural Societies,” in *The Normans in the Mediterranean*, ed. Emily A. Winkler and Liam Fitzgerald (Turnhout: Brepols, 2021), 123-38.

not appear to have been regular occurrences, but were (probably) rather special assemblies that were only called upon when circumstances warranted.²³ But, there is sufficient evidence to suggest that certain types of disputes, particularly when it involved land ownership and/or usufruct, (nearly) always required their presence. And as can be seen in the dispute between Ioannes of Amantea and the Moschatos family, this could also function in the opposite direction. That is, a judge could be called upon by one or more members of the local *archontes*.

The way this process is described in surviving documentation can be seen clearly in the record of a land dispute between Genesisios Moschatos and the monks of St. John Theristes in 1098, which was presided over by the judge of Stilo, Joseph Terras.²⁴ Moschatos himself is counted among the *archontes* of the area, as were the witnesses he provided on his own behalf. But it is the assembly of *archontes* called upon by judge Joseph which is of interest. Joseph, from whose perspective the record is written, presents himself as offering judgement in conjunction with this special assembly. As is common in Calabrian documents of this period, the *archontes* are described as both sitting alongside the judge and as offering advice.²⁵ Such records are rarely overflowing with superfluous detail, so the judge's assertion that he has "given ear" to this assembly is significant.²⁶

Near the end of the judgement, we again read about the role of these *archontes* in the proceedings. Even if the document's authority is derived from the judge and, by extension, Count Roger who appointed him, the assembly of *archontes* is described as offering their own "judgement and order."²⁷ This is not a passive role as witnesses. And while the judge's authority is explicitly derived from the

²³ Guillou, ed., *Saint-Jean Théristès*, 83.

²⁴ Guillou, ed., *Saint-Jean Théristès* no. 3 (1098). The case is also briefly discussed in Penelope Mougoyianni, "Pilgrimage and Greek Identity in Byzantine and Norman Southern Italy (9th-12th Century)," in *Für Seelenheil und Lebensglück: Das byzantinische Pilgerwesen und seine Wurzeln*, ed. Despoina Ariantzi and Ina Eichner (Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, 2018), 78.

²⁵ Guillou, ed., *Saint-Jean Théristès*, no. 3, 55 and 57: Ταῦτα κἀγὼι τὰ ῥήματ(α) σὺν τοῖς συνεδριάζουσίν μοι τιμίους ἄρχουσιν ἐνωτισθεῖς τῷ τε πρωτο(σπα)θ(α)ρ(ίω)... ὄσον (καὶ) οἶόν ἐστιν κ(α)τὰ τὴν δικαίαν κρη(σιν) (καὶ) πρόσταξιν τῶ(ν) ἀρχόντω(ν) τῆς κόρτ(ης) τοῦ αὐθ(έν)τ(ου) ἡμῶ(ν) τ(οῦ) μεγάλου κόμ(η)τ(ος).

²⁶ Ibid. Ταῦτα κἀγὼι τὰ ῥήματ(α) σὺν τοῖς συνεδριάζουσίν μοι τιμίους ἄρχουσιν ἐνωτισθεῖς τῷ τε πρωτο(σπα)θ(α)ρ(ίω)...

²⁷ Guillou, ed., *Saint-Jean Théristès*, no. 3, 57: ...ὄσον (καὶ) οἶόν ἐστιν κ(α)τὰ τὴν δικαίαν κρη(σιν) (καὶ) πρόσταξιν τῶ(ν) ἀρχόντω(ν) τῆς κόρτ(ης) τοῦ αὐθ(έν)τ(ου) ἡμῶ(ν) τ(οῦ) μεγάλου κόμ(η)τ(ος)...

Norman count, that of the *archontes* needs no such justification. Almost thirty years later, Genesisios' son, Robert (Ῥωπέριος), was among the *archontes* summoned by Guillaume, *strategos* of Stilo and Agia Egkaterine, in order to resolve a dispute over ownership of a herd of sheep.²⁸ Once again, the decision is described as a cooperative venture between the *strategos* and the assembled *archontes*.

A similar role is attested in a document originally preserved at St. Maria di Messina. Dating to 2 August 1095, the document records a judgment of the *protospatharios* Gregorios Gannadeos in a dispute over the ownership of a vineyard between monastery the monastery of Hagios Euplos and one Kondopetros.²⁹ Like the previous decision, it is both signed and explicitly issued jointly in the name of both the *protospatharios* and the assembled *archontes*. The repetition of formulaic phrases across many of the records suggests that this was a regular practice rather than irregular, isolated cases.³⁰ Another important, if complicated, case can be found in the record of a land dispute preserved at the monastery of S Filippo di Gerace.³¹ There has been some controversy over the date of the document, which is not preserved in its entirety. Ménager, disagreeing with Franz Dölger, argued for a date after the arrival of the Normans, with which I also agree.³²

The dispute is presided over by the *strategos* Georgios Gred(des?), “who was sent by the holy kingdom/empire” (ἁγία βασιλεία) to provide justice to all of Calabria. One of the claimants is Roger Randakos, the other is the *hegoumenos* of

²⁸ Guillou, ed., *Saint.-Jean Théristsès*, no. 13 (1128), 97-98: ταῦτα τὴν ἡν κἀγὼ ἀκεκωῶς καὶ τοὺς χρυσιμωτ(ά)τ(ους) ἄρχ(ον)τ(ας) προκαλέσας Στύλου, λέγω δὴ Ῥωπ(έρ)τ(ον) Μοσχ(ά)τ(ον) καὶ Πέτρος Τρουμάρχ(ης) καὶ ἕταιροι...

²⁹ André Guillou, ed., *Les Actes grecs de S. Maria di Messina. Enquête sur les populations grecques d'Italie du Sud et de Sicile (XIe-XIVe s.)* (Palermo: Pubblicazioni dell'Istituto siciliano di studi bizantini e neoellenici, 1963), no. 2, 47-50. *Archontes* are mentioned at the end of the record as having been convened alongside Gregorios; named figures include Georgios Maurikos, the priest Petros, and Geoffrey Molechosa (Γεωσφρὲ τοῦ Μολέχωσα), Arkadios Stylitanos, and Ilias Sikelos, and Neophytos Bounnera(s?), alongside several others.

³⁰ On notarial practices and juridical records in the region, see esp. Peters-Custot, *Les Grecs de l'Italie méridionale post-byzantine*, 375-93.

³¹ Léon-Robert Ménager, “Notes et Documents sur quelques monastères de Calabre à l'époque normande,” *Byzantinische Zeitschrift* 50 (1957), no. 1, 18-21.

³² *Ibid.* One of the claimants is a certain Roger Randakos, which alone doesn't necessarily indicate a Norman presence, but when combined with other evidence makes it unlikely to have occurred under Byzantine suzerainty.

the local monastery. Roger's given name reinforces the assertion that it was recorded after the Norman arrival. The record emphasizes the *kaloï anthropoi* (later called *archontes* in the same document) who presided over and decided the case alongside Georgios. While slightly unusual, it is not unheard of for even pre-kingdom Norman authority to be referred to as *basileia*, a convention in Greek documentation heavily influenced by Byzantine norms.³³ If I am correct in placing the document in the late eleventh century, this phrase offers further evidence of named judges as explicitly Norman administrative agents. The final decision, however, was not pronounced by the judge alone. Again, this was done explicitly in conjunction with the assembled *archontes*.

And the *strategos* Georgios Greddes himself may have been sent from outside the region to serve as judge of Calabria, if we follow Ménager's interpretation.³⁴ Like Joseph Terras, the judge of Stilo in Genesios Moschatos' case in 1098, this again displays a pattern of Normans appointing judges from outside the region, who can then be seen working through existing networks of local, Greek notables. Many of these judges bear Latin, often distinctly Norman names, even when signing official decisions in Greek. The document with which this article began, when Robert Moschatos was named as a witness, is a judgement of 1128 by William, judge of Stilo and Hagia Aikaterini.³⁵ By 1149, the judge of Stilo (now holding the title of *viscount*/βεσκόμης) was one Peter.³⁶

The practices described here seem to be, in part at least, a continuation of pre-Norman conventions, and it therefore cannot be claimed as a Norman innovation, at least not entirely.³⁷ To give just one example, in a judgment dated to 1042, Eustathios Skepeidos, holding the title *strategos* of Lucania, made his judgement with the help of a group of (named) individuals who are described as "being seated together" with him (συνεδριαζόντων).³⁸ A comparison of documents across the

³³ For a more recent discussion of this issue, see esp. Anthony Kaldellis, *Romanland: Ethnicity and Empire in Byzantium* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2019).

³⁴ Ménager, "Notes et Documents sur quelques monastères de Calabre," 19.

³⁵ Guillou, ed. *Saint.-Jean Théristès*, no. 13.

³⁶ Guillou, ed., *Saint.-Jean Théristès*, no. 18.

³⁷ Peters-Custot, *Les Grecs de l'Italie méridionale post-byzantine*, 119-21. For a book overview of conditions in the region on the eve of the Norman conquest, see inter alia, Barbara M. Kreutz, *Before the Normans: Southern Italy in the Ninth and Tenth Centuries* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1991).

³⁸ André Guillou, ed. *Saint-Nicolas de Donnoso (1031-1060/1061)*, no. 3, 33-49. This group includes both lay and monastic leaders. Most are given a title, either monastic or otherwise, for

first century of Norman control, however, suggests that the practice was not simply an unchanged institution, but grew in importance and may even have gained something of a codification in the law. This may be due to the tribunal's importance in both keeping the peace and ensuring relative stability, all while guaranteeing a certain degree of local autonomy. All of this would have been immensely useful for the budding Norman administration.

They also mirror evidence from Norman-controlled regions further north such as Salerno. Abundant Salernitan documents show how so-called *boni homines* appear not only as witnesses to various documents, but also occasionally “served as a crude approximation of a jury.”³⁹ Some examples include *boni homines* deciding monetary penalties and/or reimbursements. “A judicial system with a corps of *judices* backed by *gastalds* and supplemented when necessary by *boni homines* seems impressive.”⁴⁰

In short, the application of justice in the first century of Norman Calabria functioned through the cooperation of appointee judges and the more autonomous, informal influence of the local aristocracy, whose power and influence largely predated the Norman arrival. This cooperation, in turn, encouraged many of these Italo-Greek *archontes* to maneuver themselves ever closer to their new overlords. Onomastic evidence provides one clue about what this looked like.

3. Naming Conventions

With or without Byzantine titles, the circle of families named among the *archontes* of Calabria displays a great deal of continuity, as their power and influence depended less on formal appointments by Norman counts or, later, kings. Many of these families can be traced with some reliability over several generations, spanning both the pre- and post-Norman period in Calabria.⁴¹

example, Kyriakos *kathegoumenos*, Leon *kathegoumenos*, Marsos Ouros *spatharokandidatos* and at least two priests.

³⁹ Kreutz, *Before the Normans*, 130.

⁴⁰ *Ibid.*

⁴¹ Vera von Falkenhausen, *Untersuchungen über die byzantinische Herrschaft in Süditalien vom 9. bis 11. Jahrhundert* (Wiesbaden: O. Harrassowitz, 1967), 141; Peters-Custot, *Les Grecs de l'Italie méridionale post-byzantine*, 165-66, 405-7. For the Maleinoi in the Byzantine East, see also Angeliki Laiou, “The General and the Saint: Michael Maleinos and Nikephoros Phokas,” in *EYΨYXIA: Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler*, ed. M. Balard et al. (Paris: Publications de la Sorbonne, 1998), 399-412; Jean-Claude Cheynet, *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)* (Paris: Centre de recherche d'histoire et civilisation byzantines, 1990), 214-15.

Members of the Maleinos family, for example, bear the title *strategos* over multiple generations going back to before the Norman conquest of Calabria. The Moschatoi also maintained the title of *spatharokandidatos* over an extended period.⁴²

In some cases, former Byzantine titles were adapted as family names by the local aristocracy. Such is the case, for example, with the Troumarches family, attested repeatedly around Stilo and Gerace.⁴³ Like the Ardabastoi, such families tended to adopt a family name only upon the arrival of the Normans in the region, attesting to the new status quo in which power was wielded largely through family influence. These names might have recalled Byzantine titulature and prestige, but their authority rested upon more “unofficial” foundations after the Norman conquests.

This contrast, however, does not mean that their relationship with their new overlords was an antagonistic one. Quite the contrary. Beyond mere cooperation, just as Drell recorded for Salerno, the cultural pull of and opportunities represented by the Norman authority in Calabria was attractive and is reflected in the naming patterns among some of the more prominent Italo-Greek families there.⁴⁴

In the land dispute of 1098 described above, when local *archon* Genesisios Moschatos was brought before the judge of Stilo, Joseph Terras, in a dispute with the monks of St. John Theristes over ownership of a vineyard, Moschatos repeatedly emphasized his duties to Count Roger, who held authority over all of Calabria in this period.⁴⁵ He apparently tried to frame his claims over the property in question as a matter necessary for the fulfillment of his duties to Roger as a loyal servant. He even claims that the income from the vineyard was to be used to fund a trip to Constantinople on the count’s behalf.

Based on our record of the next half century, Genesisios Moschatos’ willingness to work with Count Roger and the Norman authorities and his family’s desire to integrate themselves more fully with the new elite was more than mere lip service. Genesisios’ own children, as well as several other members of that same generation, were given distinctly Norman-sounding names. By the 1120s through 1150s, local

⁴² Peters-Custot, *Les Grecs de l’Italie méridionale post-byzantine*, 405-409.

⁴³ Ibid.

⁴⁴ Joanna Drell, “Cultural Syncretism and Ethnic Identity: The Norman ‘Conquest’ of Southern Italy and Sicily,” *Journal of Medieval History* 25, no. 3 (1999), 187-202.

⁴⁵ Guillou, ed., *Saint-Jean Théristsès* no. 3.

archives attest at least two cousins given the name Roger (Ρωγέριος), with another member of the family, whose precise relationship to the others is unclear, called Robert (Ρωπέριος).⁴⁶

Onomastic evidence, as always, cannot and should not be taken too far. Nevertheless, Joanna Drell has demonstrated that such evidence can be useful when approached cautiously and in combination with other evidence. Drell does exactly this in her study of the transition to Norman rule in Salerno, for example.⁴⁷ And as Graham Loud put it, people began giving their children distinctly Norman names “to fit into the accepted social structure and emphasize their links with the invaders.”⁴⁸ This was particularly true for local elites, such as the Moschatoi. And they were not an isolated case in Calabria.⁴⁹

The Karbounes family, for example, have a similar profile to the Moschatoi and are equally well-attested in surviving documents. A Greek family known from the pre-Norman period, by 1154 the names Petros and Gouglielmos (previously unattested within the family) had entered into their family tree.⁵⁰ These two flourished at the same time as the cousins, Leon and Arkadios Karbounes.⁵¹ These latter names were common within the family from our earliest records of them. Thus, just as with the Moschatoi, the Karbounes family begins to display a mixture of traditional and Norman given names rather quickly after the Norman conquests.

⁴⁶ See the partial genealogy established by Guillou, ed., *Saint-Jean Théristsès*, 120.

⁴⁷ Joanna Drell, *Kinship and Conquest: Family Strategies in the Principality of Salerno during the Norman Period, 1077-1194* (Ithaca, NY: Cornell Univ. Press, 2002), 129. See also Graham Loud, “Continuity and Change in Norman Italy: The Campania during the Eleventh and Twelfth Centuries,” *Journal of Medieval History* 22, 313-43; Graham Loud, “How ‘Norman’ was the Norman Conquest of Southern Italy?” *Nottingham Medieval Studies* 25 (1981): 13-34; Errico Cuozzo, “A propos de la coexistence entre Normands et Lombards dans le Royaume de Sicile. La révolte féodale de 1160-1162,” in *Peuples du Moyen Âge: Problèmes d’identification*, ed. Claude Carozzi and Huguette Taviani-Carozzi (Aix-en-Provence: Publications de l’Université de Provence, 1996), 45-56. Graham Loud typically downplayed the importance of distinctions between Lombard and Norman for the regions of Salerno and Benevento, while Errico Cuozzo argued for a more meaningful distinction well into the twelfth century. Drell convincingly argues that the distinction remained meaningful, but also that intermarriage and naming patterns suggest active attempts by local, Lombard families to integrate and more fully participate in the Normanness of their new overlords.

⁴⁸ Loud, “How Norman was the Norman Conquest?” 22. Quoted by Drell, *Kinship and Conquest*, 139.

⁴⁹ Other well-attested families include Maleinos, Moschatos, Oursoleon, Gannadeos, Karbounes, Troumarches, Komes, Ardabastos.

⁵⁰ Guillou, ed., *Saint-Jean Théristsès*, no. 21 (1154).

⁵¹ Guillou, ed., *Saint-Jean Théristsès*, no. 23 (1154).

This coincides with the family's apparent success under the Norman administration, judging by their prominence in the archives of St. John Theristes. In the same period, the appearance of Norman given-names are documented for the Sklavopetros family as well.⁵²

As far as we can tell, none of these are the result of intermarriage with Norman families. It seems rather to have been a reflection of broader, cultural trends and, perhaps, a signal of cooperation between these long-established Greek families and their Norman overlords. Indeed not every family counted among the Calabrian *archontes* partook in these naming trends.

Peters-Custot, for example, has studied the Ardabastos family as a case study of the Calabrian aristocracy, attested in notarial documents for more than two centuries.⁵³ Her analysis shows how the family seems not to have taken full advantage of cooperation with the Normans, which resulted in a relative mediocrity by the mid-twelfth century. She notes that almost no Latin/Norman given names entered into the family tree (with the exception of one Oursos in the twelfth century). It may be worth noting that the family doesn't appear regularly utilizing the family name until the 1090s, after the appearance of the Normans.⁵⁴

The Maleinoi, undoubtedly the most powerful and well-established of the Calabrian *archontes*, seem also to have resisted the urge to give their children Latin or Norman-sounding names. In true Byzantine fashion, the family recycled a limited number of given names that remained in the lineage for generations. In contrast to the Ardabastoi, however, this seems to have had little effect on their success under Norman counts and kings. In this case, it may be a result of their own confidence in their position and, perhaps, an assertion of their relative independence and the strength of their influence. In fact, the Maleinoi had a long tradition of doing just that, even under Byzantine rule. In 965, Gregorios Maleinos, *archon* of Rossano, with links to *magistros* and *strategos* Nikephoros Hexakionites, led an insurrection in the city.⁵⁵

⁵² Peters-Custot, *Les Grecs de l'Italie méridionale post-byzantine*, 405-409.

⁵³ Peters-Custot, *Les Grecs de l'Italie méridionale post-byzantine*, 403-4. She does note that they benefitted from a donation of "vilains" from Count Roger in both 1094 and 1115.

⁵⁴ As she points out, the family name only appears regularly in the documents from 1094 onward, and these mentions are concentrated in the period between 1094 and 1128.

⁵⁵ Ghislaine Noyé, "New Light on the Society of Byzantine Italy," in *Social Change in Town and Country in Eleventh-Century Byzantium*, ed. James Howard-Johnston (Oxford: Oxford University Press, 2020), 165.

4. The *Prochiron Calabriae*

Existing scholarship has largely done the work of identifying these *archontes* and their families, and my argument thus far has mainly served to modify and add nuance to this previous work. But the cooperation between local *archontes* and the newly installed Norman administration went beyond the occasional and intermittent, and may even have received legal recognition, which would thus allow us to describe it as an administrative system of sorts.

The *Prochiron Legum*, also known as the *Prochiron Calabriae*, is a collection of law probably compiled sometime between 985-1050.⁵⁶ It was published in 1895 by Brandileone and Puntoni based upon a single surviving manuscript, now held at the Vatican.⁵⁷ The manuscript, Codex Vat. Gr. 845, dates to the second half of the twelfth century, in which the *Prochiron* is bound together with (inter alia) Roger II's *Assizes of Ariano*. There is a second ("scholastic") hand which provides some glosses and scholia and postdates the manuscript's original compiler, though perhaps not by much.⁵⁸ J.B. Bury argued for an origin in northern Calabria, probably in the vicinity of Cosenza, and this position has generally been accepted up to today.⁵⁹

The *Prochiron* has not received a great deal of scholarly attention since its edition and publication, which is probably due to its unusual provenance (post-Byzantine Calabria) and, especially, the fact that it consists almost entirely of provisions adapted from earlier Byzantine legal handbooks and exists in only a single manuscript. The text in fact belongs to a group of several recensions of Byzantine produced in Calabria from the late tenth through the early twelfth century, some of which combine both civil and canon law.⁶⁰ These other manuscripts,

⁵⁶ The edition is found in F. Brandileone and V. Puntoni, ed., *Prochiron Legum* (Rome: Palazzo dei Lincei gia Corsini alla Gungara, 1895). Hereafter cited as *Prochiron*.

⁵⁷ MS Vat. Gr. 845.

⁵⁸ This means that there are effectively three "layers" to the sole surviving manuscript: 1) original, early eleventh century; 2) compiler of the twelfth-century manuscript, and 3) the slightly later scholiast.

⁵⁹ J.B. Bury, Review of *Prochiron Legum*, ed. from MS. 845 by F. Brandileone and V. Puntoni (Rome, Istituto Storico Italiano, 1895), *English Historical Review* 11, no. 42 (April 1896), 350.

⁶⁰ James Morton, *Byzantine Religious Law in Medieval Italy* (Oxford: Oxford University Press, 2021) 85-6. A few recensions of Byzantine civil law from Calabria exist (pre-dating the *Prochiron Calabriae*). Vat. Gr. 2075 (late 10th-cent.; 7 Calabrian scribes) "combined an Italo-Greek recension of Symbatios' *Epitome of the Laws*...with a canon law preface focused on matters of ecclesiastical and monastic administration." Two others include Vat. Gr. 1168 (early eleventh century) and Vat. Gr. 2115 (early twelfth century).

however, largely consist of (partial) copies of the *Procheiros Nomos* and the *Epitome of Laws*. While these two compilations form the bulk of the *Prochiron Calabriae*'s basis, the latter is unique for its breadth of inclusion and, significantly, its selective re-working and reformulation of its sources' individual provisions.

The majority of the material contained in the collection is derived from the *Ecloga*, the *Procheiros Nomos* of Basil I, the *Eisagoge* (formerly known as the *Epanagoge*), and the *Epitome Legum*, with some additional material drawn from other post-Justinianic novels and Athanasios Scholastikos. The editors of the *Prochiron Calabriae* thought that the compilers did not have direct access to all the original Byzantine material, but instead depended on Italo-Greek recensions, probably from the tenth century.⁶¹ Yet its (probable) origins in Calabria, combined with the fact that the sole surviving copy is contained in a manuscript that also includes Roger II's so-called *Assizes of Ariano*, is precisely what makes the *Prochiron* valuable to the study of Norman Calabria. Almost none of the legislation has been reproduced word for word. The selective nature of those provisions deemed worthy of inclusion and the reworking of these provisions that were included suggest a more purposeful composition than simple antiquarianism or something similar.

Archontes figure prominently throughout the compilation. They appear primarily as de facto judges (often alongside named judges/*dikastai*), and frequently in provisions related to property disputes, money-lending, and, interestingly, issues arising from slave-ownership. They appear as legal arbiters or judges, for example in the meting out of justice in cases of adultery or disputes over loans or other debts. Determining and enforcing penalties for various crimes are among the more common duties described. A close association with military functions is also a repeating theme. Most of these duties are taken more or less directly from pre-existing Byzantine legislation. Several of these same provisions continue to be repeated in Byzantium, for example in the *Peira* of Eustathios Rhomaios in the mid-eleventh century.⁶² Yet, as stated above, almost none of these provisions are adapted word-for-word, and the changes introduced to the *Prochiron* may be more meaningful than mere summary or allowances for local vocabulary.

⁶¹ For more on this, see James Morton, *Byzantine Religious Law in Medieval Italy*, 85-87.

⁶² See, for example, Dieter R. Simon and Diether R. Reinsch, ed. and trans., *Die Peira: Ein juristisches Lehrbuch des 11. Jahrhunderts aus Konstantinopel – Text, Übersetzung, Kommentar, Glossar* (Berlin: De Gruyter, 2023), 14.17, 26.27; 30.56, inter alia.

For example, the *Prochiron's* adaptations consistently display changes that clarify the difference between *archontes* holding jurisdiction in the countryside (χώρα) and judges (δικασταί/κριταί) who are associated with urban spaces. Title 10, Chapter 4, is taken from a provision regarding cases of re-enslavement of former slaves for the crime of “ingratitude” (ἀχαριστία). Like nearly every provision in the *Prochiron*, the chapter is adapted from a Byzantine antecedent, in this case the eighth-century *Ecloga*.⁶³ Like most other entries, this provision is not a word-for-word copy, even if the bulk of the information remains effectively unchanged. That does not, however, mean that those alterations that do exist are meaningless. The Byzantine source, like the *Prochiron's* adaptation, calls for the “ungrateful” freedman to be sent to either “the archon or judge.”⁶⁴ The *Prochiron*, however, adds a descriptor, and specifies “either the archon or the judge of the city.”⁶⁵ The addition is small, but perhaps meaningful.

Later in the collection, Title 21, which concerns the annulment of wills and testaments, Chapter 10 deals with those who were incapable of speech or deaf.⁶⁶ In this entry's source, the ninth-century *Eisagoge*, a clause reads “from an *archontic* punishment.”⁶⁷ The version preserved in the *Prochiron*, however, replaces this with “from a punishment of the *archon* of the land/region.”⁶⁸ The term added here, *chora*, is typically used to differentiate the countryside from more urban spaces. In fact, the two formulations highlighted here - judge of the city and archon of the countryside - make several appearances throughout the *Prochiron*. In almost every instance, they are innovations, deviating from the law's Byzantine antecedent.

It should be noted that individuals named as *archontes* in archival records are not exclusively associated with the countryside. In a judgment of viscount Ioannes Sakkotrypos, serving as judge of Stilo in 1156, he explicitly refers to the “*archontes* of the city” (ἀρχ(όν)τ(ων) ἄστεως) with whom he made his decision.⁶⁹

⁶³ *Ecloga* 8.7, ed. Ludwig Bergmann, *Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos' V* (Frankfurt am Main: Löwenklau-Gesellschaft, 1983).

⁶⁴ *Ibid.* ἐν ἐξ αὐτῶν παρὰ ἄρχοντι ἢ δικαστῆ ἀποδειχθῆ.

⁶⁵ *Prochiron* 10.4: ἀποδειχθῆ τοῦτο παρὰ τῷ ἄρχοντι ἢ τῷ δικαστῆ τῆς πόλεως...

⁶⁶ *Prochiron* 21.10.

⁶⁷ *Eisag.* 30.6, ed. Signes J. Codoñer and F.J. Andrés Santos, *La Introducción al derecho (Eisagoge) del Patriarca Focio* (Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 2007): ἐκ τιμωρίας ἀρχοντικῆς...

⁶⁸ *Prochiron* 21.10: ἢ ἐκ τιμωρίας τοῦ ἄρχοντος τῆς χώρας...

⁶⁹ Guillou, ed., *Saint-Jean Thérístès*, no. 28, 160: παρὰ τοῦ ἐνδοξοτάτ(ου) στρατιγ(οῦ) κυροῦ Νικολ(άου) τοῦ Ριγηνοῦ καὶ καθεζωμένου μ(οῦ) μετὰ τῶν χρισήμων ἀρχ(όν)τ(ων) ἄστεως...

Nevertheless, these dual responsibilities of *archontes* and judges comes across clearly in the *Prochiron*, and finds (broadly) a reflection in surviving archival documents from Norman Calabria. Similarly, the *Prochiron* occasionally utilizes *kritēs* (κριτής) in place of *dikastēs* (δικαστής).⁷⁰ The difference is relatively minor, but it does reflect the vocabulary typically employed in the archival records discussed above, in which the title of judge consistently appears as *kritēs*.

Not only the language, but also the provisions selected for inclusion in the *Prochiron* suggest the relative importance of those labeled *archontes* in Calabria. The compiler(s) of the *Prochiron Calabriae* did not copy any one Byzantine collection wholesale, but instead selected particular laws from a variety of sources, choosing to ignore several others. The Calabrian compilers saw fit to select a large number of these laws regulating the duties of *archontes*, borrowing and adapting from both the *Eisagoge* and other Byzantine legal collections. The term *archon* appears at least forty-six times in the text.

Evidence suggests that the *Prochiron* continued to be used, or at least thought to be relevant, well into the twelfth century. The *scholion* to Title 35, Chapter 1, which represents the latest hand in the manuscript (second half of twelfth century) is a provision regarding the handling of spoils of war.⁷¹ By designating a percentage of spoils as reserved for *archontes*, it may indicate a greater military role for Italo-Greek *archontes* in the period, perhaps as they were becoming more thoroughly integrated within the Norman apparatus. The commentary's late addition to the manuscript tradition suggests that this was not a mere holdover from older, Byzantine tradition. Joanna Drell's work on the Principality of Salerno demonstrated quite clearly that Lombard and Roman law and custom operated simultaneously in various regions of the principality, and there is no reason to doubt that a similar situation held true for contemporary Calabria.⁷²

Like other legal collections from both Byzantium and Medieval Europe, the *Prochiron Calabriae* can be neither taken as entirely prescriptive nor descriptive of the realities on the ground. The numerous provisions that include anachronistic elements or descriptions of conditions that do not apply to eleventh-century

⁷⁰ For example, *Prochiron* 22.5: On emancipating one's son. In the original (*Proch. Bas.* 26.5/*Epanag.* 31.10), a man can go to the ἀρμόδιω δικαστῆ; the *Prochiron* has τῷ τῆς χώρας κριτῆ.

⁷¹ *Prochiron* 35.1.

⁷² Drell, *Kinship and Conquest*, 57-95. For legal procedures and jurisprudence in Norman Italy, see esp. Horst Enzensberger, "Chanceries, charters and administration in Norman Italy," in *The Society of Norman Italy*, ed. G.A. Loud and Alex Metcalfe (Leiden: Brill, 2002), 128-34.

Calabria certainly argue against such a simplistic reading. Even the monumental collections of Byzantine imperial law like the *Basilika* contained numerous provisions that were already obsolete at the time of their composition.⁷³ Yet the nature of legal practice in both Norman Italy and contemporary Byzantium allowed for such inconsistencies without rendering individual edicts, much less entire collections, invalid. Demonstrating legal precedent from widely recognized sources was the priority, and jurists could draw upon a wide range of authorities to support their decisions.⁷⁴

Byzantine jurists and judges could draw from a wide range of precedents, which were not limited to a single collection of laws or codified system. The “full breadth of the laws” (τὸ πλάτος τῶν νόμων), as Byzantine jurists themselves called it, could include local custom or even innovations based on a jurist’s personal convictions.⁷⁵ Legal pluralism, a view that recognizes the diverse array of legal and social norms that can coexist within the same society at the same time, has proven to be a useful lens through which to view judicial practices in much of the medieval world.⁷⁶ And, as James Morton puts it, Norman Italy and Sicily constituted “one of the most legally plural societies of the Mediterranean world.”⁷⁷ The great variety and flexibility in the evidence for inheritance practices in southern Italy, especially in the eleventh century, are a strong testament to this fact.⁷⁸ Even after the promulgation of Roger II’s Assizes of Ariano in 1140 and, even the Constitutions of Melfi in 1231, local custom and heterogenous legal traditions remained in place in parts of the Regno.⁷⁹ The fact that the sole surviving manuscript of the *Prochiron*

⁷³ For an excellent treatment of how to interpret this, see esp. Chitwood, *Byzantine Legal Culture*, 103-32.

⁷⁴ In a famous example from Byzantium, the jurist Eustathios Rhomaïos is known to have cited Homer in one of his rulings. See James Howard-Johnston, “The Peira and Legal Practices in Eleventh-century Byzantium,” in *Byzantium in the Eleventh Century: Being in Between*, ed. Marc D. Lauxtermann and Mark Whittow (London: Routledge, 2017), 63-76. The classic treatment of the “highly eclectic way by which Eustathios [Rhomaïos] reached his verdicts” in the *Peira* is in Dieter Simon, *Rechtsfindung am byzantinischen Reichsgericht* (Frankfurt am Main: V. Klostermann, 1973).

⁷⁵ Chitwood, *Byzantine Legal Culture*, 76-80.

⁷⁶ See, for example, Lisa Bénou, *Pour une nouvelle histoire du droit byzantin: Théorie et pratique juridique au XIVe siècle* (Paris: Association Pierre Belon, 2011); Paul S. Berman, “The New Legal Pluralism,” *Annual Review of Law and Social Science* 5 (2009), 225-42.

⁷⁷ Morton, *Byzantine Religious Law in Medieval Italy*, 5.

⁷⁸ Joanna Drell, “The Aristocratic Family,” in *The Society of Norman Italy*, ed. G.A. Loud and Alex Metcalfe (Leiden: Brill, 2002), 105.

⁷⁹ Annick Peters-Custot, “Comportement social et comportement culturel des élites rurales Calabro-grecques d’après les actes de la pratique (Xe-XIIIe siècles),” *Moyen Âge, Mélanges de l’École française de Rome* 124-2 (2012), 359-74.

Calabriae also contains a copy of the Assizes may open the door to further insights and is worth a closer examination in a comparative lens.

Conclusion

It is not a new observation that local notables actively participated in the dispensation of justice as part of an integrated, and evolving, administrative apparatus under the Norman rulers of southern Italy. Several scholars have already gone some way toward cataloguing and analyzing the continued use of Byzantine titles and those who held them among the Hellenophone population in Norman Italy and Sicily. Peters-Custot has argued that the local, rural elite in Calabria played only a “secondary and local” role in the burgeoning Norman administration.⁸⁰ While this may be superficially true, I believe this “secondary” role is far more important than is generally recognized. As Donald Matthew has said, “Lordship was...by its very nature an innovation in the South and dependent on local goodwill.”⁸¹ Matthew’s argument stresses the ad hoc nature of the establishment of justice in Norman lands, especially in Calabria and Sicily, and that the power of the local community remained strong for quite some time. It has likewise been well-established that local custom and local law remained in effect well into the twelfth century and beyond. But this only tells a part of the story.

The *Prochiron Calabriae* may suggest an ex post facto recognition or even codification of the role played by Italo-Greek *archontes* in the Norman administration, despite the fact their authority was largely independent from the Normans themselves and, in many cases, pre-dated their arrival. A more thorough use of the *Prochiron Calabriae* might bring greater detail and nuance to our understanding of the transition to Norman control in the region, which is currently built largely from the often fragmentary and frustratingly terse records found in monastic archival documents.

I do not wish to argue that every minute alteration in the *Prochiron Calabriae* is meaningful, nor that it offers an unadulterated image of the social and administrative conditions in eleventh or twelfth-century Calabria. My contention is that this legal collection might serve to contextualize this archival material within a slightly broader context. The addition of this evidence suggests that the role of the Italo-Greek local elites in Calabria may have been more central to the

⁸⁰ Peters-Custot, “Comportement social et comportement culturel,” 369-70.

⁸¹ Matthew, *The Norman Kingdom of Sicily*, 130.

administration of the Normans and may have been more quickly recognized by them than typically acknowledged, and that this role within the administration of justice may even have been (partially) codified in law.

Bibliography

Primary Sources

Bergmann, L. (ed. and trans.) (1983). *Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos' V.* Frankfurt am Main: Löwenklau-Gesellschaft.

_____(1988). *Ecloga Basilicorum*. Forschungen zur byzantinischen Rechts 15. Löwenklau-Gesellschaft.

Brandileone, F. and V. Puntoni (1895). *Prochiron Legum, Rome: Palazzo dei Lincei gia Corsini alla Gungara.*

Codoñer, S. J. and F.J. A Santos. (2007). *La Introducción al derecho (Eisagoge) del Patriarca Focio*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.

Guillou, A. (ed.) (1963). *Les Actes grecs de S. Maria di Messina. Enquête sur les populations grecques d'Italie du Sud et de Sicile (XIe-XIVe s.)*. Palermo: Pubblicazioni dell'Istituto siciliano di studi bizantini e neoellenici.

_____(1980). *Saint-Jean Théristès (1054-1264)* Rome: Vittà del Vaticano.

_____(1967). *Saint-Nicolas de Donnoso (1030-1060/61)*. Rome: Biblioteca Apostolica Vaticana.

_____(1968). *Saint-Nicodème de Kellarana*. Rome: Biblioteca Apostolica Vaticana.

Ménager, L.R. (1957). "Notes et Documents sur quelques monastères de Calabre à l'époque normande." *Byzantinische Zeitschrift* 50: 7-30, 321-61.

Simon, D. R. and Diether R. R. (ed. and trans.) (2023). *Die Peira: Ein juristisches Lehrbuch des 11. Jahrhunderts aus Konstantinopel – Text, Übersetzung, Kommentar, Glossar*. Berlin: De Gruyter.

Secondary Sources

Bénou, L. (2011). *Pour une nouvelle histoire du droit byzantin: Théorie et pratique juridique au XIVe siècle*. Paris: Association Pierre Belon.

Berman, P. S. (1896). "The New Legal Pluralism." *Annual Review of Law and Social Science* 5, 225-42.

- Brown, G.S. (2003). *The Norman Conquest of Southern Italy and Sicily*. Jefferson, NC and London: McFarland and Co.
- Bury, J.B. (1896). "Review of *Prochiron Legum*, ed. from MS. 845 by F. Brandileone and V. Puntoni (Rome, Istituto Storico Italiano, 1895)," *English Historical Review* 11, no. 42 (April): 349-52.
- Carocci, S. (2021). "Norman Change, Lords and Rural Societies," in., *The Normans in the Mediterranean*, ed. Emily A. Winkler and Liam Fitzgerald, 123-38. Turnhout: Brepols.
- Cheynet, J.C. (1990). *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)*. Paris: Centre de recherche d'histoire et civilisation byzantines:
- Chitwood, Z. (2017) *Byzantine Legal Culture and the Roman Legal Tradition, 867-1056*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cuozzo, E. (1996). "A propos de la coexistence entre Normands et Lombards dans le Royaume de Sicile. La révolte féodale de 1160-1162." In *Peuples du Moyen Âge: Problèmes d'identification*, ed. Claude Carozzi and Huguette Taviani-Carozzi, 45-56. Aix-en-Provence: Publications de l'Université de Provence.
- Drell, J. H. (1999). "Cultural Syncretism and Ethnic Identity: The Norman 'Conquest' of Southern Italy and Sicily," *Journal of Medieval History* 25, no. 3, 187-202.
- _____. (2002). *Kinship and Conquest: Family Strategies in the Principality of Salerno during the Norman Period, 1077-1194*. Ithaca, NY: Cornell Univ. Press.
- _____. (2002). "The Aristocratic Family." In *The Society of Norman Italy*, ed. G.A. Loud and Alex Metcalfe, 98-113. Leiden: Brill.
- Enzensberger, H. (2002). "Chanceries, charters and administration in Norman Italy." In *The Society of Norman Italy*, ed. G.A. Loud and Alex Metcalfe, 117-50. Leiden: Brill.
- Falkenhausen, V. von. (1984). "A Provincial Aristocracy: The Byzantine Provinces in Southern Italy (9th-11th Century)." In *The Byzantine Aristocracy, IX-XIII Centuries*, ed. Michael Angold, 211-35. BAR International Series, 221. Oxford: British Archaeological Reports.
- _____. (2002). "The Greek Presence in Norman Sicily." In *The Society of Norman Italy*, ed. Graham Loud and Alex Metcalfe, 253-87. Leiden: Brill.
- _____. (1967). *Untersuchungen über die byzantinische Herrschaft in Süditalien vom 9. bis 11. Jahrhundert*. Wiesbaden: O. Harassowitz.
- Hervé-Commereuc, C. (1995). "La Calabre dans l'État normand d'Italie du Sud (XIe-XIIe siècles)." *Annales de Normandie* 45, 3-25.

- Houben, Hubert. *Roger II of Sicily: A Ruler between East and West*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- Howard-Johnston, J. (2017). "The Peira and Legal Practices in Eleventh-century Byzantium," in *Byzantium in the Eleventh Century: Being in Between*, ed. Marc D. Lauxtermann and Mark Whittow. London: Routledge, 63-76.
- Humphreys, M.T.G. (2015). *Law, Power, and Ideology in the Iconoclast Era, c. 680-850*. Oxford: Oxford University Press.
- Kaldellis, A. (2019). *Romanland: Ethnicity and Empire in Byzantium*. Cambridge: Harvard University Press.
- Kazhdan, A. (ed.) (1991). *The Oxford Dictionary of Byzantium*. Oxford: Oxford University Press.
- Kreutz, B.M. (1991). *Before the Normans: Southern Italy in the Ninth and Tenth Centuries*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Laiou, A. (1998). "The General and the Saint: Michael Maleinos and Nikephoros Phokas." In *EYΨYXIA: Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler*, ed. M. Balard et al., 399-412. Paris: Publications de la Sorbonne.
- Loud, G. (2012). "Continuity and Change in Norman Italy: The Campania during the Eleventh and Twelfth Centuries." *Journal of Medieval History* 22: 313-43.
- _____. (1981). "How 'Norman' was the Norman Conquest of Southern Italy?" *Nottingham Medieval Studies* 25: 13-34.
- _____. (2000). *The Age of Robert Guiscard. Southern Italy and the Northern Conquest*. London: Routledge.
- _____. (2021). "The Nobility of Norman Italy, c. 1085-1127," in *The Normans in the Mediterranean*, ed. Emily A. Winkler and Liam Fitzgerald (Turnhout: Brepols), 139-61.
- Macrides, R. (1994). "The Competent Court." In *Law and Society in Byzantium, Ninth-Twelth Centuries*, ed. Angeliki E. Laiou and Dieter Simon. Washington, DC: Dumbarton Oaks, 131-50.
- Matthew, D. (1992). *The Norman Kingdom of Sicily*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ménager, L.R. (1991). "Inventaire des familles normandes et franque émigrées en Italie méridionale et en Sicile (XIe-XIIe siècles)," *Roberto Guiscardo e il suo tempo: Atti delle prime giornate normanno-sveve Bari, 28-29 maggio 1973*. Bari: Edizioni Dedalo, (first edition: Rome, 1975), 261-390.

- Morton, J. (2021). *Byzantine Religious Law in Medieval Italy*. Oxford: Oxford University Press.
- Mougoyianni, P. (2018). "Pilgrimage and Greek Identity in Byzantine and Norman Southern Italy (9th-12th Century)," in *Für Seelenheil und Lebensglück: Das byzantinische Pilgerwesen und seine Wurzeln*, ed. Despoina Ariantzi and Ina Eichner (Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums), 73-82.
- Noyé, G. (2020). "New Light on the Society of Byzantine Italy." In *Social Change in Town and Country in Eleventh-Century Byzantium*, ed. James Howard-Johnston, 157-95. Oxford: Oxford University Press.
- _____ (1998). "La Calabre entre Byzantins, Sarrasins et Normands," in E. Cuozzo and J-M. Martin, eds, *Cavalieri alla conquista del Sud. Studi sull'Italia normanna in memoria di Léon-Robert Ménager* (Rome-Bari), 90-116.
- Peters-Custot, A. (2012). "Comportement social et comportement culturel des élites rurales Calabro-grecques d'après les actes de la pratique (Xe-XIIIe siècles)." *Moyen Âge, Mélanges de l'École française de Rome* 124-2, 359-74.
- _____ (2009). *Les Grecs de l'Italie méridionale post-byzantine (IXe-XIVe siècle): Une acculturation en douceur*. Rome: École française de Rome.
- Penna, D. and Roos M. (2022). *A Sourcebook on Byzantine Law: Illustrating Byzantine Law through the Sources*. Leiden: Brill.
- Simon, D. (1973). *Rechtsfindung am byzantinischen Reichsgericht*. Frankfurt am Main: V. Klostermann.
- Travaini, L. (2001). "The Normans between Byzantium and the Islamic World." *Dumbarton Oaks Papers* 55, 179-96.
- Winkler, E.A. and Liam F. (ed.) (2021). *The Normans in the Mediterranean*. Turnhout: Brepols.

XII. YÜZYILDA BİZANS-PİSA İLİŞKİLERİ BYZANTINE-PISA RELATIONS IN THE 12th CENTURY

Hüseyin Ömer ÖZDEMİR*

Makale Bilgisi

Başvuru: 6 Mayıs 2024

Kabul: 8 Haziran 2024

Article Info

Received: May, 6, 2024

Accepted: June, 8, 2024

Öz

Bizans İmparatorluğu bilhassa II. Basileios'un ölümünden sonra büyük bir buhrana sürüklenmiştir. Siyasal ve ekonomik bozulmayı beraberinde getiren bu buhran şüphesiz askeriyeye de sirayet etmiştir. Öte yandan müteakip süreçte başa geçen Komnenos Hanedanı temsilcileri imparatorluğun denizdeki güçsüzlüğünü gidermek adına İtalyan Deniz Cumhuriyetleri ile uzlaşma yoluna gitmişlerdir. Bu minvalde önce dönemin en güçlü donanmasına sahip olan Venedik daha sonra ise çalışmanın merkezinde bulunan Pisa ile ticaret anlaşmaları imzalamışlardır.

Bizans-Pisa ilişkileri oldukça gergin başlamıştır. Haçlılara destek vermek amacıyla doğuya yelken açan mezkûr kentin rotası üzerindeki Bizans adalarını yağmalaması bir dizi çatışmaya sebebiyet vermiştir. Takip eden süreçte Pisa'nın Levant'taki Latinlerle iş birliği yapması tansiyonu daha da yükseltmiştir. Ancak Doğu Akdeniz'deki Latin hâkimiyetinin istikrarsızlığı ve Bizans'ın zengin pazarları kaçınılmaz olarak tarafları bir araya getirmiştir. İmparatorluk Pisa'nın donanmasından faydalanarak denizlerdeki gücünü arttırmak ve Venedik'in kendi sularındaki ticarî üstünlüğünü kırmak istemiştir. Cumhuriyet ise vergi indirimlerinden faydalanarak Bizans'ın oldukça kârlı pazarlarına entegre olmayı amaçlamıştır. Ekonomik ve siyasî çıkarların iç içe girdiği bu durum Aleksios Komnenos döneminde başlayıp İstanbul'un zaptıyla son bulacak olan IV. Haçlı Seferine kadar devam etmiştir. Pek çok çağdaş tanık ve arşiv belgesinin ışığında kaleme alınan bu makalede taraflar arasındaki ilişkiler altı çizilen malî ve siyasî kıstaslar çerçevesinde incelenmiş ve varılan sonuçlar tafsilatlı bir şekilde aktarılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bizans İmparatorluğu, Pisa, Haçlı Seferleri, Ticaret, İmtiyaz

Abstract

The Byzantine Empire dragged into a great crisis, especially after the death of Basil II. This crisis, which brought about political and economic deterioration, undoubtedly spread to the military. Meanwhile, the representatives of the Comnenus dynasty, who came to power in the following period, sought to reconcile with the

* Dr.; tarhcomer@gmail.com; ORCID ID: 0000-0002-0521-8987; İstanbul-Türkiye.

Italian maritime republics to eliminate empire's naval weakness. In this respect, they signed trade agreements with Venice, which had the strongest navy of the period, and then with Pisa, which is at the center of the study. Byzantine-Pisa relations started quite tense. Sailing to the east to support the Crusaders, the city's looting of the Byzantine islands on its route, caused a series of conflicts. In the following process, Pisa's collaboration with the Latins in the Levant further increased the tension. However, the instability of Latin domination in the Eastern Mediterranean and the rich markets of Byzantium inevitably brought the parties together. The empire wished to strengthen its naval power using Pisa's fleet and break Venice's commercial dominance in its waters. The republic, on the other hand, aimed to integrate into the high profitable markets of the Byzantium by taking advantage of tax reductions. This situation, where economic and political interests intertwined, continued from the time of Alexius Comnenus until the capture of Constantinople in the Fourth Crusade. Based on numerous contemporary witnesses and archival documents, this article examines the relations between the parties and presents the results in detail, focusing on financial and political criteria.

Keywords: *Byzantine Empire, Pisa, Crusades, Trade, Privilege*

Giriş

İtalya'nın batısındaki Toskana bölgesinde bulunan Pisa şehri, Arno Nehri'nin iki yakasında kurulmuştur. Evvelden sahil şeridinde çok yakın olduğu bilinen kent zaman içerisinde nehrin taşıdığı alüvyal toprakların kıyıyı doldurması sebebiyle günümüzde denizden yaklaşık 12 km içeridedir. Nehrin denizle buluştuğu arazinin bataklık halinde olması ise Pisa'yı korunaklı bir limandan mahrum bırakmıştır. Bu durum tıpkı Cenova örneğindeki gibi kenti saldırılara açık hale getirmiştir¹.

Pisa'nın Bizans İmparatorluğu ile olan ilişkilerini de bu şartlar altında değerlendirmek gerekmektedir. Başkente daha yakın olup Adriyatik'in korunaklı lagünlerinde ikamet eden Venediklilerin aksine, Pisa'nın imparatorluk ile ilişkisi yok denecek kadar azdır. Zira Iustinianus'un (527-565) büyük çaplı askerî girişimleri bir kenara bırakılırsa Bizans İmparatorluğu İtalya hâkimiyetini fiilen canlı tutmayı başaramamıştır. Neticesinde hem denizden hem de karadan istilaya açık olan mezkûr coğrafya Bizans idaresinden uzaklaşmıştır.

Pisa'nın erken dönemlerine ait bilgiler yok denecek kadar azdır. Sınırlı sayıda kronik ve arşiv belgesinin günümüze ulaşması bir yana şehir sınırlar

¹ William Heywood, *A History of Pisa Eleventh and Twelfth Centuries*, CUP, Cambridge 1921, s. 1; David Abulafia, *Büyük Deniz; Akdeniz'de İnsanlık Tarihi*, çev. Gül Çağalı Güven, Alfa Yayınları, İstanbul 2012, s. 311-312; *The Itinerary of Benjamin of Tudela*, ing. çev. Marcus Nathan Adler, OUP, London 1907, s. 5.

boyunca başka devletlerin hegemonyası altında kalmıştır. Tartışmalı Lombard hâkimiyetini Charlemagne'ın (768-814) bölgedeki iktidarı takip etmiştir. Bu dönemde Kutsal Roma İmparatorluğu'na bağlı kişiler tarafından idare edilen kent X. asrın sonlarında üst yönetimin zayıflamasını takiben yerel yönetimden sorumlu asillerin idaresine geçmiştir. Böylece şehir daha özerk politikalar takip etmeye başlamıştır². Bu minvalde dikkat çeken en önemli hususlar ise Müslüman denizcilere karşı gerçekleştirilen deniz savaşları ve Sardinya Adası üzerindeki hâkimiyet mücadelesidir.

Batı Akdeniz'in en mühim uğrak noktalarından biri olan Sardinya nüfus yoğunluğu, tahıl kaynakları ve koyun sürülerinden mütevellit Pisa için cazibe merkezidir. Öyle ki kısa süre içerisinde mezkûr kent ile Cenova'nın köle ihtiyaçlarını karşıladığı bir sömürge halini almıştır. Dolayısıyla XII. asırda giderek zirvelere tırmanacak olan İtalyan kolonileşmesinin ilk adımlarını burada görmek mümkündür. Öte yandan bahse konu ada, Batı Akdeniz'deki Müslüman denizciler ile İtalyan donanmalarının karşı karşıya geldiği en önemli arenalardan biridir. Nitekim tarafların burada pek çok kez savaştığı ve Sardinya üzerindeki Müslüman hâkimiyetini sona erdiren Pisalıların, Hıristiyan dünyasında prestij sahibi oldukları bilinmektedir³.

Görüldüğü üzere Pisa'nın erken dönem faaliyetleri büyük oranda Batı Akdeniz ile sınırlanmış vaziyettedir. Bu durum şehrin coğrafyasıyla doğrudan bağlantılı olmakla beraber İslam donanmalarının Akdeniz'deki üstünlüğünün de bir tezahürüdür. Zira İtalya'nın batısında kurulmuş olan Pisa ve Cenova gibi deniz cumhuriyetlerinin İslam donanmalarını mağlup ederek Levant'a açılma fırsatı nadiren olmuştur. Bu da mezkûr kentlerin Bizans İmparatorluğu ile olan ilişkilerini asgari seviyede tutmuştur. Tarafların bir araya gelip uzun süreli münasebetler kurması ise ancak Akdeniz'in doğusu ile batısının buluşmasıyla mümkün olmuştur. Bu raddede de karşımıza Haçlı Seferleri çıkmaktadır.

İlk Münasebetler

Papa II. Urbanus'un 1095'teki Clermont Konsili'nde Doğulu Hıristiyan kardeşlerini durmak bilmeyen Türk ilerleyişinden korumak ve Kudüs'ü Müslüman hâkimiyetinden geri almak için çağrı yapması üzerine ilk Haçlı

² Heywood, 1921, s. 3-5; W. Heyd, *Yakındoğu Ticaret Tarihi*, çev. Enver Ziya Karal, TTK, Ankara 2000, s. 131, 144; Marco Tangheroni, "Trade and Navigation", *Italy in the Central Middle Ages 1000-1300*, ed. David Abulafia, OUP, Oxford 2004, s. 127; Abulafia, 2012, s. 313-316.

³ Heywood, 1921, s. 15-25,26-44; Hilmar C. Krueger, "The Italian Cities and the Arabs before 1095", *A History of the Crusades I*, ed. K. M. Setton, The University of Wisconsin Press, London 1969, s. 51-53; Heyd, 2000, s. 131-133; Tangheroni, 2004, s. 128; John Julius Norwich, *The Middle Sea: A History of the Mediterranean*, Vintage, New York 2007, s. 111-112; Abulafia, 2012, s. 313-314; Henri Pirenne, *Ortaçağ Kentleri*, çev. Şadan Karadeniz, İletişim Yayınları, İstanbul 2012 s. 71.

Seferi hazırlıkları başlamıştır. Bu minvalde Avrupa'nın farklı bölgelerinden yola koyulan pek çok lider Bizans topraklarından geçerek Levant'a ilerlemiştir⁴. Söz konusu kuvvetler tamamen karasal bir güçten müteşekkil olduğu için Pisa ve Cenova gibi kent devletlerinin Doğu Akdeniz'de yükselmesi bu dönemde mümkün olmuştur. Çünkü Haçlılar hem hedefledikleri egemenliği tesis etmek hem de bölgede kalıcı olabilmek için denizden gelecek yardıma muhtaçlardı. Aksi takdirde Avrupa'dan bu denli uzak bir coğrafyada tutunmaları mümkün olamazdı. Bu minvalde yola koyulan ilk denizci kent Cenova oldu. Temmuz 1097'de 12 kadırga ile denize açılıp Antakya'nın zaptına yardımcı olan Cenovalılar şehir ele geçirildikten sonra vergiden muaf birer kilise, pazar yeri, çeşme ve 30 adet ev elde ettiler⁵. Müteakiben sahneye Pisa çıktı.

İleride Kudüs Patriği seçilecek olan Pisa Başpiskoposu Daimbert'in liderliğinde 120 gemiden müteşekkil bir donanma 1099 yazında Levant'a hareket etti. Mezkûr cumhuriyetin Bizans ile bilinen ilk teması da bu süreçte kaydedildi. Pisalılar güzergahları üzerinde bulunan Korfu, Kefalonya, Leukas ve Zakyntos adalarını yağmaladılar⁶. Aleksios Komnenos (1081-1118) gelişmelerden haberdar olduğunda imparatorluğun dört bir yanına haber göndererek savaş gemilerinin inşasını emretti. Akabinde deniz savaşlarının ustası olarak görülen Landulf'u donanmanın başına getirdi. Güneye ilerleyen Bizans donanması Pisalıları, Rodos Adası ile Patara açıklarındaki mevkiye yakaladı. Anna'nın aktarımına göre düzen içerisinde savaşan Pisalılara karşı Bizans kuvvetleri nizamdan yoksunlardı. Bu sebeple ilk saldırılar neticesiz kaldı. Ancak Eleemon isimli kontun başarılı teşebbüsleri sayesinde Pisalıların en güçlü üç gemisi ateşe verildi. Bu sayede üstünlük Bizans donanmasına

⁴ I. Haçlı Seferi fazlasıyla uzun bir konu olduğu için burada aktarılmayacaktır. Antakya'nın zaptına kadar olan kısım için bk. *The Deeds of the Franks and the Other Pilgrims to Jerusalem*, ing. çev. Rosalind Hill, Clarendon Press, Oxford 1979, s. 1-48; Fulcher of Chartres, *A History of the Expedition to Jerusalem 1095-1127*, ing. çev. Frances Rita Ryan, The University of Tennessee Press, Knoxville 1969, s. 57-99; William Archbishop of Tyre, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, ing. çev. Emily Atwater Babcock ve A. C. Krey, Columbia University Press, New York 1943, s. 87-260; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, TTK, Ankara 2019, s. 83-180.

⁵ Heyd, 2000, s. 145-146; Ebru Altan, *Antakya Haçlı Prinkepsliği Tarihi Kuruluş Devri (1098-1112)*, TTK, Ankara 2018, s. 83.

⁶ Anna Comnena, *The Alexiad*, ing. çev. Elizabeth A. S. Dawes, Parentheses Publications, Cambridge 2000, s. 207; *Gesta Triumphalia Per Pisanos Facta*, *Rerum Italicarum Scriptores* VI, ed. L. A. Muratori, Bologna 1725, s. 99; Bernardi Marangonis, *Annales Pisani*, ed. Karolo Pertz, MGH SS XIX, Hannover 1866, s. 239; Silvano Borsari, "Pisani a Bisanzio Nel XII Secolo", *Societa Storica Pisana*, Vol LX, 1991, s. 59-60; Catherine Otten-Froux, "Documents Inedits Sur Les Pisans En Romanie Aux XIII.-XIV. Siecles", *Les Italiens a Byzance; Edition et Presentation de Documents*, ed. M. Balard, A. Laiou ve C. Otten-Froux, Paris 1987, s. 155.

geçmiş oldu. Müteakiben meydana gelen büyük bir fırtına her iki tarafın gemilerini parçalamaya başladığı için Pisalılar savaş alanından çekildiler. Kıbrıs'a karşı gerçekleştirdikleri başarısız bir saldırı girişiminden sonra Lazkiye'ye yelken açtılar⁷. Böylece Bizans-Pisa münasebetleri resmen başlamış oldu.

Tarafların karşı karşıya geldiği bu dönem hakkında bilgi sağlayan kaynaklar oldukça sınırlıdır. Gelişmeleri detaylıca aktaran yegâne isim Aleksios'un kızı Anna Komnena'dır. Müellif başka hiçbir kaynakta bulunmayan veriler sunduğu için karşılıklı ilişkileri aydınlatmak adına ehemmiyet arz etmektedir. Öte yandan çalışmasını daha yakından mercek altına almakta fayda vardır. Zira kimi yerlerde yanlış bilgiler sunduğu barizdir. Örneğin eserinin ilgili kısmında Anna, Pisa'dan yola çıkan donanmanın 900 gemiden müteşekkil olduğunu belirtir⁸. Oysa Batılı kronikler onların 120 gemiyle denize açıldıkları hususunda hemfikirdiler⁹. Benzer bir hata kronolojide de göze çarpmaktadır. Anna detaylarıyla aktardığı gelişmeleri 1103 senesine tarihlendirmektedir. Oysa söz konusu çarpışmaların 1099 yazında gerçekleştiği ve Pisalıların kısa süre içerisinde Lazkiye'ye (Laodicia) giderek Bohemond ile iş birliği yaptıkları bilinmektedir¹⁰. Dolayısıyla mevcut kaynakları birbirleriyle karşılaştırarak incelemekte fayda vardır.

Kaynaklarda dikkat çekici başka hususlar da mevcuttur. Öyle ki tarafların ilk kez temas ettikleri bu savaştan önce de birbirleri hakkında malumat sahibi oldukları anlaşılmaktadır. Örneğin Anna, Aleksios'un saldırılardan haberdar olduktan sonra çok hızlı bir hazırlığa giriştiğini belirtir. Babasının Pisalıların deniz savaşlarında usta olduklarını bildiğini ve onlarla bir deniz muharebesine girmekten korktuğunu ifade eder¹¹. Biyografisini kimi zaman hayranlık derecesinde kaleme alan müellifin Pisalılar hakkında verdiği bu bilgi aslında tarafların muhataplarını ne derece tanıdıkları hakkında ipucu sağlar. Zira Aleksios'un gücünden habersiz olduğu bir donanma için bu denli hazırlık yapması pek mantıklı görünmemektedir. Altı çizilmesi gereken bir diğer husus tarafların birbirlerini suçlu gösterme çabası içerisinde olmalarıdır. Anna, hiçbir gerekçe bulunmazken Pisalıların rotaları üzerindeki Bizans adalarına saldırdığını söyler¹². *Annales Pisani* ise Kudüs yolculukları esnasında engel

⁷ *Comnena*, 2000, s. 207-208; Runciman, 2019, s. 231-232.

⁸ *Comnena*, 2000, s. 207.

⁹ *Gesta Triumphalia*, 1725, s. 99; *Marangonis*, 1866, s. 239.

¹⁰ *Fulcher of Chartres*, s. 130; Albert of Aachen, *Historia Ierosolimitana; History of the Journey to Jerusalem*, ing. çev. Susan B. Edgington, Clarendon Press, Oxford 2007, s. 477; *William Archbishop of Tyre*, s. 401; *Gesta Triumphalia*, 1725, s. 99; *Marangonis*, 1866, s. 239; Heyd, 2000, s. 147.

¹¹ *Comnena*, 2000, s. 207.

¹² *Comnena*, 2000, s. 207.

koymaya alışkın oldukları için Leukas ile Kefalonya adalarına saldırı yapıldığını belirtir¹³. Müellif karşı tarafı Hıristiyan yolcuları uzun zamandır rahatsız etmekle suçlar. Öte yandan bunu bir süreklilik ifadesiyle dile getirerek tarafların birbirleriyle olan ilişkilerinin çok daha geriye gittiğini beyan eder. Nihayetinde bilinen ilk temasları olmasına rağmen çağdaş tanıkların ifadeleri Bizans ile Pisa münasebetlerinin daha eskiye dayandığını göstermektedir.

Zikredilen bu çatışmalardan sonra Cumhuriyetin yönü Levant'a dönmüştür. Hızla Lazkiye'ye yelken açan Pisalılar şehre vardıklarında Bohemond burayı kuşatmış bulunuyordu. Zira Antakya'da hâkimiyetini kuran Norman Kontunun bölgede kalıcı olabilmesi için bu önemli liman kentini elde tutması gerekiyordu. Pisalıların 120 gemi ile bölgeye geldiklerini duyduğunda onları sevinçle karşıladı. Kendisi şehri karadan kuşatırken Pisa donanması limanı kapattı. Ancak başta Raymond olmak üzere bazı Haçlı kontları hali hazırda Antakya'yı zapt ederek Bizans ile ilişkileri sarsan Bohemond'un Lazkiye'yi de ele geçirerek tansiyonu daha fazla yükseltmesini istemediler. Bu sebeple kuşatma kaldırıldı ve Pisa donanması Kudüs istikametine ilerledi¹⁴.

Yaklaşık 10 sene sonra Bizans ile Pisa'nın yeniden karşı karşıya geleceği ve o dönemin gelişmelerini Levant'ta vukua gelen olayların belirleyeceği düşünüldüğünde mezkûr kentin buradaki faaliyetlerini incelemekte fayda görülmektedir. Kudüs'e vardıktan sonra Pisa donanmasının ne derece etkin olduğu hakkında tartışmalar vardır. Pisa kronikleri onların Kudüs'ün tahkimatlarını yeniden inşa ettiklerini belirtir. Yafa'da etkin oldukları ve bizzat Godefroi de Bouillon (1099-1100) tarafından kendilerine bir mahalle tesis edildiği göze çarpan diğer verilerdir. Ancak bu noktadan sonrası kesinlikten uzaktır. Heyd ve Heywood'un ilgili eserlerinde dikkat çektikleri üzere Pisalıların Arsuf, Kaysariye ve Akka'nın zaptına katıldıklarını iddia edenler bulunmaktadır¹⁵. Ne var ki dönemin kaynaklarında bahse konu iddiaları destekleyecek kanıtlar yok denecek kadar azdır. Örneğin I. Haçlı Seferinin görgü tanığı olan Fulcherius Carnotensis'in eserine bakıldığında müellifin hiçbir yerde Pisa donanmasını açıkça zikretmediği görülür. Yukarıda söz konusu edilen şehirlerin zaptına eşlik eden yegâne denizci kent Cenova'dır¹⁶. Fulcherius'un kimi yerlerde Cenovalılardan başka "İtalyanlar" ve

¹³ *Marangonis*, 1866, s. 239. Ayrıca bk. *Gesta Triumphalia*, 1725, s. 99.

¹⁴ *The Gesta Tancredi of Ralph of Caen, A History of the Normans on the First Crusade*, ing. çev. Bernard S. Bachrach ve David S. Bachrach, Ashgate, Aldershot 2005, s. 156; Altan, 2018, s. 97; Runciman, 2019, s. 232-233.

¹⁵ Heywood, 1921, s. 52-53; Heyd, 2000, s. 158.

¹⁶ Mike Carr, "Between Byzantium, Egypt and the Holy Land; The Italian Maritime Republics and the First Crusade", *Jerusalem the Golden; The Origins and Impact of the First Crusade*, ed. Susan B. Edgington ve Luis Garcia Guijarro, Brepols, Turnhout 2014, s. 79-80.

“*Toskanalılar*” ifadesini kullanmış olması Pisalıların olaylara dahil olduğu şeklinde yorumlanabilir¹⁷. Ancak bunun doğruluğu tartışmaya açıktır. Doğrudan Pisalıları hakkında bilgi veren iki kaynak mevcuttur. Albertus Aquensis, Lazkiye gibi Arsuf ve Kaysariye’nin de Pisa ile Cenovalılardan müteşekkil bir donanma tarafından kuşatıldığını aktarır. Ne var ki müellif doğrudan görgü tanığı değildir. Üstelik bazı yerlerde tartışmalı bilgiler vermesi bu konudaki güvenilirliğini sarsmaktadır¹⁸. Pisalıları hakkında bilgi sağlayan son kaynak ise *Liber Iurium*’daki 1104 tarihli belgedir. Burada Gandolfus isimli bir Pisalının tıpkı Cenovalılar gibi Kral Baudouin (1100-1118) tarafından ödüllendirildiği belirtilir¹⁹. Ancak eldeki veriler iki donanmanın beraber savaşmasından ziyade Cenova gemilerinde Pisalı tayfanın da yer almış olma ihtimaline işaret etmektedir. Bu sebeple Pisa’nın Levant’taki aktif siyasetini takip etmek için 1108 yılına gitmek gerekmektedir ki bu tarihteki gelişmeler Bizans İmparatorluğu’nu doğrudan ilgilendirmektedir.

Bu tarihte göze çarpan en mühim hadise Antakya naibi Tankred (1105-1112) tarafından Pisalıları sunulan bir imtiyaz belgesidir. Dokümanda Lazkiye’nin zaptında Bizanslılara karşı mücadele ettikleri için Pisalıların mezkûr şehir ile Antakya’da vergiden muaf ticaret yapabilecekleri ve birer ticaret mahallesine sahip olacakları ifade edilmektedir²⁰. Bu durum ilk kez 1099’da karşı karşıya gelen Pisa ile Bizans İmparatorluğu’nun hâlâ çatışma halinde olduğunu göstermektedir. Diğer taraftan aynı tarihlerde Akdeniz’in batısında yaşanan gelişmeler aksine kanıtlar sunmaktadır.

Mağlup olduğu Harran Savaşı’ndan sonra destek temin etmek için Avrupa’ya dönen Bohemond, İngiltere Kralı Henry (1100-1135) ve Fransa Kralı I. Philippe (1059-1108) ile temas kurdu. Papa ile görüşerek yapılacak yeni seferin Bizans üzerine gerçekleştirilmesi gerektiği üzerine propaganda yaptı. Bu amaçla büyük bir ordunun teşekkül ettiğini duyduğunda Aleksios, İtalyan Deniz Cumhuriyetleri ile iletişime geçti. Pisa ve Cenova tarafsız kalırken Venedik, Bizans ile ittifak kurdu. Nihayetinde savaş Bizans’ın üstünlüğüyle sona erdi ve Devol Anlaşması ile Bohemond yenilgisini kabul etti²¹.

¹⁷ *Fulcher of Chartres*, s. 130, 151.

¹⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. *Albert of Aachen*, s. 476, 483, 565, 671, 785.

¹⁹ *Liber Iurium Reipublicae Genuensis*, *Historiae Patriae Monumenta*, Torino 1854, No. VIII s. 16.

²⁰ Belgenin Latince orijinali için bk. Flaminio Dal Borgo, *Raccolta Discelti Diplomi Pisani*, 1765, s. 85-86; Giuseppe Müller, *Documenti Sulle Relazioni Delle Citta Toscane Coll’Oriente Cristiano e Coi Turchi fino all’anno MDXXXI*, M. Cellinie 1879, no. I, s. 3; Ayrıca bk. Heywood, 1921, s. 53; Heyd, 2000, s. 158-159.

²¹ Bohemond’un Avrupa’daki faaliyetleri ve Devol Anlaşması’nın için bk. *Commena*, 2000, s. 211-253; *The Gesta Tancredi*, 2005, s. 168-170; *Fulcher of Chartres*, 1969, s. 177, 181, 192-193; Andrea Dandolo, *Chronica Per Extensum Descripta*, *Rerum Italicarum Scriptores XII*, ed.

Burada bizim için bilhassa ehemmiyet arz eden kısım Pisa'nın tarafsızlığını ilan etmesidir. Zira mezkûr cumhuriyet aynı dönemde Tankred'in Lazkiye'yi işgal etmesine yardım etmiştir. Anlaşılan o ki Pisa, Doğu Akdeniz'deki ticarî rekabetin ahvaline göre daha esnek politikalar takip etmeye başlamıştır. Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki I. Haçlı Seferinin başarıya ulaşmasından sonra Levant'taki ticarî rekabet giderek artmıştır. Haçlıları ilk destekleyen kent olarak Cenova, Antakya ile Kudüs'ten sonra Arsuf, Kaysariye, Akka ve daha birçok kentin zaptına iştirak ederek önemli ticarî imtiyazlar elde etmiştir²². Evvelde sefere itidalli yaklaşan Venedikliler ise 1100 yılında 200 gemi ile denize açılarak Levant'taki kâr payına ortak olmak istemişlerdir. Öyle ki Rodos açıklarında denk geldikleri 50 gemilik Pisa donanmasına saldırmaktan çekinmemişlerdir²³. Tüm bu gelişmeler göz önüne alındığında Levant ticaretinde büyük bir rekabetin söz konusu olduğu ve buna bağlı olarak Pisa'nın avantajlı durumlardan istifade ettiği aktarılabilir. Nitekim Tankred ile beraber Bizans'a karşı mücadele etmeleri onlara Lazkiye ve Antakya'da önemli ticarî imtiyazlar sağlamıştır. Diğer taraftan Bohemond'a karşı tarafsız kalınmasını ise Bizans'ın ticarî potansiyeli ile açıklamak mümkündür. Levant ile kıyaslandığında imparatorluk toprakları Pisa'ya daha yakındır. Haçlı devletlerindeki belirsizliğin aksine merkezi idarenin hâlâ güçlü olduğu Bizans arazisinin ekonomik potansiyeli en az Levant kadar çekicidir. Üstelik bir deniz cumhuriyeti olarak Pisa, Levant yolunda önüne taş koyan Venedik'in, Anadolu ve Balkanlardaki ticaretten elde ettiği kârı biliyor olmalıdır. Nihayetinde Bizans'ın ekonomik potansiyelinin Pisa'yı cezbetmiş olması muhtemeldir. Bu sebeple Devol'de tarafsızlığını sürdürmesi olağan görünmektedir. Öte yandan Bizans'ın Pisa'yı muhakkak elde edilmesi gereken bir müttefik olarak gördüğünü söylemek zordur. Kısmen Tankred'in gücünü kırmak kısmen ise Venedik'in Bizans sularındaki tekeli dengelemek adına Pisa'yı kazanmak istemiş olması mümkündür. Ancak bunu Haçlıların mezkûr cumhuriyete duyduğu ihtiyaç ile kıyaslamak zordur. Zira onlar Levant'ta tutunmak için denizci kentlere muhtaçlardı. Bundan mütevellit Pisa'nın kendisine bağımlı olan Haçlılardan sırt çevirmeyerek Levant ticaretini sürdürdüğü, diğer taraftan Bizans ile ekonomik bağlar kurarak yeni pazarlara açılmak düşüncesinde olduğu ifade edilebilir.

L. A. Muratori, Bologna 1728, s. 225-226; Michael Angold, *The Byzantine Empire 1025-1204*, Longman, New York 1997, s. 169; Altan, 2018, s. 122-136;

²² Bu dönemde Cenova'nın Levant'taki faaliyetleri ve ticari kazanımları için bk. Heyd, 2000, s. 145-155.

²³ *Dandolo*, 1728, s. 221; *De Monasterio Sancti Nicolai*, içinde *Ecclesiae Venetae Antiquis Monumentis Vol IX*, haz. Flaminio Cornelio, Venedik 1749, s. 8-9; Donald M. Nicol, *Bizans ve Venedik; Diplomatik ve Kültürel İlişkiler Üzerine*, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2000, s. 68-69.

Devol'deki tarafsızlığın Pisa'yı Bizans ekonomisine entegre ettiği çok geçmeden ortaya çıktı. Zira kısa süre içerisinde taraflar arasında elçilik heyetleri gidip gelmeye başladı. Bizans heyetinde görüşmeleri sürdüren Basileus Mesimerius anlaşılacak kadar kârlı tekliflerde bulundu. Çünkü Pisa, imparatorluğa karşı herhangi bir ittifaka katılmama ve *Romania*'da ticaretle iştiğal eden vatandaşlarının gerektiği takdirde silah altına alınmaları hususunda taahhütte bulundu²⁴. Ancak 18 Nisan 1111 tarihli bu belgeden kısa süre sonra Pisalıların da içinde bulunduğu bir donanmanın Bizans sahillerini vurmaya yola çıktığı haberi geldi²⁵. Her ne kadar bu teşebbüs sonuçsuz kalsa da anlaşılacak Pisa verilen vaatlerin yerine getirilmemesi sebebiyle böyle bir eyleme ortak olmuştu. Çünkü bu teşebbüsten sonra delegeler yeniden masaya oturup daha detaylı bir belge hazırladılar.

Ekim 1111'de neşredilen bu imtiyaz anlaşmasına göre Pisalılar, Dalmaçya'dan İskenderiye'ye kadar uzandığı öngörülen Bizans topraklarına saldırıda bulunmayacakları gibi bu emelle hareket eden hiçbir ittifaka da destek sağlamayacaklardır. *Romania*'da ikamet eden tüccarları imparatorluğa bir zarar verirse belirlenen tazminatı Pisalı yetkililer tediye edeceklerdir. İmparatorluğun herhangi bir beldesinde ticaretle meşgul olan Pisa vatandaşları buldukları bölgenin saldırıya uğraması halinde askere alınabileceklerdir. Altı çizilen bu yükümlülükler sadece Aleksios'a değil aynı zamanda onun halefi II. İoannes Komnenos'a (1118-1143) karşı da sürdürülecektir.

İmparator, Bizans'a karşı hiçbir teşebbüste bulunmayacaklarına yemin etmeleri halinde Hıristiyan hacıların Pisa gemileriyle taşınmasını engellemeyecektir. Bizans coğrafyasında ikamet eden Pisalıların hakları imparatorluk eliyle tesis edilip korunacaktır. İmparator Pisalılarla ilgili tüm davalarda (kız kaçırma, hakaret, hırsızlık vs.) adaleti sağlayacaktır. Cumhuriyet vatandaşları İstanbul'da bir iskele ve içinde kullanımları için ayrılmış ev ile depoların bulunduğu bir ticaret mahallesine (*embolus*) sahip olacaklardır. Güzergahları üzerinde uğradıkları diğer beldelerde de aynı surette yerler tesis edilecektir. Tabî oldukları vergi oranı %4 olarak belirlenirken altın ve gümüş ticaretinde bu oran sıfırlanacaktır. İmparatorluk menşeli emtianın ticaretinde ise standart vergi oranını ödemekle mükellef olacaklardır. İmparator Pisa Kilisesi'ne yıllık 400 *hyperpyron* ve 2 adet *pallium*²⁶ hediye edecektir. Pisa Başpiskoposuna ise yıllık 60 *hyperpyron* ve 1 *pallium* gönderecektir. Ayrıca belgede ismi geçen Lambertus, Carlettus ve Antonius isimli üç yargıca ölümlerinden sonra hakları Pisa Kilisesi'ne geçmek

²⁴ Heyd, 2000, s. 209-210.

²⁵ *Comnena*, 2000, s. 260.

²⁶ Sadece kilise büyüklerinin giyebildiği pamuktan üretilmiş özel bir cübbedir. Bk. Hugh Chrisholm, "Pallium", *The Encyclopedia Britannica* Vol XX, CUP, Cambridge 1911, s. 638-639.

suretiyle yıllık 100 *hyperpyron* ödenek ayrılacaktır. Son olarak İstanbul'da buldukları dönemde keyifli vakit geçirmeleri için Ayasofya'daki törenlerde ve Hipodrom'daki oyunlarda kendilerine özel alanlar tahsis edilecektir²⁷.

Bizans cephesinden bakıldığında mezkûr belge tamamen savunma amaçlı bir mahiyet arz etmektedir. Taahhüt ettiği tüm ticarî ayrıcalıklarla karşılık Aleksios'un istediği tek söz cumhuriyetin Bizans'a karşı hiçbir saldırıda bulunmayıp bu gaye ile hareket edenlerle ittifak kurmamasıdır. Teorik olarak da hedefinde başarılı olmuştur. Zira Pisa ne doğuda ne de batıda imparatorluğa düşman hiçbir güç ile birlik olmayacağını garanti etmiştir. Üstelik bunu yaparken Levant'taki Haçlıları bile belgenin kapsamına sokmuştur. Nitekim bahse konu fermanda imparatorluk sınırlarının Dalmaçya'dan başlayıp İskenderiye'ye kadar uzanması bunun en büyük kanıtıdır. Pisalıların henüz üç sene öncesinde Bizanslılara karşı ortak mücadele ettiği Tankred'in Antakya hâkimi olduğu düşünüldüğünde mezkûr belge Aleksios için büyük bir başarıdır. Hali hazırda Venedik ile sulh içinde olan Bizans'ın, Pisa'yı da kendi safına çekmesi imparatorluk için oldukça önemlidir.

Belgenin ekonomik ciheti en az siyasî yönü kadar önemlidir. Aleksios, çeşitli imtiyazlar sunarak Pisalıları imparatorluk ekonomisine entegre etmiştir. Ancak onlara evvelden Venediklilere sunduğu gibi vergiden muafiyet hakkı tanımamıştır. Bu sebeple her ne kadar avantajlı bir konum elde etseler de Pisalıların, Bizans ekonomisini tekellerine alacak güçleri yoktur. Öte yandan onların başta İstanbul olmak üzere imparatorluğun farklı beldelerinde iskeleler elde etmeleri Venediklilerin 1082'den bu yana sürdürdükleri vergisiz ticarete darbe anlamına gelmektedir. Yaklaşık 30 yıllık bir periyodun ardından artık Bizans sularındaki tek imtiyazlı tüccar devlet sıfatını kaybetmişlerdir. Bu sebeple Aleksios, Pisa'yı müttefik yaparak hem topraklarının güvenliğini sağlamış hem de Venedik'in imparatorluk sularındaki avantajlı ticaretini sınırlamayı başarmıştır.

Pisa cephesinden bakıldığında belge oldukça kârlı bir anlaşmanın tezahürüdür. Her ne kadar karşılıklı ilişkiler çatışmayla başlamış olsa da

²⁷ Belgenin Latince nüshası için bk. Flaminio Dal Borgo, 1765, s. 151-155; Giuseppe Müller, *Documenti Sulle Relazioni Delle Città Toscane Coll'Oriente Cristiano e Coi Turchi Fino All'anno MDXXXI*, Floransa 1879, s. 52-54. Çevirileri için bk. Heywood, 1921, s. 54-56; Ralph-Johannes Lilie, *Handel und Politik zwischen dem byzantinischen Reich und den italienischen Kommunen Venedig, Pisa und Genua in der Epoche der Komnenen und der Angeloi (1081-1204)*, A.M. Hakkert, Amsterdam 1984, s. 50-53; Borsari, 1991, s. 61-62; Franz Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565-1453 Vol II Regesten von 1025-1204*, Verlag C. H. Beck, Münih 1995, no. 1255 s. 174; Angold, 1997, s. 169; Heyd, 2000, s. 209-211; Dafni Penna, *The Byzantine Imperial Acts to Venice, Pisa and Genoa 10th-12th Centuries, A Comparative Legal Study*, Eleven International Publishing, Groningen 2012, s. 101-113.

Bizans coğrafyası Levant'a oranla daha istikrarlı ve güvenlidir. Dolayısıyla elde edilen imtiyazlar Pisa'ya büyük bir refahın kapısını aralamıştır. Öte yandan Haçlı sularında rekabet halinde olduğu Venedik'in Bizans ticaretinden elde ettiği kâr herkesin malumudur. Bu bağlamda Pisa'nın *Romania*'ya açılması evvelden müdahil olmadığı pazarlardan pay alması anlamına gelmektedir. Doğu Akdeniz'deki rekabetin giderek yükseldiği bu sırada söz konusu adım mezkûr cumhuriyet için oldukça önemlidir. Zira Levant'ta Cenova'nın, Bizans İmparatorluğu'nda ise Venedik'in ön planda olduğu bilinmektedir. Mevcut durumda Pisa'nın her iki pazarda yer alması ekonomik gücünü arttırmıştır.

Belgenin bazı hükümleri siyasal açıdan Pisa'yı zora sokacak içeriğe sahiptir. Örneğin Bizans sınırlarının Dalmaçya'dan İskenderiye'ye kadar uzanması Haçlıların Levant'taki meşruiyetini zedelemektedir. Yafa, Antakya ve Lazkiye gibi pek çok şehirde imtiyaz sahibi olan Pisa'nın böylesi bir maddeyi kabul etmesi Haçlı dünyasında infial yaratacak bir olaydır. Ayrıca eski müttefikleri olmasına rağmen Bizans'a karşı hiçbir ittifaka katılmama garantisi Haçlı cenahında doğabilecek olumsuzlukları arttıracak niteliktedir. Diğer taraftan cumhuriyetin Hıristiyan hacıları taşımak hususunda gösterdiği ısrarcı tavır, Haçlı dünyasında kaybedeceği prestiji iyileştirme çabası olarak değerlendirilebilir. Son olarak Pisa'nın, Bizans İmparatorluğu'na fiilen askerî yardım sözü vermediği aktarılmalıdır. Mevcut maddelerde göze çarpan hususlar tarafsız kalınması ve *Romania*'daki tüccarların kendi bölgelerini savunmasından ibarettir. Dolayısıyla Pisa donanmasının Bizans için savaşa girmeyeceği ve bunun da Cumhuriyete karşı yapılacak suçlayıcı eleştirileri bertaraf edecek nitelikte olduğu ifade edilmelidir.

1111 tarihli fermandan sonra taraflar arasında kayda geçen ilk münasebet için 1136 yılına gitmek gerekir. *Annales Pisani*'nin aktardığına göre bu tarihte Pisa'ya gelen Bizans elçileri 200 adet *pallium*, altın örgülü muhteşem bir elbise ve ikisi altın biri de gümüşten çok kıymetli buhurdanlık hediye etmişlerdir²⁸. Ancak gerek hadisenin vukua geldiği tarih gerekse de gönderilen *pallium* sayısında tartışmalar mevcuttur. Heyd, Latince "CC" şeklinde ifade edilen 200 sayısının şüpheli olabileceğini, kroniğin ilgili kısmının tahrif edildiğini ve nihayetinde gerçek rakamın "II" (2) şeklinde değiştirilebileceğini ifade eder. Fakat bu önerme beraberinde yeni tartışmaları getirmektedir. Zira önerisi kabul edilirse bu sav, karşılıklı münasebetlerin 25 yıllık süreçte hiç sekteye uğramadan devam ettiği anlamına gelir. Ancak kendisinin de tenkit ettiği bazı iddialara göre taraflar arasındaki ilişkiler kesintiye uğradığı için II.

²⁸ Marangonis, 1866, s. 240.

Ioannes toplu ödeme yapmıştır²⁹. 1111 fermanına göre imparatorun göndermesi gereken *pallium* sayısı kiliseye iki başpiskoposa bir adet olmak üzere senelik üç idi. Bu hesapla yola çıkıldığında 200 adet *palliumun* birikmesi için gereken süreye henüz ulaşamamıştır. Öte yandan gerek Lilie gerekse Heywood'un aktardığı üzere *Annales Pisani*'den şüphe etmek için bir sebep görünmemektedir. Birincisi taraflar arasındaki ilişkilerin kesildiğine dair hiçbir bilgi yoktur. İkincisi Papa'nın bu dönemde II. Roger'a (1130-1154) karşı bir birlik kurduğu ve Bizans'ın bu çağrıya kendiliğinden cevap verdiği bilinmektedir. II. Ioannes'in en güçlü düşmanlarından birini yok etmek adına Pisa ile iletişime geçmesi mümkündür. Nitekim görüşme için yola çıkan taraf Bizans idi. II. Ioannes, tarih boyunca imparatorluğun en değer verdiği ürün olan pamuk üzerinden cömert bir hediye sunarak Pisa'yı bu ittifaka çekmek istemiş olmalıdır. Sonuç olarak 1136'daki gelişmeleri kesin surette bilmek mevcut kaynaklarla mümkün görünmemektedir. Ancak İtalya'daki ittifaklar göz önüne alındığında Heywood ve Lilie'nin, *Annales Pisani* ile doğru orantılı önermeleri daha mantıklıdır³⁰.

II. Ioannes dönemindeki son gelişme 30 Nisan 1141 tarihli belgeye dayanır. Bahse konu doküman İstanbul'da ikamet eden Martinus ve Adalascia isimli çiftin kurmuş oldukları işletmeyi miras olarak Pisa Kilisesi'ne bıraktıkları bir vasiyetnamedir. Miras hukukunun çiğnenmemesi için belge pek çok şahit huzurunda kaleme alınmıştır. Satır aralarında ise Pisalıların İstanbul'daki faaliyetleri hakkında bilgi kıvrımları bulunmaktadır. Bunlardan birincisi Pisalılara başkentte rahatça ibadet edebilmeleri için Aziz Nicola Kilisesi'nin ayrılmış olmasıdır. 1111 fermanında böyle bir hüküm bulunmadığı için veriden yoksun olduğumuz ara dönemde birtakım gelişmelerin vukua geldiği anlaşılmaktadır. İkincisi cumhuriyetin başkentteki kolonisinin başına Ugo Dudonis'i atamasıdır. Zikredilen kişi vasiyetnameyi tasdik eden şahitlerin başında gelmekte olup belgede açıkça komün tarafından yetkilendirildiği ifade edilmektedir³¹.

Eserini çok daha geç bir dönemde ele alan Raffaello Roncioni, Ugo Dudonis'in imparatorun ölümünden sonra da görevine devam ettiğini, halefi Manuel Komnenos'a (1143-1180) taziyelerini sunduğunu ve yürüttüğü müzakerelerin neticesinde eski imtiyazların onaylandığını belirtir³². 1111 fermanına bakıldığında bu oldukça makuldür. Zira belgeye göre Pisalıların ayrıcalıkları Aleksios ve II. Ioannes'in saltanatları boyunca devam edecektir. Dolayısıyla Manuel'in tahta çıkmasıyla belgenin geçerliliği son bulmuş

²⁹ Heyd, 2000, s. 214.

³⁰ Heywood, 1921, s. 85-86; Lilie, 1984, s. 279-280.

³¹ Müller, no. II, s. 4. Ayrıca bk. Heyd, 2000, s. 214-215.

³² Raffaello Roncioni, *Delle Istorie Pisane*, *Archivio Storico Italiano* Tomus VI, ed. G. P. Vieusseux, Floransa 1844, s. 256.

olduğundan yenilenmesi şarttır. Lilie bu gerekliliği öne sürerek Roncioni'nin haklı olabileceğini belirtir³³. Öte yandan çağdaş hiçbir kaynak taraflar arasında anlaşmaya varıldığını onaylamaz. Nitekim Heyd çalışmasının ilgili kısmında Roncioni'nin aktardığı görüşmenin modern bir dille kaleme alındığını ve gerçekliğinin sorgulanması gerektiğini ifade eder³⁴. Binaenaleyh Roncioni görgü tanığı olmadığı ve çağdaş kaynakların tasdikinden yoksun kaldığı için 1143 tarihli müzakereye temkinli yaklaşmakta fayda vardır.

Manuel Komnenos Dönemindeki Gelişmeler ve İlişkilerde Gerilim

Manuel Komnenos döneminde taraflar arasındaki ilişkileri büyük oranda İtalya üzerindeki hâkimiyet mücadeleleri şekillendirmiştir. Sicilya Kralı I. Guillaume (1154-1166), Friedrich Barbarossa (1155-1190) ve Manuel Komnenos bu rekabetin taraflarıdır. Dönemin en güçlü isimlerinden olan söz konusu kişilerin mezkûr bölge üzerindeki savaşları batı dünyasının şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Pisa ile Bizans İmparatorluğu'nun ilişkilerini de cumhuriyetin bu dönemde takındığı tutum belirlemiştir. Bu sebeple karşılıklı münasebetleri idrak edebilmek için altı çizilen periyodu detaylandırmak gerekmektedir.

Manuel tahta geçtikten kısa süre sonra İtalya'ya yürüme kararı aldı. İlk hedefi II. Haçlı Seferi esnasında imparatorun meşguliyetini fırsat bilerek Korint, Atina ve Thebai gibi kentleri yağmalayan Sicilya Kralı II. Roger oldu. Bu bağlamda Venedik ile ittifak kurarak Adriyatik'e doğru yelken açıp 1149'da Korfu Adası'nı zapt etti³⁵. Müteakiben III. Konrad (1138-1152) ile önceden hemfikir olduğu İtalya Seferi için harekete geçti. Fakat müttefikinin ölümü sebebiyle bu girişim sekteye uğradı. Yeni Alman İmparatoru Barbarossa'nın, Bizans karşıtı politikalar takip etmesi sebebiyle Manuel, İtalya üzerine tek başına yürüdü. 1155'te Ankona'da karaya çıkan birlikleri kısa süre içerisinde Apulia'ya kadar olan kıyı kesimini ele geçirdiler. Ancak tüm bu başarılar kısa sürede son buldu. Zira pek çok kaynağın ifade ettiği üzere Norman kuvvetleri Bizans birliklerini İtalya'dan söküp attılar³⁶.

³³ Lilie, 1984, s. 292.

³⁴ Heyd, 2000, s. 215.

³⁵ John Kinnamos, *Deeds of John and Manuel Comnenus*, ing. çev. Charles M. Brand, Columbia University Press, New York 1976, s. 76, 80-81; Niketas Khoniates, *O City of Byzantium*, ing. çev. Harry J. Magoulias, Wayne State University Press, Detroit 1984, s. 41-52; *Dandolo*, 1728, s. 242-243; Nicol, 2000, s. 81-83; Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, TTK, Ankara 2011, s. 354.

³⁶ *Khoniates*, 1984, s. 52-57; *Kinnamos*, 1976, s. 107-132; *Marangonis*, 1866, s. 243; Warren Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford University Press, California 1997, s. 641-642; Nicol, 2000, s. 83,88.

Manuel'in üstün gayretlerle sürdürdüğü bu mücadele esnasında Pisa fiilen hiçbir destek sağlamadığı gibi 1156 yılında Kudüs Kralı III. Baudouin (1143-1163) ile bir anlaşmaya vardı. Cumhuriyet özellikle Sur şehrinde önemli ayrıcalıklar elde ettiği gibi düşmanlara karşı ittifak kurulması hükümlerinde de mutabakata varıldı³⁷. Mevzubahis hüküm 1111 fermanından beri dile getirilen Bizans-Pisa iş birliğine aykırı olduğundan imparatorluk cephesinde tepki yarattı. Manuel, Pisa şehrine her sene düzenli bir şekilde gönderilen yıllık tahsisat ve hediyelerin durdurulmasını emretti³⁸. Böylece ileride vuku bulacak daha büyük çatışmaların ilk adımı atılmış oldu.

1162 senesinde ise ilk büyük kırılma noktası meydana geldi. 1111'den beri İstanbul'da aktif olan Pisalılara ait ticaret mahallesi imparatorun emriyle şehir dışına taşındı. Yarım asırlık bir sürecin sonunda verilen bu karar açıkça Pisalıların sürülmesi anlamına gelmekteydi. Öte yandan alınan kararın arka planı pek çok farklı cevapla açıklanmıştır. Dönemin en önemli Cenova kroniği olan Caffaro henüz yeni tesis edilmiş olan İstanbul'daki Cenova kolonisinin 1000 Pisalı tarafından saldırıya uğradığını belirtir. İlk gün 300 Cenovalı tarafından püskürtülen bu grubun müteakiben Venedikli ve Bizanslı destekçileriyle beraber geri gelip kendilerine ait ticaret mahallesini yağmadıklarını ifade eder³⁹. Mevcut aktarım üzerinden Manuel'in başkentinde nizamı bozdukları için Pisalıları sur dışına sürdüğüne dair bir izlenim ortaya çıkar. Ancak bu probleme farklı şekillerde yaklaşmak mümkündür. Bu farklılıkları görmek için yeniden İtalya'daki hâkimiyet mücadelesine dönmek gerekmektedir.

Manuel'in mağlubiyetinden sonra İtalya'daki en büyük tehdit Friedrich Barbarossa oldu. Alman İmparatoru pek çok kez bölgeye gelerek cihanşümul ideallerini açığa vurdu. Niketas'ın da aktardığı üzere imparator İtalyanlara para ve silah desteği sağlayarak Barbarossa'nın bölgede etkin olmasını engellemeye çalıştı⁴⁰. Ancak Pisa ve Cenova'yı kendi tarafına çekmekte muvaffak olamadı. Zira bilhassa Kuzey İtalya'da etkin olan Alman gücü o kadar büyük bir korku yaratmıştı ki pek çok kent bölgeden fazlasıyla uzak olan Bizans'tan ziyade Barbarossa ile müttefik olmak istedi⁴¹. Manuel

³⁷ Latince belge için bk. Müller, 1879, s. 6-7. Ayrıca bk. Heywood, 1921, s. 108; Lilie, 1984, s. 315.

³⁸ Lilie, 1984, s. 316.

³⁹ *Cafari et Continuatorum Annales Ianuae 1099-1294*, MGH SS XVIII, Hannover 1863, s. 33; Gerald W. Day, "Manuel and the Genoese: A Reappraisal of Byzantine Commercial Policy in the Late Twelfth Century", *The Journal of Economic History*, Vol 37/2, 1977, s. 292; Steven A. Epstein, *Genoa & Genoese 958-1528*, University of North Carolina Press, Londra 1996, s. 78.

⁴⁰ *Khoniates*, 1984, s. 113.

⁴¹ Heywood, 1921, s. 117-120. *Annales Pisani* pek çok farklı yerde Barbarossa'nın İtalya'daki faaliyetlerinden bahsettiği gibi ondan duyulan korkuyu açık bir şekilde ifade eder. Bk. *Marangonis*, 1866, s. 242-243.

Kommenos 1162'de Pisa elçilerini büyük maddi taahhütlerle Barbarossa'ya karşı birleşmeye çağırdı. Elçiler açık bir dille Alman İmparatoruna duydukları sevgiyi aktararak teklifi reddettiler⁴². 1156'da III. Baudouin ile anlaşılan Pisalıların şimdi açık bir biçimde Almanlarla ittifak etmesi Bizans için oldukça endişe vericiydi. Zira eski müttefikleri hem doğu hem de batıda imparatorluğu tehdit eden güçlerle uzlaşmaya varmaktaydı. İşte tüm bu sebeplerden ötürü Manuel Komnenos'un bir çatışma ortamı yaratarak Pisa ticaretine darbe indirmesi mümkün görünmektedir. Nitekim imparatorun 1156'daki gelişmeleri takiben Pisa'ya gönderilen yıllık tahsisatları durdurduğu daha önce aktarılmıştı.

Manuel Komnenos'un Pisalıları ile Cenovalılar arasındaki çatışmayı körükleme ihtimalini başka kanıtlarla desteklemek mümkündür. Barbarossa'nın Akdeniz'e inmek için en önemli planı mezkûr kentlerin donanmaları idi. Ancak İstanbul'da meydana gelen çatışmalardan sonra taraflar arasında savaş çıktı. Ticaret mahallerinin saldırıya uğradığını öğrenen Cenovalılar 25 kadirga ile yola çıkarak Pisa'ya saldırdılar. Neticesinde yedi sene süren bir çatışma meydana geldiğinden Barbarossa'nın söz konusu komünlere ait donanmalardan istifade etmesi mümkün olmadı⁴³. Böylece iki denizci kenti mücadeleye tutuşurken Alman İmparatorunun, Akdeniz'e doğru genişleme politikası da sekteye uğratmış oldu.

Nihayetinde Manuel'in planlı bir şekilde bu gelişmeleri yönlendirmesi mantıklı görünse de bunu katı surette kanıtlamak mümkün değildir. Zira eldeki veriler kesin hüküm kılmayı güçleştirmektedir. Öte yandan iki komün arasındaki çatışmanın Bizans'a yarar sağladığı gibi oldukça tehlikeli sonuçlar doğurduğu da aktarılmalıdır. Evveliden Friedrich Barbarossa ile anlaşılan Pisa kısa süre içerisinde Sicilya Kralı ile mutabakata vardı⁴⁴. Aynı dönemde Cenova'nın da Alman İmparatoru ile anlaşması Manuel'i oldukça güç bir vaziyete düşürdü⁴⁵. Zira elde ettiği kısmi başarılarla rağmen imparatorluk iki kenti en güçlü rakiplerine terk etmiş görünüyordu. Dahası İstanbul'da tek

⁴² Marangonis, 1866, s. 246-247; Heyd, 2000, s. 231.

⁴³ Marangonis, 1866, s. 248; Heywood, 1921, s. 137-139; John B. Freed, *Frederick Barbarossa The Prince and the Myth*, Yale University Press, Londra 2016, s. 301. Brand daha da ileri giderek Pisalıları, Cenovalıların üzerine doğrudan Manuel'in gönderdiğini ifade eder. Bk. Charles M. Brand, *Byzantium Confronts the West 1180-1204*, Harvard University Press, Massachusetts 1968, s. 207. Ancak Day'in belirttiği üzere Pisa saldırısının nedeni kesinlikten uzaktır. Bk. Day, 1977, s. 292.

⁴⁴ Marangonis, 1866, s. 247-249; David Abulafia, *The Two Italies; Economic Relations between the Norman Kingdom of Sicily and the Northern Communes*, CUP, Cambridge 1977, s. 123; Lilie, 1984, s. 339; Freed, 2016, s. 300.

⁴⁵ Lilie, 1984, s. 339.

kalan Venedikliler yeniden ticareti tekellerine alan bir güç odağı haline gelmişlerdi. Bu sebeple taraflar arasındaki müzakereler yeniden başladı.

1168'de Pisa senatosu İstanbul'a bir elçilik heyeti gönderdi. Cumhuriyetin ilk adımı atmış olmasının muhtemelen iki sebebi vardı. Birincisi İtalya'daki Alman-Norman mücadelesinde gerilimin giderek tırmanmasından ötürü Bizans ile müttefik olmak istemesiydi. İkincisi Venedik'in tekel kurduğu ve Cenova'nın dönmek için uzun müzakereler yürüttüğü İstanbul ticaretine yeniden entegre olmayı amaçlamasıydı. Tek kaldıkları süre içerisinde Venediklilerin İstanbul'daki ticaretten büyük kâr ettikleri biliniyordu. Diğer taraftan Cenovalılar 1164'ten itibaren Manuel Komnenos ile iletişime geçerek evvelden elde ettikleri ticaret semtine dönmek için pazarlık yapıyorlardı. Bu ahvalde başkente ulaşan Pisa elçileri yeniden kızışan ticarî rekabete ortak olmak maksadıyla yaklaşık iki senelik bir müzakere sürecine giriştiler. Neticesinde 1170 yılında yeni bir imtiyaz anlaşması elde ettiler. 1111 fermanının büyük oranda tekrarı olan mezkûr belgeye göre önceden taahhüt edilen ayrıcalıklar, İstanbul'da sahip oldukları ticaret mahallesi de dahil olmak üzere yeniden yürürlüğe girecekti. Manuel, eski Pisa semtinde bulunan iskeleleri restore ederek yeniden muhataplarının kullanımına sunacaktı. Komüne yıllık 500 *hyperpyron* ve 2 *pallium*, Pisa başpiskoposuna ise yıllık 40 *hyperpyron* ve 1 adet *pallium* gönderecekti. Bu maddeye bağlı olarak 15 yıldır kesintiye uğrayan bahse konu hediyeler toplu şekilde tediye edilecekti. Pisalıların yükümlülükleri ise imparatorluğa sadık kalıp ne taçlı ne de taçsız hiçbir kuvvetle Bizans aleyhine ittifaka girmemektir⁴⁶.

İstanbul'da neşredilen bu belge Bizanslı elçilerle beraber Pisa'ya ulaştırıldı. Komünün onayından geçmesiyle beraber resmen yürürlüğe girdi. Böylece yaklaşık sekiz sene pasif kalan ticaret mahallesi ihya edilmiş oldu. Aynı esnada Pisa için avantaj sağlayacak oldukça önemli bir gelişme daha meydana geldi. 12 Mart 1171'de Manuel'in emriyle Bizans topraklarında bulunan tüm Venedikliler tutuklandı. Öyle ki Ioannes Kinnamos'a göre sadece İstanbul'da hapse atılan Venediklilerin sayısı 10.000 idi. Diğer taraftan 1171 tutuklamalarının neden gerçekleştiği tartışma konusudur. Venedik kaynakları bu durumu Manuel'in kendi zenginliklerini kıskanmasına bağlarlar⁴⁷. Kinnamos onların İstanbul'daki Cenova kolonisini yağmaladıklarını ve

⁴⁶ Latince belge için bk. Dal Borgo, 1765, s. 155-158; Müller, 1879, s. 54-55. *Annales Pisani* belge hakkında detaylı bilgiler sunar. Ancak gelişmeleri 1172 senesine tarihlendirerek yanlış düşer. Ayrıca toplu ödemede 8100 *hyperpyron* olması gereken meblağı 8400 olarak hesaplar. Bk. *Marangonis*, 1866, s. 262. Ayrıca bk. Heywood, 1921, s. 195; Lilie, 1984, s. 353-356; Heyd, 2000, s. 232-233; Penna, 2012, s. 115-118.

⁴⁷ *Annales Venetici Breves*, ed. H. Simonsfeld, MGH SS XIV, Hannover 1883, s. 72; *Historia Ducum Veneticorum*, ed. H. Simonsfeld, MGH SS XIV, Hannover 1883, s. 78; *Dandolo*, 1728, s. 250.

akabinde tazminat ödemeyi reddettikleri için Manuel tarafından cezalandırıldıklarını aktarır⁴⁸. Kaynaklar olayların gelişimini muhtelif şekillerde ifade etseler de sonuç kısmında hemfikirdirler. Son 10 yılı İstanbul'da ticaretle işigal eden tek tüccar devlet olarak geçiren Venedikliler, başta İstanbul olmak üzere tüm Bizans limanlarından kovuldular.

Venedik'in yokluğu en çok Pisa ile Cenova'ya fayda sağladı. Zira bu iki komün %4 vergi oranı ile ticaret yaparken Venedikliler ödemelerden tamamen muaflardı. Vergisiz ticaret hem satış hacimlerini hem de kâr oranlarını yükseltmekteydi. Şimdi en güçlü rakiplerinin sürgün edilmesiyle Bizans ticaretinde ön plana çıkmışlardı. Ne var ki Pisa'nın Bizans dünyasındaki ticarî işlemlerine dair doğrudan kanıtlar yok denecek kadar azdır. Jacoby'nin de altını çizdiği üzere 1204 öncesi süreçten günümüze ulaşan tek sözleşme Modon'da Venediklilerle yapılan bir yağ ticaretine işaret eder⁴⁹. Kalan kanıtlar çeşitli vasıtalarla elde edilen verilerden ibarettir. Örneğin Venediklilerle imzalanan 1180 tarihli bir belgeye göre Pisalıların, Halmyros'ta (Ermiye) arazileri, üzüm bağları, bahçeleri ve değirmenleri vardır. Bu da buğday, şarap, çeşitli meyve ve sebze gibi ürünlerin ticaretini yaptıklarını gösterir⁵⁰. Haricen Pisalıların ipek gibi doğunun lüks mallarını batıya götürerek taşımacılık işlemlerini gerçekleştirdikleri de söylenebilir.

Pisalıların, Bizans sarayı ile doğrudan ilişkiler kurduğunun da altı çizilmelidir. Örneğin II. Ioannes döneminde İstanbul'a gelmiş olan Pisalı Burgundio, Manuel'in saltanatında göze çarpan isimlerden biridir. Kendisi hukukçu ve diplomat kimliği ile 1170 anlaşmasının müzakerelerini yürüten üç elçiden biridir. Onun hem Latince hem de Yunancada uzman olduğu iddiaları uzun süre başkentte ikamet ettiği ve hatta üç yıllık müzakereler süresince imparatora tercümanlık yapmış olma ihtimalini bile gün yüzüne çıkarmıştır⁵¹.

⁴⁸ Kinnamos, 1976, s. 209-211. Ayrıca bk. Joseph Gill, "Venice, Genoa and Byzantium", *Byzantinische Forschungen Vol X*, Amsterdam 1985, s. 60; Heyd, 2000, s. 236-237; Thomas F. Madden, *Enrico Dandolo and the Rise of Venice*, The John Hopkins University Press, Maryland 2003, s. 52-53.

⁴⁹ David Jacoby, "Pisan Presence and Trade in Later Byzantium", *Koinotaton Doron: Das spätere Byzanz zwischen Machtlosigkeit und kultureller Blüte (1204-1461)*, haz. A. Berger vd., Berlin 2016, s. 50. Nisan 1201 tarihli belge için bk. R. Morozzo ve A. Lombardo, *Documenti Del Commercio Veneziano Nei Secoli XI-XIII Vol I*, Roma 1940, no. 456, s. 445-446.

⁵⁰ Jacoby, 2016, s. 50. Pisalıların Halmyros'taki varlıkları 1111 fermanından üç sene öncesine kadar gider. Bk. Alan Harvey, *Economic Expansion in the Byzantine Empire 900-1200*, CUP, Cambridge 1989, s. 222. Pisa'nın, Halmyros ve Selanik'teki faaliyetleri için bk. David Jacoby, "Foreigners and the Urban Economy in Thessalonike, ca. 1150-ca. 1450", *Dumbarton Oaks Papers Vol 57*, 2003, s. 89-90. Tudelalı Benjamin şehri ziyareti esnasında pek çok Pisalı tüccarla karşılaştığını belirtir. Bk. *Benjamin of Tudela*, 1907, s. 11.

⁵¹ Michael McCormick, "Burgundio of Pisa", *The Oxford Dictionary of the Byzantium I*, OUP, Oxford 1991, s. 340. Alessandra Bucossi ve Alex Rodriguez Suarez, *John II. Komnenos Emperor of Byzantium in the Shadow of Father and Son*, Routledge, New York 2016, s. 105-107.

Diğer bir isim İstanbul'da yaşadığı bilinen Hugh Eteriano isimli Pisalı ilahiyatçıdır. Manuel'in katılmış olduğu toplantılarda, İsa'nın doğuşu ile ilgili görüşlerin Latin dünyasında nasıl yankılandığını bu kişiye sorduğu ve onun ortaya koyduğu cevaplarla imparatoru memnun ettiği ifade edilmektedir⁵². Dolayısıyla komünün İstanbul'a dönüşünden sonra taraflar arasındaki ilişkilerin iyiye gittiği gayet açıktır. Öte yandan bunda Venedik'in Sicilya ile ittifak kurmasının da etken olduğu söylenmelidir⁵³. Zira Manuel batıda oluşan yeni bloktan sonra Pisa ve Cenova ile olan ilişkilere daha fazla önem atfetmiş, neticesinde mezkûr kentlerin imparatorluktaki konumları giderek yükselmişti. Nitekim Willermus Tyrensis'in eserinde övgüler düzdüğü imparatorun önemli işlerini sadece Latinlere yaptırdığını iddia edebilecek kadar ileri gittiği göze çarpmaktadır⁵⁴.

Manuel'in ölümüne müteakip taraflar arasındaki ilişkiler büyük darbeye uğradı. İmparatorluk yönetimi çocuk yaştaki II. Aleksios Komnenos'a (1180-1183) kaldığından naipliği annesi Antakyalı Maria üstlendi. Hali hazırda Latinlere karşı öfke duyan halk, gayrimeşru ilişkilerle adı çıkan Maria'nın Batılılara haddinden fazla ayrıcalıklar tanıması sebebiyle galeyana geldi. Çok sayıda kişi müteveffa imparatorun sürgündeki kuzeni Andronikos Komnenos'u (1183-1185) yönetime davet etti⁵⁵. Kendisine karşı harekete geçmek üzere yola çıkan çok sayıda komutanın taraf değiştirmesiyle büyük bir güç elde eden Andronikos başkente varmadan evvel halkı Latinlerin aleyhine kışkırttı. Çıkan çatışmalarda başta Cenovalılar ve Pisalılar olmak üzere çok sayıda Latin kılıçtan geçirildi. Denize açılabilenler Marmara ve Ege sahillerinde misilleme girişimlerinde bulundular. Ancak İstanbul'dan kaçamayanlar ya öldürüldü ya da köle olarak satıldı. Sadece Latin vatandaşlar değil onlara ait tüm ev, dükkân, araç ve ibadethaneler de saldırıya uğradı⁵⁶. Böylece 1170'te ihya edilen ilişkiler 12 yıl sonra sekteye uğramış oldu.

Angelos Hanedanı Dönemindeki Gelişmeler ve IV. Haçlı Seferi

Uzun süre sürüncemede kalan ilişkilerin yeniden tesis edilmesi ancak II. Isaakios Angelos'un (1185-1195) hükümdarlık devrinde mümkün oldu.

⁵² Angold, 1997, s. 212.

⁵³ Ayrıntılı bilgi için bk. *Khoniates*, 1984, s. 96-98; *Dandolo*, 1728, s. 260-261; G. L. R. Tafel ve G. M. Thomas, *Urkunden Zur Alteren Handels und Staatgeschichhte Der Republik Venedig I*, Kaiserlich-Königlichen Hof-Und Staatsdruckerei, Viyana 1856, s. 171-175; Nicol, 2000, s. 92-96.

⁵⁴ William Archbishop of Tyre, *A History of Deeds Done Beyond the Sea Vol II*, ing. çev. Emily Atwater Babcock ve A. C. Krey, Columbia University Press, New York 1943, s. 461.

⁵⁵ *Archbishop of Tyre*, 1943, s. 462-464; *Khoniates*, 1984, s. 127-131; Ostrogorsky, 2011, s. 365-366.

⁵⁶ Katliamı ayrıntılarıyla aktaran Eustathios, İstanbul'da yaşayan Latinlerin mevcudiyetini 60.000 olarak ifade eder. Bk. *Eustathios of Thessaloniki, The Capture of Thessaloniki*, ing. çev. John R. Melville Jones, Canberra 1988, s. 35. Ayrıca bk. *Archbishop of Tyre*, 1943, s. 464-467; *Khoniates*, 1984, s. 136-141; Jonathan Harris, *Constantinople Capital of Byzantium*, Hambledon Continuum, Londra 2007, s. 125,135.

Aradan geçen 10 senelik süreçte tarafların birbirleriyle barış için temas kurduklarına dair bir bilgi yoktur⁵⁷. Bilakis Pisa'nın, Barbarossa'nın İstanbul'u kuşatma çağrısına olumlu cevap verdiği görülür⁵⁸. Ne var ki elçilerin yolda geçirdiği süre içerisinde Alman İmparatoru planlarını değiştirmiş olduğundan bu ittifak hayata geçmemiştir. Öte yandan yaşanan tüm olumsuz gelişmelere rağmen taraflar arasında barışın zorunlu olduğu gayet açıktır. Zira 1182 katliamından kısa süre sonra Bizans İmparatorluğu'nun diğer komünlerle iletişime geçtiği görülür. Örneğin Andronikos tahta geçtikten kısa süre sonra karşı karşıya kaldığı Norman saldırılarını bertaraf etmek için Venedik ile temas kurmuş ve Manuel'den kalan borçları ödeme taahhüdü dahi vermişti⁵⁹. II. Isaakios ise 1186'da Cenovalılar ile müzakerelere başlamıştı⁶⁰. Yani Pisa'nın en güçlü rakipleri Bizans pazarlarına yeniden girmek için yarışıyorlardı. Buna Kudüs'ün Müslümanlarca fethinden sonra Levant'ta oluşan çatışma ortamı da eklenince diplomasi kanallarının yeniden açılması kaçınılmaz hale geldi⁶¹.

1192'de başlayan müzakereler uzun pazarlıklara sahne oldu. Komünün elçilik heyetine verdiği talimatlara bakıldığında önceden belirlenen bağış miktarlarının ikiye katlanması, İstanbul'daki ticaret mahallesinin büyütülmesi ve pek çok tazminat hükmünün öne çıkarıldığı görülüyordu. Öyle ki Andronikos Komnenos'un iktidara gelmeden evvel Kudüs'teki Pisalıları verdiği zararlar dahi kayda geçirilmişti. Hâliyle bu istekler tepki çekti ve II. Isaakios, Pisalıları tarafından kendi vatandaşlarının uğradığı zararların bir listesini sundu. Çıkmaza giren müzakereler ancak iki tarafın geçmişe dönük taleplerinden vazgeçmeleri ile rayına oturdu⁶². Neticesinde öncüllerinin büyük oranda tekrarı olan yeni bir ferman yayınlandı. Pisalıları imparatorluğa düşman güçlerle ittifak etmeme sözü karşılığında evvelden sahip oldukları haklara yeniden kavuştular. İmparator onlara tahsis edilen armağanların miktarını arttırıp İstanbul'daki ticaret semtlerini genişletme taahhüdü verdi. En önemlisi ise Pisalıların önceki anlaşmalarda imparatorluk menşeli ürünlerin ticaretinde

⁵⁷ Brand'in dikkat çektiği üzere taraflar arasında savaş gerginliği olmasına rağmen bazı Pisalıların, İstanbul'da yaşamaya devam ettiği görülmektedir. Bizans Sarayı için Latince mütercimlik yapan Leo Tuscus en çarpıcı örnektir. Bk. Brand, 1968, s. 67. Ayrıca bk. David Jacoby, "Italian Privileges and Trade in Byzantium before the Fourth Crusade: A Reconsideration", *Anuario de Estudios Medievales* 24, 1994, s. 364.

⁵⁸ Ansbertus, *Historia de Expeditione Frederici Imperatoris*, haz. Josepho Dorowsky, Prag 1827, s. 45,79; Heyd, 2000, s. 289; Freed, 2016, s. 498.

⁵⁹ Heyd, 2000, s. 240; Nicol, 2000, s. 103.

⁶⁰ Brand, 1968, s. 208; Heyd, 2000, s. 249.

⁶¹ Lilie, 1984, s. 422.

⁶² Brand, 1968, s. 210; Heyd, 2000, s. 251.

standart vergi oranını ödemeleri yönündeki hüküm sonlandırıldı. Artık mükellef oldukları rakam tüm işlemlerde %4 idi⁶³.

Muhtevası itibariyle bu belge II. Isaakios için diplomatik bir başarıyı temsil eder. İmparatorluk menşeli emtiadaki vergi indirimi bir kenara bırakılırsa komüne evvelden tahsis edilmemiş hiçbir ayrıcalık ve hakkın tanındığı söylenemez. Üstelik 1182 katliamının sebep olduğu ve muhtemelen oldukça kabarık bir tazminat bedelinin tarafların uzlaşısıyla kaldırılması Bizans hazinesini büyük bir yükten kurtarmıştır⁶⁴. Bu bağlamda II. Isaakios'un oldukça makul yollardan barışı tesis ettiği açıktır. Diğer taraftan bilhassa III. Haçlı Seferi ile sonrasında Latinlerle yaşanan problemlerden ötürü imparatorun diken üstünde olduğu ve olası bir çatışma için müttefik sayısını çoğaltmaya çalıştığı bilinmektedir. Bu sebeple Pisa ile imzalanan belge aynı zamanda saldırmazlık hükümleri içerdiğinden imparatorun siyasal bağlamda da kazançlı çıktığı ifade edilebilir.

Anlaşmanın sağlandığı sene henüz yeni tesis edilmiş olan barışa zarar verecek bazı hadiseler meydana geldi. Pisa ve Cenovalılardan müteşekkil bir grup korsan Levant'tan İstanbul'a giden bir Venedik gemisini esir aldılar. II. Isaakios'un evvelden Mısır'a gönderdiği elçiler, Selâhaddîn Eyyûbî (1174-1193) ile görüşükten sonra onun imparatora gönderdiği hediyelerle yola çıkmışlardı. Beraberlerinde çok sayıda binek hayvanı, vahşi ve ehil canlılar, mücevherlerle süslü eşyalar, ipekliler, kokular ve daha pek çok armağan taşıyorlardı. Korsanlar gemide bulunan Latinlere zarar vermediler. Ancak Bizanslıları öldürüp hediyelere el koydular. Müteakiben başka bir gemiye benzer bir saldırı daha gerçekleşince II. Isaakios harekete geçti. Cenova ve Pisa'ya elçiler göndererek şikâyetle bulundu. Hem paha biçilmez hediyelere el koydukları hem de imparatorluğun prestijine zarar verdikleri için tazminat istedi. Belirlenen meblağ ödenene kadar Pisa mahallesindeki bazı mülkleri rehin aldı. Barış ancak Temmuz 1193'te İstanbul'a gelen elçilerin tazminatı ödemeleriyle sağlanabildi⁶⁵.

⁶³ Latince belge için bk. Dal Borgo, 1765, s. 158-163; Müller, 1879, s. 55-58. Çevirileri için bk. Brand, 1968, s. 110,211; Lilie, 1984, s. 422-423; Dölger, 1995, s. 306-308; Heyd, 2000, s. 252; Penna, 2012, s. 119-130.

⁶⁴ Talep edilen tazminat miktarı bilinmemektedir. Hendy ilgili çalışmasında bazı verileri kıyaslayarak Pisalıların 286.000 *hyperpyron* talep edeceklerine dair fikir ortaya atar. Bk. Michael F. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300-1450*, CUP, Cambridge 1985, s. 595-597.

⁶⁵ II. Isaakios saldırıya uğrayan gemilerdeki zararın 96.000 *hyperpyron*dan fazla olduğunu belirtir. Bk. J. K. Fotheringham, "Genoa and the Fourth Crusade", *The English Historical Review*, Vol 25 No 97, 1910, s. 28-29; Brand, 1968, s. 210-211; Heyd, 2000, s. 252-255. Ayrıntılı zarar açıklamaları için bk. Müller, 1879, no. XXXVIII, s. 61-64. Pisa mahallesindeki rehinlerin kaldırılması için bk. no. XLI, s. 66-67.

1194'te Pisalı korsanların yeni saldırı haberleri geldi. Çanakkale Boğazı'nı kapatıp buradan geçen Bizans gemilerini yağmaladıkları ve İstanbul açıklarına kadar ilerledikleri görüldü. Hali hazırda görevleri devam eden Pisalı elçiler korsanlarla iletişime geçerek saldırıları durdurmaları yönünde talimatlar verdiler. Fakat bir netice elde edilemedi. Müteakiben imparator Pisa'ya elçi göndererek duruma müdahale edilmesini istedi. Verilen tüm sözlere rağmen herhangi bir yaptırım uygulanmadı⁶⁶. Tarafların mutabık kaldığı anlaşmalara rağmen Pisalıların neden korsanlık yaptığı irdelenmesi gereken bir konudur. Bizans cephesinden bakıldığında II. Isaakios'un müttefiklerine duyduğu yadsınamaz ihtiyaç onu komüne yaklaştırmıştır. İmparatorluk özellikle denizlerde zayıf olduğundan herhangi bir saldırı karşısında Pisa'yı kendi safında tutmayı istemektedir. Bu sebeple imparator gerçekleştirilen müzakerelerde barıştan yana olmuştur. Ancak hem idarî mekanizmada hem de yerel tüccarlar arasında İtalyan tacirlere karşı duyulan öfke sebebiyle Pisalılardan, anlaşmalarda belirlenen orandan daha fazla vergi tahsil edildiği görülür. Neticesinde avantajlı ticaret için *Romania*'ya gelen ancak uğradığı haksızlıklar sonucunda imparatorluğa düşman kesilen kimi grupların korsanlığa yöneldiği anlaşılır. Öte yandan Pisa senatosunun bu işi meslek haline getirmiş kişilere karşı herhangi bir yaptırım uygulamadığı göze çarpar. Bu da kuvvetle muhtemel Bizans idaresinde yaşanan aksaklıkların bir tezahürüdür.

III. Aleksios Angelos'un (1195-1203) tahtı devralmasından sonra Pisa ile ilişkiler daha iyiye gitti. Nitekim Niketas yeni imparatorun Venedik'i alenen karşısına alırken Pisalıları ihsanlarda bulunduğunu belirtir. Müellif bunu yaparken iki denizci kent arasındaki dengeyi gözetemediği ve tarafları birbirlerine düşman ettiği gerekçesiyle imparatoru itham eder⁶⁷. Ancak Pisa ile Venedik'in XII. asrın sonunda Bizans'tan bağımsız şekilde çatışma halinde olduğu bilinmektedir. Öte yandan onun saltanat devrinde Pisalıların imparatorluğa askerî destek verdikleri görülür. Niketas'ın aktarımına göre İstanbul'a sıklıkla ticaret için gelen Cenovalı tüccar Gafforio, imparatorluk memurlarının kendisinden haksız para tahsil etmesi sebebiyle korsanlığa soyunmuş ve 30 gemilik Bizans donanmasını mağlup etmişti. İşte bu esnada Pisalıların yardımıyla imparatorluk Gafforio'yu ele geçirip Ege sahillerinin güvenliğini sağlamıştı⁶⁸.

Mezkûr imparator devrinde taraflar arasındaki diplomasi kanallarının da aktif olduğu göze çarpar. Cumhuriyet 1198'de evvelden elde edilen imtiyazların yenilenmesi için başkente bir elçilik heyeti gönderdi. Verilen talimatlarda

⁶⁶ Fotheringham, 1910, s. 29; Heyd, 2000, s. 235-236.

⁶⁷ *Khoniates*, 1984, s. 295.

⁶⁸ *Khoniates*, 1984, s. 264-265. Ayrıca bk. Heyd, 2000, s. 260-261; Lilie, 1984, s. 431.

gümrük vergilerinin tamamen kaldırılması yahut en azından %4 oranına düşürülmesi, Pisalıların imparatorluk sınırları içerisinde ihracat yaparken her limanda vergi ödememeleri, komüne sunulan yıllık armağanların miktarının çoğaltılması, Selanik ile Halmyros'taki mülklerin yenilenip önceden oluşmuş zararların tazmin edilmesi ve başkentteki ticaret mahallesinin yeni evler ve iskelelerle güçlendirilmesi hususlarının öne çıkarıldığı görülür⁶⁹.

III. Aleksios'un bu isteklere tam olarak ne cevap verdiği belli değildir. Zira taraflar bir uzlaşmaya varmışlarsa dahi mutabakat metni günümüze ulaşmamıştır. Öte yandan elçilik talimatlarına bakarak bazı çıkarımlarda bulunmak mümkündür. Örneğin taleplerin gayet açık ve düzgün ifadelerle dile getirilmesi ilişkilerin olumlu yönde ilerlediğini gösterir. Diğer taraftan Pisalıların tediye ettikleri vergi oranının %4'e düşürülmesini istemeleri gümrük memurlarıyla yaşanan problemlerin devam ettiğinin kanıtıdır. Nitekim imparatorların tüm ihsanlarına karşın Bizanslılar arasında İtalyanlara karşı duyulan nefretin devam ettiği herkesin malumudur. Bu çerçevede Pisalı tüccarlardan belirlenen orandan daha fazla vergi alındığı sıklıkla dile getirilmektedir. Diğer taraftan müteakip süreçte vuku bulacak gelişmeler tüm belge eksikliklerine rağmen imparatorun Pisalıların durumunda tatmin edici iyileştirmeler yaptığına işaret eder.

III. Aleksios'un son günleri IV. Haçlı Seferi ordularıyla mücadele etmekle geçmiştir. Mısır istikameti ile yola çıkan ancak İstanbul'a yönelen Haçlılar, II. Isaakios'un oğlu V. Aleksios'u (1203-1204) tahta geçirme bahanesiyle başkente varmışlardı. Bizans için felakete sonuçlanacak bu girişimde Pisalıların oynadığı rol taraflar arasındaki ilişkileri çözmek için ipucu sağlar. Seferin başına dönüldüğünde Haçlıların donanma desteği sağlamak için Venedik, Pisa ve Cenova'ya elçiler gönderdiği görülür. Sadece Venedik'in olumlu cevap verdiği bu teklifi Pisa, yeterli gemiden yoksun olduğu gerekçesiyle reddetmiştir⁷⁰. Haçlıların İstanbul'u kuşatması esnasında ise Pisalıların savunma hattında oldukları göze çarpar. Niketas onların Latinlere karşı cesurca savaşır düşmanlarını geri çekilmeye zorladıklarını aktarır⁷¹. Saint Pol Kontu Hugh ise onların Haliç'i kapatan zincirin koruması için Galata'da inşa edilen kuleyi savunduklarını belirtir⁷².

⁶⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. Müller, 1879, no. XLII, s. 68-70, no. XLIV, s. 71-73. Heyd, 2000, s. 257-258; Brand, 1968, s. 215; Lilie, 1984, s. 431-432.

⁷⁰ Robert of Clari, *The Conquest of Constantinople*, ing. çev. Edgar Holmes McNeal, Columbia University Press, New York 2005, s. 30,37; Geoffroi de Villehardouin, *Memoirs of the Crusades*, ing. çev. Frank Marzials, London 1921, s. 9; Heyd, 2000, s. 292.

⁷¹ *Khoniates*, 1984, s. 298.

⁷² *Count Hugh of Saint Pol's Report to the West*, içinde *Contemporary Sources for the Fourth Crusade*, ed. Alfred J. Andrea, Brill, Boston 2008, s. 191-192.

Kroniklerin ifadelerine bakıldığında imparatorluğun karşı karşıya kaldığı en büyük mücadelede Pisalıların müttefik sıfatıyla hareket ettikleri görülür. Bilhassa Latinlere karşı girişilen bir savaşta komünün Bizans'tan yana olması III. Aleksios'un 1198 tarihli şikayetlere nasıl cevap verdiği ile doğrudan bağlantılıdır. Zira İstanbul'daki şartların iyileştirilmemesi halinde Pisalıların, Latin işgaline karşı imparatorluğa yardım edeceğini düşünmek fazla iyimser bir bakış açısı olur. Öte yandan Pisa'nın tavrını sadece Bizans ile olan ticarî ilişkilere bağlamak mümkün değildir. Niketas'ın da dikkat çektiği üzere komün, Venedik ile uzun zamandır mücadele halindeydi⁷³. Doğu Akdeniz'deki ekonomik rekabetin haricinde Venedik'in Adriyatik'e tek başına hâkim olma planları Pisa'yı rahatsız etmişti. Nitekim mezkûr kentin Ankona, Ragusa ve Zadar gibi Adriyatik'e kıyısı olan şehirlerle anlaşma yapmasının nedeni Venedik'in bölgedeki etkisini kırmak istemesiydi⁷⁴. Velhasıl, Pisa'nın imparatorluktan yana saf tutması hem Venedik ile yaşanan ticarî rekabet hem de İstanbul'da sahip oldukları zenginliğin korunmak istenmesinden kaynaklanmaktaydı.

Müteakip süreçte yaşananlar Niketas'ın, Angelos Hanedanı'nı neden başarısızlıkla suçladığını kanıtlar niteliktedir. Tahtı Haçlıların yardımıyla devralan müşterek imparator II. Isaakios başkentte asayiş sağladıktan sonra Latinler ile bir araya geldi. Muhtemelen çatışma ortamının son bulunduğunu düşündüğünden yıllardır fiilen savaş durumunda olan Pisalıları ile Venediklileri barıştırdı. Akabinde eski düşmanlar Galata'daki Latin karargahına geçerek dost oldular. Öyle ki birlikte sur içindeki bir mahalleyi yağmalayıp müttefik haline geldiler. Nihayetinde kısa bir süre öncesine kadar İstanbul'u savunan Pisalıları, 1204'te kentin Latinlerin eline geçmesine yardımcı oldular⁷⁵.

Sonuç

Sonuç olarak Bizans-Pisa ilişkilerinin değişen siyasal ve ekonomik çıkarlara göre şekillendiği ifade edilmelidir. Nitekim taraflar arasında vukua gelen ilk münasebetlere bakıldığında ilişkilerin olumlu başlamadığı görülür. Levant güzergahındaki Bizans adalarını yağmalayan Pisalıları, Haçlılar ile müttefik olarak imparatorluğa alenen düşmanlık beslemişlerdir. Ancak değişen şartlar kısa süre içerisinde tarafları bir araya getirmiştir. Bizans hem doğuda hem de batıda edindiği düşmanlara karşı cephesini genişletmek için

⁷³ *Khoniates*, 1984, s. 295.

⁷⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. *Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium I*, Zagreb 1868, s. 10; Brand, 1968, s. 217; Lilie, 1984, s. 433; Heyd, 2000, s. 258-259.

⁷⁵ *Khoniates*, 1984, s. 302; Fotheringham, 1910, s. 34; Thomas F. Madden, "The Fires of the Fourth Crusade in Constantinople 1203-1204: A Damage Assessment", *Byzantinische Zeitschrift*, Vol 84-85, 1991, s. 74-75; Heyd, 2000, 292.

Pisa donanmasından faydalanmak istemiştir. Öte yandan bunu mezkûr cumhuriyete sunduğu ticarî imtiyazlar vasıtasıyla gerçekleştirerek Venedik'in kendi sularındaki tekeli de kırmayı hedeflenmiştir. Pisa ise hem Bizans'ın zengin pazarlarına müdahil olup Doğu Akdeniz ticaretindeki rekabete ortak olmak hem de bölgedeki varlığını kalıcı hale getirmek için imparatorluk ile uzlaşmaya varmıştır.

Bizans cephesinde siyasal, Pisa cephesinde ise ekonomik çıkarların ön plana çıktığı bu döngü XII. yüzyıl boyunca farklı suretlerde tekrar tekrar yaşanmıştır. Öyle ki 1182'de yaşanan katliam bile sunulan ekonomik tavizlerden sonra sineye çekilmiştir. Öte yandan Bizans ticaretinde Venedik hegemonyası altında kalmak istemeyen Pisa'nın imparatorluk ile ilişkilerini sıkı tuttuğu ve hatta 1204'te İstanbul'un kurtuluşu için mücadele ettiği görülmektedir. Ancak nihayetinde gelişmeleri çıkarlar belirlemektedir. Nitekim başkenti canları pahasına savunan Pisalılar, Venedik ile ittifak kurmanın daha kârlı olacağını fark ettiklerinde başkenti kuşatanlara katılmışlardır. Böylece çıkarların her şeyden önce geldiği ve bu bağlamda diplomasinin ne kadar hızlı yön değiştirebileceği bir kez daha kanıtlanmıştır.

Kaynakça

Ana Kaynaklar

- Albert of Aachen (2007). *Historia Ierosolimitana; History of the Journey to Jerusalem*, ing. çev. Susan B. Edgington, Clarendon Press, Oxford.
- Andrea Dandolo (1728). *Chronica Per Extensum Descripta, Rerum Italicarum Scriptorum XII*, ed. L. A. Muratori, Bologna.
- Anna Comnena (2000). *The Alexiad*, ing. çev. Elizabeth A. S. Dawes, Parentheses Publications, Cambridge.
- Annales Venetici Breves* (1883). ed. H. Simonsfeld, MGH SS XIV, Hannover.
- Ansbertus, *Historia de Expeditione Frederici Imperatoris* (1827). haz. Josepho Dorowsky, Prag.
- Bernardi Marangonis (1866). *Annales Pisani*, ed. Karolo Pertz, MGH SS XIX, Hannover.
- Cafari et Continuatorum Annales Ianuae 1099-1294* (1863). MGH SS XVIII, Hannover.
- Count Hugh of Saint Pol's Report to the West*, içinde *Contemporary Sources for the Fourth Crusade* (2008). ed. Alfred J. Andrea, Brill, Boston.
- De Monasterio Sancti Nicolai*, içinde *Ecclesiae Venetae Antiquis Monumentis Vol IX*, (1749). haz. Flaminio Cornelio, Venedik.

- Eustathios of Thessaloniki (1988). *The Capture of Thessaloniki*, ing. çev. John R. Melville Jones, Canberra.
- Flaminio Dal Borgo (1765). *Raccolta Discelti Diplomi Pisani*, Pisa.
- Fulcher of Chartres (1969). *A History of the Expedition to Jerusalem 1095-1127*, ing. çev. Frances Rita Ryan, The University of Tennessee Press, Knoxville.
- Geoffori de Villehardouin (1921), *Memoirs of the Crusades*, ing. çev. Frank Marzials, London.
- Gesta Triumphalia Per Pisanos Facta* (1725). *Rerum Italicarum Scriptorum VI*, ed. L. A. Muratori, Bologna.
- Giuseppe Müller (1879). *Documenti Sulle Relazioni Delle Citta Toscane Coll'Oriente Cristiano e Coi Turchi fino all'anno MDXXXI*, M. Cellinie.
- Historia Ducum Veneticorum* (1883). ed. H. Simonsfeld, MGH SS XIV, Hannover.
- John Kinnamos (1976). *Deeds of John and Manuel Comnenus*, ing. çev. Charles M. Brand, Columbia University Press, New York.
- Liber Iurium Reipublicae Genuensis*, *Historiae Patriae Monumenta* (1854). Torino.
- Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium I*, (1868). Zagreb.
- Morozzo, R. ve Lombardo, A. (1940). *Documenti Del Commercio Veneziano Nei Secoli XI-XIII Vol I*, Roma.
- Niketas Khoniates (1984). *O City of Byzantium*, ing. çev. Harry J. Magoulias, Wayne State University Press, Detroit.
- Raffaello Roncioni (1844). *Delle Istorie Pisane*, *Archivio Storico Italiano Tomus VI*, ed. G. P. Vieusseux, Floransa.
- Robert of Clari (2005). *The Conquest of Constantinople*, ing. çev. Edgar Holmes McNeal, Columbia University Press, New York.
- Tafel, G. L. R. & Thomas, G. M. (1856). *Urkunden Zur Alteren Handels – und Staatgeschichhte Der Republik Venedig I*, Kaiserlich-Königlichen Hof-Und Staatsdruckerei, Viyana.
- The Deeds of the Franks and the Other Pilgrims to Jerusalem* (1979). ing. çev. Rosalind Hill, Clarendon Press, Oxford.
- The Gesta Tancredi of Ralph of Caen* (2005). *A History of the Normans on the First Crusade*, ing. çev. Bernard S. Bachrach ve David S. Bachrach, Ashgate, Aldershot.
- The Itinerary of Benjamin of Tudela* (1907). ing. çev. Marcus Nathan Adler, OUP, London.
- William Archbishop of Tyre (1943). *A History of Deeds Done Beyond the Sea I-II*, ing. çev. Emily Atwater Babcock ve A. C. Krey, Columbia University Press, New York.

Araştırma Eserler

- Abulafia, D. (2012). *Büyük Deniz; Akdeniz'de İnsanlık Tarihi*, çev. Gül Çağalı Güven, Alfa Yayınları, İstanbul.
- Abulafia, D. (1977). *The Two Italies; Economic Relations between the Norman Kingdom of Sicily and the Northern Communes*, CUP, Cambridge.
- Altan, E. (2018). *Antakya Haçlı Prinkepsliği Tarihi Kuruluş Devri (1098-1112)*, TTK, Ankara.
- Angold, M. (1997). *The Byzantine Empire 1025-1204*, Longman, New York.
- Borsari, S. (1991). "Pisani a Bisanzio Nel XII Secolo", *Societa Storica Pisana*, Vol LX, s. 59-75.
- Brand, C. M. (1968). *Byzantium Confronts the West 1180-1204*, Harvard University Press, Massachusetts.
- Bucossi, A. & Suarez, A. R. (2016). *John II. Komnenos Emperor of Byzantium in the Shadow of Father and Son*, Routledge, New York.
- Carr, M. (2014). "Between Byzantium, Egypt and the Holy Land; The Italian Maritime Republics and the First Crusade", *Jerusalem the Golden; The Origins and Impact of the First Crusade*, ed. Susan B. Edgington ve Luis Garcia Guijarro, Brepols, Turnhout, s. 75-87.
- Chrisholm, H. (1911). "Pallium", *The Encyclopedia Britannica* Vol XX, CUP, Cambridge, s. 638-639.
- Day, G. W. (1977). "Manuel and the Genoese: A Reappraisal of Byzantine Commercial Policy in the Late Twelfth Century", *The Journal of Economic History*, Vol 37/2, s. 289-301.
- Dölger, F. (1995), *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565-1453 Vol II Regesten von 1025-1204*, Verlag C. H. Beck, Münih.
- Epstein, S. A. (1996). *Genoa&Genoese 958-1528*, University of North Carolina Press, Londra.
- Fotheringham, J. K. (1910). "Genoa and the Fourth Crusade", *The English Historical Review*, Vol 25 No 97, s. 26-57.
- Freed, J. B. (2016). *Frederick Barbarossa The Prince and the Myth*, Yale University Press, Londra.
- Gill, J. (1985). "Venice, Genoa and Byzantium", *Byzantinische Forschungen Vol X*, Amsterdam, s. 57-73.
- Harris, J. (2007). *Constantinople Capital of Byzantium*, Hambledon Continuum, Londra.

- Harvey, A. (1989). *Economic Expansion in the Byzantine Empire 900-1200*, CUP, Cambridge.
- Hendy, M. F. (1985). *Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300-1450*, CUP, Cambridge.
- Heyd, W. (2000). *Yakındoğu Ticaret Tarihi*, çev. Enver Ziya Karal, TTK, Ankara.
- Heywood, W. (1921). *A History of Pisa Eleventh and Twelfth Centuries*, CUP, Cambridge.
- Jacoby, D. (2003). "Foreigners and the Urban Economy in Thessalonike, ca. 1150-ca. 1450", *Dumbarton Oaks Papers Vol 57*, s. 85-132.
- Jacoby, D. (1994). "Italian Privileges and Trade in Byzantium before the Fourth Crusade: A Reconsideration", *Anuario de Estudios Medievales 24*, s. 349-369.
- Jacoby, D. (2016). "Pisan Presence and Trade in Later Byzantium", *Koinotaton Doron: Das späte Byzanz zwischen Machtlosigkeit und Kultureller Blüte (1204–1461)*, haz. A. Berger, S. Mariev, G. Prizring ve A. Reihle, Berlin, s. 47-59.
- Krueger, H. C. (1969). "The Italian Cities and the Arabs before 1095", *A History of the Crusades I*, ed. K. M. Setton, The University of Wisconsin Press, London, s. 40-53.
- Lilie, R. J. (1984) *Handel und Politik zwischen dem byzantinischen Reich und den italienischen Kommunen Venedig, Pisa und Genua in der Epoche der Komnenen und der Angeloi (1081-1204)*, A.M. Hakkert, Amsterdam.
- Madden, T. F. (1991). "The Fires of the Fourth Crusade in Constantinople 1203-1204: A Damage Assessment", *Byzantinische Zeitschrift*, Vol 84-85, s. 72-93.
- Madden, T. F. (2003). *Enrico Dandolo and the Rise of Venice*, The John Hopkins University Press, Maryland.
- McCormick, M. (1991). "Burgundio of Pisa", *The Oxford Dictionary of the Byzantium I*, OUP, Oxford 1991.
- Nicol, D. M. (2000). *Bizans ve Venedik; DiplomatiK ve Kültürel İlişkiler Üzerine*, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Norwich, J. J. (2007). *The Middle Sea; A History of the Mediterranean*, Vintage, New York.
- Ostrogorsky, G. (2011) *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret İşıltan, TTK, Ankara.
- Otten-Froux, C. (1987). "Documents Inedits Sur Les Pisans En Romanie Aux XIII.-XIV. Siecles", *Les Italiens a Byzance; Edition et Presentation de Documents*, ed. M. Balard, A. Laiou ve C. Otten-Froux, Paris, s. 153-164.
- Penna, D. (2012). *The Byzantine Imperial Acts to Venice, Pisa and Genoa 10th-12th Centuries, A Comparative Legal Study*, Eleven International Publishing, Groningen.

Pirenne, H. (2012). *Ortaçağ Kentleri*, çev. Şadan Karadeniz, İletişim Yayınları, İstanbul.

Runciman, S. (2019). *Haçlı Seferleri Tarihi I-II*, çev. Fikret Işıltan, TTK, Ankara.

Tangheroni, M. (2004). "Trade and Navigation", *Italy in the Central Middle Ages 1000-1300*, ed. David Abulafia, OUP, Oxford, s. 127-146.

Treadgold, W. (1997). *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford University Press, California.

1850-1910 ARASI OSMANLI'NIN SAHRA POLİTİKALARI

SAHARA-POLITIK DER OSMANEN ZWISCHEN 1850-1910

Kerem DUYMUŞ*

Makale Bilgisi

Başvuru: 11 Nisan 2024

Kabul: 20 Haziran 2024

Article Info

Received: April, 11, 2024

Accepted: June, 20, 2024

Öz

Osmanlılar'ın 19. yüzyılın ikinci yarısında merkezi Sahra bölgesindeki genişlemesi ve uygulanan politikalar, arşiv materyallerinin iki ülke (Libya ve Türkiye) arasında düzensiz bir şekilde dağılmış olması sebebiyle bugüne değin keşfedilmeden kalmaya devam etmiştir. İki ülke arşivlerinin yoğun bir analizi sonucunda ortaya çıkan yeni kayıtlar ve 2023 yılında bölgeye yapılan gezi sonucu toplanan yerel sözlü anlatılar, Osmanlılar'ın 1850 sonrasında nasıl Tanzimat reformlarıyla Sahra bölgesinin yerel koşulları arasında bir denge kurmaya çalıştıklarını ve bölgeye ne tür siyasi ve ekonomik yenilikler getirdiklerini göstermektedir. Osmanlı'nın Sahra politikaları çoğulcu ve bazen paradoksal bir karaktere sahipti, birçok yerel ve merkezi aktörün dahliyle birlikte oldukça kapsamlı ve bazen Osmanlı'nın bile ötesine uzanan diplomatik ve ekonomik ilişkiler ortaya çıkmıştı. Dolayısıyla Osmanlı'nın Sahra politikaları, ayrıca Merkezi Sudan'daki diğer yönetimlerin ve devletlerin de bu politikaları kendi ilgileri çerçevesinde değerlendirmelerine ön ayak olmuş ve Avrupa devletlerinin kolonyalist işgallerinin başladığı bir dönemde bölgede yeni bir siyasi perspektif açmış fakat nihayetinde amaçlanan başarıya ulaşamamıştı. Osmanlılar'ın Sahra politikaları, imparatorluğun en uç bölgelerinde, diğer Afrikalı Müslüman yönetici ve hükümdarlarla kurulan ilişkileri anlamak açısından da tarihçilere yeni bir perspektif açmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Sahra, Afrika, Merkezi Sudan, 19. Yüzyıl.

Zusammenfassung

Die osmanische Expansion und Politik in der zentralen Sahararegion während der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts sind aufgrund der ungleichen Verteilung von Archivmaterialien zwischen den beiden Ländern (Libyen und Türkei) bisher unerforscht geblieben. Neue Archivmaterialien aus beiden Ländern sowie mündliche Überlieferungen zeigen, wie die Osmanen nach 1850 versuchten, die Reformen des Tanzimats mit den lokalen Gegebenheiten der Sahararegion in Einklang zu bringen

* Doktora Araştırmacısı, Leipzig Üniversitesi; Afrika Çalışmaları Bölümü; kerem.duymus@uni-leipzig.de; ORCID ID:0009-0006-8404-6808, Leipzig-Almanya.

und welche politischen und wirtschaftlichen Innovationen sie in der Region einführten. Die osmanische Politik in der Sahara hatte einen pluralistischen und manchmal widersprüchlichen Charakter. Sie bezog viele lokale und zentralisierte Akteure ein und unterhielt diplomatische und wirtschaftliche Beziehungen, die recht umfangreich waren und manchmal sogar über das Osmanische Reich hinausreichten. So ebnete die osmanische Politik in der Sahara auch anderen Verwaltungen und Staaten im Zentralsudan den Weg, diese Politik im Kontext ihrer eigenen Interessen zu betrachten, und eröffnete eine neue politische Perspektive in der Region zu einer Zeit, als die kolonialistischen Invasionen der europäischen Staaten zwar begonnen hatten. Letztlich brachte diese Politik jedoch nicht den gewünschten Erfolg. Die osmanische Politik in der Sahara eröffnet Historikern auch eine neue Perspektive für das Verständnis der Beziehungen zu anderen afrikanischen muslimischen Herrschern und dem Osmanischem Reich in den entlegensten Gebieten des Reiches.

Schlüsselwörter: Osmanisches Reich, Sahara, Afrika, Zentral Sudan, 19. Jahrhundert.

Giriş

16. yüzyıldan beri Garp Ocakları¹ sistemi altından Osmanlı'ya bağlı olan Trablusgarp, özellikle 18. ve 19. yüzyılda Osmanlı adına yönetimi yürüten Karamanlı ailesinin kontrolündeydi.² Dolayısıyla 1835 yılına değin doğrudan bir Osmanlı yönetimi ve bürokrasisi bölgede mevcut değildi. Bölge 1835 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun doğrudan kontrolü altına girdiğinde, yaklaşık 20 yıl boyunca merkezi yönetimin esas meşguliyeti, kıyı bölgelerinde kontrolü sağlayıp iç kesimlerdeki Ghuma ve Abdülcelil isyanlarını bastırmak olmuştu.³ Bu ilk dönemde, Osmanlıların Sahra ile olan ilişkisi yalnızca oradan gelen tüccarların getirdiği zenginliklerden ibaretti. Özellikle 1840 sonrasında Osmanlı kontrolünün Murzuk⁴ ve Gadames⁵ gibi Sahra ticaretinde⁶ önemli rol oynayan şehirlere uzanması, Osmanlı'yı Sahra bölgesi için belirli bir siyaset gütmeye zorlamıştı.

¹ Garp ocaklarının tarihsel gelişimi ile ilgili bk. Seydi Toprak, "Osmanlı Yönetiminde Kuzey Afrika: Garp Ocakları", *Türkiyat Mecmuası*, Cilt: 22 Sayı: 1, 2012.

² Abdullah Erdem Taş, *Osmanlı Garp Ocaklarından Trablusgarp Eyaleti (Karamanlılar Dönemi 1711-1835)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2022.

³ Cemal Atabaş, *Trablusgarp Eyaleti'nde Merkezi İdarenin Tesisi ve Şeyh Guma İsyanı (1835-1858)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2021.

⁴ Murzuk şehrinin sahra ticaretindeki rolüne dair bk. Recep Nasir Al-Anf, *Madinat Murzuq Wa-Tijarat al-Qawafil al-Sahrawiyat Khilal al-Qarn al-Tasie Eashr; Dirasat Fi al-Tarikh al-Siyasi Wa-l-Iqtisadi, Al-M.arkaz al-wataniya li-lmahfuzat wa-l-dirasat*, Trablus 1998.

⁵ Gadames şehrinin sahra ticaretindeki rolüne dair bk. Bashir Qasim Yusha, *Madinahu Ghadames Eabr Al-Asur, Al-Markaz al-wataniya li-lmahfuzat wa-l-dirasat*, Trablus 2011.

⁶ Sahra ticaretinin tarihi ve sosyo ekonomik gelişimine dair bk. Ghislaine Lydon, *On Trans-Saharan Trails: Islamic Law, Trade Networks, and Cross-Cultural Exchange in Nineteenth-Century Western Africa*, Cambridge University Press, Cambridge 2009.

1. Osmanlı'nın 1840-1855 Arası Bornu Politikası: Başarısız Bir Emperyal Genişleme Denemesi

Abdülcelil isyanı bastırılıp Murzuk 1842'de Osmanlı kontrolüne alındığında, Trablusgarp Valisi Bornu'nun⁷ çok uzakta olmaması gerektiği (ki aslında Bornu ile Murzuk arasındaki mesafe neredeyse İstanbul ile Trablusgarp arasındaki mesafeye denktir) ve Osmanlı otoritesine açık olabileceği fikrine kapılmıştı. Bu nedenle 1844'te Fizan Kaymakamına, Bornu'ya bir gayriresmi elçi göndererek hükümdarın Osmanlı yönetimini gönüllü olarak kabul etmeye istekli olup olmadığını öğrenmesi talimatını vermişti.⁸ Kaymakam da bu gayriresmi görev için Hun'dan (bugünkü Libya'da Murzuk'un kuzeyinde bir şehir) Hüseyin el-Titiwi adında bir tüccarı seçmiş ve ona Bornu hükümdarına Osmanlı yönetimini kabul etmesi halinde Osmanlı ordusu tarafından korunacağına dair gayriresmi bir mesaj iletmesi talimatını vermişti. Tüm operasyonun gayriresmi olmasının sebebi, Bornu sultanlığına ve sultanın olası tepkisine dair genel bir bilgi eksikliğinin olması, bu sebeple de Osmanlı'yla olan ilişkisini daha en baştan olumsuz kılmamak adına dolaylı bir yol izlemektir.

Bu, ilerleyen bölümlerde açıklanacağı üzere, yüzyılın geri kalanında Osmanlı Sahra politikasını önemli ölçüde etkileyen, Osmanlı çıkarları adına gayriresmi görevler için yerel figürlerin işe alınmasının başlangıcına da işaret ediyordu. Dikkat çekici bir şekilde, Hüseyin el-Titiwi Bornu'ya gittiğinde 1825'ten beri fiili olarak gücü elinde tutan Ömer el-Kanemi'yle değil, büyük ölçüde sembolik bir konuma sıkışıp kalmış olan Bornulu Mai İbrahim IV ile görüşmüştü. Olası Osmanlı yönetiminin avantajları hakkında bölgenin ileri gelenleriyle konuştuktan sonra, Mai İbrahim IV tarafından görüşmeye çağrılmıştı. Bu görüşmede İbrahim IV, sultanlığını askeri koruma için Osmanlılara devretme konusundaki isteksizliğini açıkça dile getirmiş ve Osmanlı'dan sadece silah almakla ilgilendiğini vurgulamıştı.⁹ Aynı zamanda Ömer el-Kanemi de 1845 yılında Osmanlılardan silah satın almak için Fizan Kaymakamına başvurdu. Ancak el-Kanemi'nin mektubunu bir İngiliz ajanı aracılığıyla göndererek kaymakamla temas kurma şekli Osmanlı yetkililerini huzursuz etti.¹⁰ Her iki taraftan gelen acil silah talepleri karşısında vali, bir iç savaş hazırlığı yapıldığından şüphelenip müdahale etmemeye karar vermişti.¹¹

⁷ Bornu ülkesinin tarihi gelişimi ile ilgili bk. Vincent Hiribarren, *A History of Borno: Trans-Saharan African Empire to Failing Nigerian State*, C Hurst & Co Publishers, London 2017.

⁸ D.M.T.L., kayıtsız, 1844 yılı demetinde.

⁹ D.M.T.L., kayıtsız, 1846 yılı demetinde.

¹⁰ D.M.T.L., kayıtsız, 1845 yılı demetinde.

¹¹ Gerçekten de valinin şüpheleri, 1846'da Bornu'da Ömer El-Kanemi ile İbrahim IV arasında patlak veren ve İbrahim'in ölümüyle sonuçlanan iç savaşla doğrulanmış oldu. Sonuç olarak Sayfawa hanedanının varlığı sona erdi ve El-Kanemi ailesi Bornu'da tam kontrolü ele geçirdi.

Her iki tarafın da olası bir Osmanlı yönetimine açık bir şekilde ilgisiz kalmasının bir sonucu olarak, Osmanlı yetkilileri bölgede mevcut doğal sınırlara ulaştıkları sonucuna vardılar ve Sahra'da daha fazla siyasi müdahalenin gereksiz olduğunu düşündüler. Bu noktada, Osmanlı yetkililerinin Sahra'ya dair, esas olarak Bornu merkezli, çok sınırlı bir anlayışa sahip olduklarını ve Ghat,¹² Agadez,¹³ Kawar¹⁴ ve Tibesti¹⁵ gibi önemli merkezlerden tamamen habersiz olduklarını belirtmek gerekir.

2. Osmanlı'nın 1845-1875 Ghat-Kawar-Tibesti Siyaseti: İdarecilik Sisteminin Geliştirilmesi

Bornu'ya dair planlarını henüz askıya almadan önce, Osmanlı yetkilileri beklemedikleri bir taleple karşılaşmışlardı. 1845'te Ghat hakimi, şehrin Osmanlı otoritesine teslimi için Murzuk'a şahsen dilekçe vermiş fakat İstanbul'daki Osmanlı hükümeti Ghat'ın tam olarak nerede olduğunu bilmediği için bu talebi bir sonraki karara kadar askıya almıştı. Bu durum 1845 ve 1850 yılları arasında Kawar ve Tibesti hakimlerinin de kendi topraklarında Osmanlı yönetimi istemesiyle hızla değişti. Ancak bu talepler Osmanlı yetkilileri için bir zorluk teşkil ediyordu çünkü 1835'te Trablusgarp'a Osmanlı'nın müdahalesi esasen öncelikle Tanzimat reformlarının uygulanmasını amaçlıyordu.¹⁶ Bu konuda 1840'larda ilerleme kaydedilmiş olursa da, Ghat, Kawar ve Tibesti'nin yeni talepleri bürokratik bir boşluğa işaret ediyordu. Zira Tanzimat reformlarının uygulanmasında yaşanan altyapı zorlukları ve bu bölgelerdeki idari yapıların Osmanlı idaresinden farklı olması, Osmanlıların, bu bölgelerde herhangi bir reformun uygulanmasının mümkün olmadığına inanmasına yol açtı.¹⁷ Bu nedenle Sahra'daki özel koşullarla başa çıkmak için yeni bir strateji geliştirme yoluna gidildi. Sonuç olarak iki ayrı yönetim alanı tanımlandı. Bunlardan ilki "hudud-ı Devlet-i Aliyesinde"ki bölgelerdi. Bu kategori,

¹² Ghat şehrinin sahra ticaretindeki rolüne dair bk. Najmi Rajab Diaf, *Madinat Ghat Wa Tijarat Al-Qawafil al-Sahrawiyat Khilal al-Qarn al-Taasie Eashar, Markaz jihad al-Libiyin li-l-dirasar al-tarikhiat*, Trablus 1999.

¹³ Agadez şehrinin özellikle de Air sultanlığıyla bağlantılı olan tarihine dair bk. Djibo Hamani, *Le Sultanat Touareg de l'Ayar - Au Carrefour Du Soudan et de La Berbérie*, L'Harmattan, Paris, 2006.

¹⁴ Kawar vahasının özellikle de tuz ticareti üzerinden Sahradaki rolüne dair bk. Knut Vikor, *The Oasis of Salt: The History of Kawar, a Saharan Centre of Salt Production*, Centre for Middle Eastern and Islamic Studies, Bergen, 1999.

¹⁵ Tibesti bölgesinin tarihi ve sosyal gelişimine dair bk. Peter Fuchs, *Die Völker Der Südost-Sahara: Tibesti, Borku, Ennedi*, Universität Verlagsbuchhandlung, Wien, 1961. Özellikle Tibu halkının sosyal karakterine dair bk. Jérôme Tubiana, *Contes Toubou Du Sahara*, L'Harmattan, Paris, 2007.

¹⁶ Abdullah Özdağ, *Osmanlı İdaresinde Trablusgarp Vilayeti (1876-1911)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2020.

¹⁷ Cami Baykurt, *Trablusgarp'tan Sahra-Yı Kebire Doğru*, haz. Yüksel Kaner, Özgür Yayınları, İstanbul 2011, s. 192.

imparatorluğun bir parçası olarak kabul edilen Trablusgarp ve Bingazi şehri ile iç kesimlerdeki Gadames ve Murzuk gibi şehirleri kapsıyordu. Bu kategori, 19. yüzyılda imparatorluk genelindeki resmi hükümet sistemi olduğu için Tanzimat reformlarının uygulanmasını gerektiriyordu. İkinci kategori olan "idare-i Devlet-i Aliyyesinde"ki bölgeler ise Osmanlı İmparatorluğu sınırlarını içine düşmeyen ama Osmanlı'nın dolaylı idaresi altında olan bölgeleri ifade ediyordu. Bu kategori için kullanılan adın da gösterdiği gibi, bu bölgeler için birincil yönetim sistemi reformculuk değil idarecilikti. Dolayısıyla bu bölgelerin hakimleri Osmanlı yönetimini kabul ediyor, fakat kendi bölgelerini kendi istedikleri gibi yönetmelerine göz yumuluyordu. Böylece Osmanlı herhangi bir bürokratik reform öngörmeyip, herhangi bir vergi de toplamıyordu. Daha ziyade yapılan şey, var olan yönetim sisteminin olabildiğince çok değiştirilmeden idare edilmesiydi.¹⁸

Bu ikili yönetim alanı tasarımıyla Osmanlı yetkilileri Ghat, Kawar ve Tibesti için ayrı bir idari alan yaratmışlardı. Bu bağlamda, coğrafi ve ekonomik koşullar sebebiyle Tanzimat reformlarını uygulamaları mümkün olmadığı için Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olmayacaklardı, ancak hakimleri Osmanlı Müdürü olarak atanıp, kendi mevcut yönetim sistemlerini Osmanlı bayrağı altında idare etmeye devam edebilecekleri. Sonuç olarak, verdikleri talepler değerlendirilip, bu üç bölge/şehir 1850'de Osmanlı idaresi altına (ama Osmanlı İmparatorluğu'na dahil olmadan) girdi. Bu, yüzyılın geri kalanında Osmanlı İmparatorluğu'nun Sahra'daki varlığını da karakterize edecekti. Hatta bazı Osmanlı subayları, 20. yüzyılında başlarında bunun (yani idareciliğin) bölge için tek etkili yönetim şekli olduğunu ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sahra'daki başarı öyküsünün ardında Tanzimat reformlarını uygulamak yerine mevcut yönetim sistemlerini idare etmeleri olduğunu kabul edeceklerdi.¹⁹

3. Osmanlı'nın 1850-1860 Arası Sokoto-Bornu Politikası: Ekonomik Genişleme

1850'lerde Sahra'daki idarecilik sistemin kuruluşu, Osmanlı yetkilileri arasında Agadez ve Sokoto halifeliğine²⁰ doğru bir olası genişleme ve Ghat, Kawar, Tibesti'nin günün birinde Osmanlı sınırlarına entegre edilip edilmemesi gibi konularda, yöneticiler arasında iç tartışmalara yol açtı. Yeni idarecilik sistemiyle birlikte Sahra'daki Osmanlı hâkimiyetinin genişlemesi,

¹⁸ Binbaşı Abdülvahid, *II. Abdülhamid Zamanında Bir Osmanlı Binbaşının Gözünden Libya*, haz. Süleyman Kızıltoprak ve Deniz Şefaattin, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2020, s. 105.

¹⁹ Cami Baykurt, *Son Osmanlı Afrikası'nda Hayat: Çöl İnsanları, Sürgünler ve Jön Türkler*, haz. Arı İnan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009, s. 196.

²⁰ Sokoto hilafetinin tarihsel gelişimi için bk. Kemal Kahraman, *Afrika'da Bir Direniş Öyküsü Osman Dan Fodio ve Sokoto Hilafeti*, İlke Yayıncılık, 2017.

Osmanlı yetkililerinin Sahra ötesi ticarete olan ilgisini de canlandırmıştı. Bornu, Waday²¹ ve Sokoto Halifeliği gibi etkili aktörlerle güçlü siyasi-ekonomik ilişkiler kurma potansiyelinin farkında olan Osmanlılar, güvenli ve müreffeh bir ticaret ağı oluşturmanın kendileirini avantajına olacağını fark ettiler. Benzer bir amaçla, 1853 yılında Fizan Kaymakamı, Sokoto Halifeliği'ne bağlı Kano Emiri I. Osumanu ve Bornu'daki Ömer el-Kanemi ile bir ticaret anlaşması imzalayarak bölgedeki ilk uluslararası ticari bloğunu kurdu.²² Böylece Kaymakam, arşiv belgelerine göre Murzuklu olan ancak yıllardan beri Kano'da yaşayan Seyyid Ali adında bir kişiyi Kano'daki Osmanlı tüccarlarının temsilcisi olarak atadı.²³ Aynı yıl kaymakam, o sırada Murzuk'ta bulunan ve Waday'a gitmeye hazırlanan Awjila'dan bir Mecabra tüccarını da aynı anlaşmayla Waday sultanı Muhammed Şerif'e gönderdi.²⁴ Kaynaklarda Waday sultanının anlaşmayı imzalayıp imzalamadığı net olmasa da, Kano ve Bornu'nun Fizan Kaymakamı tarafından belirlenen ticari bloğa dahil edilmesi, 19. yüzyılda tümünden bir ticaret koridorunun tek bir ortak düzenleme altında olduğu ilk örneği temsil ettiği için Merkezi Sudan'da (Bugün Libya, Nijer ve Nijerya) önemli bir gelişmeye işaret ediyordu.

Ancak kaymakamın çabaları önemli bir zorlukla karşılaştı. Trablusgarp Valisi ve Fizan Kaymakamı Kano, Bornu ve Waday yöneticileri ile düzenli olarak yazışırken, özellikle 1850'den beri Merkezi Sudan'ın güneyinde kendilerini seyyah olarak tanıtan James Richardson ve Heinrich Barth adlı iki Avrupalı ajanın Trablus'taki İngiliz konsolosu tarafından bölgede İngiliz casusu olarak hareket etmekle görevlendirildiği istihbaratını almışlardı. Bu gizli casusluk misyonuna uygun olarak bu şahıslar Kano ve Bornu'da komplo teorileri yayıyor, "despot Türklerin" Afrika halklarının düşmanı olduğunu ve onları işgal edip köleleştirmeye hazırlandığı haberini yayıyorlardı.²⁵ Buna ek olarak, yeni istihbarat raporları, Ömer el-Kanemi'nin askeri bir plan hazırlığında olduğu, ancak Richardson ve Barth tarafından yayılan komplo teorilerinin etkisiyle Osmanlıların yakında bir orduyla Bornu'da ortaya çıkacağından korktuğu için planlarını ertelediği belirtmekteydi.²⁶ Sonuç olarak, Osmanlı yetkilileri Ömer el-Kanemi'nin yeni ticaret anlaşmasını Osmanlıların askeri bir operasyona önhazırlık için istihbarat toplama çabası olarak yorumlayabileceğinden şüphelenip yanlış anlaşılmalara önlemek için Bornu'da olası bir Osmanlı yönetimine dair öncesinde atılan diplomatik

²¹ Waday ülkesinin tarihiyle ilgili bkz. Gustav Nachtigal, *Sahara und Sudan: Ergebnisse sechsjähriger Reisen in Afrika*, Brockhaus, Leipzig 1925.

²² D.M.T.L., Tıjarat, 1853 yılı demetinde.

²³ D.M.T.L., Tıjarat, 1853 yılı demetinde.

²⁴ D.M.T.L., Tıjarat, 1854 yılı demetinde.

²⁵ D.M.T.L., kayıtsız, 1853 yılı demetinde.

²⁶ D.M.T.L., kayıtsız, 1853 yılı demetinde.

adımları durdurma kararı aldı. Ancak, Şeyh Abdurrahman'ın 1854'te askeri bir darbeye Bornu'da iktidarı ele geçirmesiyle durum daha da kötüleşti. Mevcut kırılğan durum nedeniyle, her iki taraf da, Abdurrahman ve Ömer el-Kanemi, şimdi Osmanlıların kendilerini işgal etme avantajını kullanacağından şüpheleniyordu. Bu nedenle, şimdi bir iç savaş durumunda olan Abdurrahman ve Ömer el-Kanemi, Osmanlılara karşı destek almak için Londra'ya mektuplar yazmaya başlamışlardı.²⁷

4. Osmanlı'nın 1860-1890 Arası Bornu Politikası: Mütevellilik Sisteminin Geliştirilmesi

4.1. Osmanlı – İngiliz Çatışması, 1850-1860

İşin gerçeği, vali Mustafa Nuri Paşa (ö. 1879) Abdurrahman'a dostane ilişkiler ve işbirliği öneren bir mektup hazırlamakla meşguldu. Ancak mektup Murzuk'a doğru yola çıktığı sırada Fizan Kaymakamı Ömer el-Kanemi'nin karşı bir askeri darbeye iktidarı yeniden ele geçirdiğini öğrendi. Bunun üzerine validen nasıl bir yol izleyeceği konusunda rehberlik istedi.²⁸ Başlangıçta vali bölgeden daha fazla ayrıntı beklemeye karar verdi. Birkaç ay sonra, kesin istihbarat raporları gelince, Ömer el-Kanemi'nin iktidarı elinde tutacağına ikna oldu ve ona bir dostluk mektup yazdı. Bu yazışmada vali, Osmanlıların Abdurrahman'ın askeri darbesiyle hiçbir ilişkilerinin olmadığını ve Ömer el-Kanemi ile her zaman olumlu bir ilişki sürdürdüğünü açıkça belirtti.²⁹ Vali, aralarındaki dostluğun altını çizmek için Osmanlıların Ömer el-Kanemi'nin şahsi hesabına çalışan kervanlardan vergi almayacağını dahi ilan etti.³⁰ Yine de Ömer el-Kanemi İngiliz komplo teorilerinden etkilenmeye devam etti ve iktidarı yeniden ele geçirdikten sonra Londra'ya mektup yazarak destek istedi ve hatta Kuka'da (Bornu'nun başkenti) bir İngiliz konsolosluğu açılmasını dahi teklif etti.³¹ Böylece, Osmanlıların Bornu ile olan diplomatik faaliyetleri sonraki beş yıl boyunca ticaret anlaşmasıyla sınırlı kaldı. Ancak Fizan Kaymakamı ekonomik ilişkileri siyasi bir ilişkiye dönüştürmek için çaba göstermeye devam etti. Arşiv belgelerinde yer alan ilginç bir tartışma bu duruma uygun bir örnek teşkil etmektedir. 1859'da Murzuk sakinleri şehrin merkez camisini yenilemeye karar vermiş ve bu amaçla kaymakamdan fon talep etmişlerdi. Ancak şehir hazinesinin projeyi destekleyecek durumu olmadığından, şehir meclisi (meclis-i bilad) Trablus'tan yardım istemek için ilginç bir fikir önermişti. Çağrılarında, Murzuk civarında bulunan 7200

²⁷ Sheikh Ali Bani Kyari, 'Borno-Ottoman Relations in the Nineteenth Century', *Bornu History Conference*, Maiduguri 1987, Sayfaları numaralandırılmamış sunum.

²⁸ D.M.T.L., kayıtsız, 1855 yılı demetinde.

²⁹ D.M.T.L., kayıtsız, 1855 yılı demetinde.

³⁰ BOA., Cevdet Maliye, 3230.

³¹ Kyari, 1987.

ağaçlık büyük bir hurma tarlasının Ömer el-Kanemi'nin bir akrabasına ait olduğunu belirtiyorlardı. Kendisi Bornu'nun sultanı olduğu için kendisinin ve akrabalarının mali yardıma ihtiyacının olmayacağını ve bu nedenle bu ağaçları camiye vakıf olarak bağışlayıp bağışlamayacağını soruşturulmasını talep ettiler.³² Ancak yapılan soruşturmanın ardından Trablus şehir meclisi, bu alanın el-Kanemi ailesine değil, Osmanlı Devleti'ne ait olduğunu dolayısıyla vakıf olarak verilemeyeceği yanıtını verdi.³³ Esasen bu arazi 1858 civarında Ömer el-Kanemi'ye kiralanarak, onu Osmanlı hükümetine yaklaştırıp ısındırma ve böylece Osmanlı tarafından kendisine yönelik bir tehdit olmadığına dair güvence verme amacı güdülmüştü.

Bununla birlikte, kendileri için gelişmiş elverişli koşullara rağmen, İngiltere Merkezi Sudan'a olan ilgisini giderek kaybetmeye başlamış ve hatta 1860'ta Bornu'nun yanı sıra Kano, Kavar ve Murzuk'taki tüm diplomatik ve casusluk faaliyetlerini durdurma kararı almıştı. Bu durum Bornu ile Osmanlılar arasındaki ilişkilerde bir dönüm noktası oldu çünkü İngiliz komplotörleri bölgedeki etkilerini radikal bir şekilde kaybetmeye başladı. Sonuç olarak 1861'de Fizan Kaymakamı İstanbul'dan Bornu ve diğer Merkezi Sudan hakimleriyle ilişkileri geliştirmek için yeni diplomatik çabalar başlatması yönünde doğrudan bir emir aldı.³⁴

4.2. Yerel Aktörlerin Osmanlı Sahra Siyasetini Şekillendirmesi, 1860-1870

Bu noktada, bu yedi yıllık (1853-1860) dönemde Osmanlıların Kano, Bornu ve Waday ile kapsamlı diplomatik bağlar kurarken, Timbuktu, Agadez ve Sokoto ile hiçbir ilişki kurma girişiminde bulunmadığını vurgulamak gerekir. Bölgedeki geleneksel anlatılara göre bunun nedeni, Gadamesli tüccarlarının Osmanlılar adına bu şehirlerde gayriresmi misyonlar yürütmeyi kategorik olarak reddetmeleriydi, çünkü başka herhangi bir siyasi veya ekonomik aktörün müdahalesini engelleyerek ticari tekellerini korumaya çalışıyorlardı.³⁵ Zira Bornu ile ticarete Trablus, Hun, Sokna ve Murzuk'tan birçok tüccar faaliyet gösteriyordu ve Waday ile ticarete Awjila, Jalo ve Bingazi'den tüccarlar ana faaliyetleri paylaşıyordu. Ancak Timbuktu, Agadez ve Sokoto ile yapılan ticarete Gadamesli tüccarlar mutlak bir tekele sahipti. Böylece, Trablusgarp ve Sahra'daki Osmanlı varlığı sırasında tekellerini korumak için Osmanlılarla herhangi bir işbirliğinden kaçınmışlar ve Osmanlıları Timbuktu, Agadez ve Sokoto ile ticaretten başarıyla uzak

³² D.M.T.L., Idara, 1860 yılı demetinde.

³³ D.M.T.L., Waqf, 1860 yılı demetinde.

³⁴ BOA., Meclis-i Vükela Mazbataları, 20493.

³⁵ Görüşme No.5: Gadames İleri Gelenleriyle Oturum, Ghadames 2023.

tuttmuşlardı.³⁶ Sonuç olarak, Osmanlı bu şehirlerle bağlantısız kaldı ve uzun yıllar boyunca herhangi bir diplomatik ilişki başlatamadı.

1862 yılında Fizan Kaymakamı doğrudan bir emirle Hun'dan el-Titiwi ailesinin bir üyesi olan Muhammed el-Titiwi'yi bir kez daha Bornu'ya gönderdi. Amacı, Ömer el-Kanemi ile Fizan Kaymakamı arasında gayriresmi bir diplomatik kanal kurarak diplomatik ilişkileri geliştirmektir.³⁷ Aynı yıl kaymakam, Osmanlı idaresinde bulunan Kawar Müdürlüğü'nün, imparatorluğu dahil edilerek kaymakamlığa dönüştürülmesini de teklif etti. Kaymakamın verdiği rapora göre, Kawar vahasında bir Osmanlı garnizonu kurulmalı ve vergi toplanmaya başlanmalıydı. Kaymakam, Kawar vahasında bulunan tuz gölünün vahanın temel idari yapılarını ve vergilendirmeyi desteklemek için yeterli gelir sağlayacağını düşünüyordu. Ancak önerisi, bu tür eylemlerin, özellikle de askeri bir garnizon kurulmasının diğer bölgelerde yanlış anlamalara yol açabileceği gerekçesiyle reddedildi.³⁸ Aslında bu, yüzyılın geri kalanında Osmanlı yetkilileri arasında Kawar'ın statüsüne dair uzun bir tartışmanın da başlangıcıydı. İlerleyen sayfalarda görüleceği üzere, her zaman farklı görüşler öne sürüldü.

1862'den sonra Bornu ile diplomatik ilişkilerin önemli ölçüde iyileşmesinin ardından, Trablusgarp Vali'si, Muhammed Başala adında bir kişiyi önemli bir gayri resmi misyon üstlenmesi için görevlendirdi. Görevi, Ömer el-Kanemi'yi Osmanlı yönetimini kabul etmeye ikna etmek için lobi faaliyetlerinde bulunmaktır.³⁹ Aynı yıl Başala bu görevi kendisi üstlenmek yerine yükümlülüğü Abdurrahman Burkan adlı bir tüccara devretti. Tüm görev gayriresmi olduğu için, Osmanlı'nın Sahra'daki genişlemesinde önemli rol oynamalarına rağmen, Osmanlı arşivlerinde bu kişilerin biyografilerine ilişkin herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Ancak Libya'daki özel aile arşivleri ve bazı mahkeme kayıtları ile sözlü anlatılar bu kişiler hakkında birçok ayrıntı sunmaktadır. Örneğin, Trablus arşivindeki bir belge, Muhammed Başala'nın 1853 yılında Sokna'daki tüccarlar arasındaki bir sözleşme anlaşmazlığında yasal tanık olarak bulunduğunu ortaya koymaktadır. Belgedeki mührünün altında Soknalı olduğu ve Murzuk şehir meclisi üyesi olduğu yazılıdır.⁴⁰ Sokna şehir arşivinde bulunan bir başka belge, Muhammed Başala'nın 1856'da yazdığı bir mektuptur. Bu mektup,

³⁶ Örneğin 1880'de Gadamesli bir tüccar, Hacı Muhammed El-Gadamisi Kano Emir'i tarafından sarayından ticaret bakanı olarak atanmıştı. Osmanlılar bundan ancak çok yıllar sonra haberi olmuştu. Bakınız, Görüşme No.11: Malam Abubakr, Kano 2023.

³⁷ D.M.T.L., kayıtsız, 1862 yılı demetinde.

³⁸ BOA., İrade Meclis-i Vâlâ, 22191.

³⁹ D.M.T.L., kayıtsız, 1865 yılı demetinde.

⁴⁰ D.M.T.L., Tijarat, 1853 yılı demetinde.

onun Trablus'ta vali sekreteri olarak görev yapan bir arkadaşıyla yakın ilişkisine işaret etmektedir.⁴¹ Ancak muhtemelen en önemli belgelerden biri, Sebha'da Awlad bin Kabah'ın özel aile arşivinde bulunan, 1855 yılında Murzuk şehir meclisinin bir toplantı protokolüdür. Bu belgede Muhammed Başala, Abubakır el-Titiwi ve Abdurrahman Burkan olmak üzere üç isim yer almaktadır. Mühürlerinin altındaki nota göre, Başala artık şehir meclisi üyesi değil, Sokna'da iş yapan bir tüccardı (tajir al-Sukni), el-Titiwi - daha önceki bölümlerde görüldüğü gibi, el-Titiwi ailesinin üyeleri Bornu'da Osmanlılar için birçok resmi olmayan görev yürütmektedir - Murzuk'un belediye hazinedarıydı (amin al-sunduq) ve Burkan Murzuk'taki eşraf odası vekiliydi (naqib al-asharf).⁴² Başka bir deyişle, Osmanlılar için Sahra ve ötesinde gayriresmi görevler üstlenen bu kişiler Hun, Sokna ve Murzuk'un yerel sakinleriydi ve aynı zamanda idari görevlerde bulunuyorlardı. Dolayısıyla, ne İstanbul'dan gönderilen resmi bir elçi ne de Fizan'daki rastgele yerel kimselerdi. Bu kişiler esasen zaten uzun süredir Osmanlı yönetimiyle çalışan yerel tüccarlardı. Osmanlılar için bu gayriresmi görevleri yerine getirirken kendi ticari faaliyetlerini de sürdürdüklerinin altını çizmek önemlidir. Dahası, bu gayriresmi görevlerdeki çabalarının bir ödülü olarak gümrük vergilerinden muaf tutulmuşlardır. Abdurrahman Burkan'ın kardeşi ve Murzuk'ta tüccar olan el-Şafif Burkan'ın 1867'de Paris'teki uluslararası "Merchandise Exposé"ye katılarak biraderiyle Bornu'dan ithal ettikleri ürünleri sergilediğini gösteren bir belge özellikle dikkat çekicidir.⁴³ Ayrıca bölgedeki sözlü anlatılar Başala'nın Bornu ile ilişkisinin önemli bir temeli olduğunu göstermektedir. Bu rivayetlere göre Başala, Yusuf Paşa döneminde idari görevlerde bulunan Sokna'daki el-Ghazali ailesi ile yakın ilişki içindeydi. Bu ailenin bir üyesi olan el-Sanussi el-Ghazali'nin, el-Mukni'nin (Yusuf Paşa döneminde bir Trablus ordu kumandanı) 1810'larda Bornu'ya yardım etmek için Kanem'e düzenlediği askeri sefere katıldığı anlatılır. Operasyonun ardından geri dönmek yerine Kuka'yı ziyaret etmiş, Bornu'nun fiili sultanı Emin el-Kanemi (Ömer el-Kanemi'nin babası) ile şahsen görüşmüş ve onunla hem yakın bir dostluk hem de ticari ortaklık kurmuştu. Bu ilişki 1893 yılına kadar onların soyundan gelenler arasında da devam etmiştir.⁴⁴ Sokna şehir arşivinde yer alan çok sayıda mektup bu anlatıları desteklemekte, Emin el-Kanemi ve daha sonra Ömer el-Kanemi'nin Al-Ghazali ailesiyle yazışmaları da dahil olmak üzere, hem ticari hem de kişisel bağlarını göstermektedir. Örneğin, 1860 tarihli bir mektupta Ömer el-Kanemi, hayatı, bazı olaylara ilişkin duyguları ve dini

⁴¹ M.G., Aile Koleksiyonu, 1856 yılı demetinde.

⁴² P.A. 14, kayıtsız, 1855 yılı demetinde.

⁴³ D.M.T.L., kayıtsız, 1867 yılı demetinde.

⁴⁴ Görüşme No:9: Sokna'nın İleri Gelenleriyle Oturum, Sokna 2023.

vecibeleri hakkında kişisel detaylar paylaşmaktadır.⁴⁵ Bu açıdan Başala'nın Ömer el-Kanemi ile el-Ghazali ailesi aracılığıyla kişisel bir bağlantısının olduğu sonucuna varılmaktadır.⁴⁶

Yerel ve bölgeler arası bağlantıları sayesinde, 1865'ten beri Trablus'ta ikamet eden Başala ve Kuka'daki temsilcisi Burkan etkin bir şekilde lobi faaliyetleri yürüttü. Üç yıl sonra, 1868'de Burkan, Başala'ya Ömer el-Kanemi'nin iktidarı elinde tutması şartıyla Osmanlı yönetimini kabul etmeye istekli olduğunu bildirdi.⁴⁷ Ancak Osmanlı yetkilileri bu noktada bürokratik bir zorlukla karşılaştı. Ghat, Kawar ve Tibesti'de idarecilik sisteminin uygulanması, Sahra bölgesini Osmanlı bürokratik çerçevesiyle uyumlu hale getirmek için uygun bir çözüm olarak görülmüştü zira bu şehirlerin/bölgelerin yöneticileri bir Osmanlı müdürü olmakta bir problem görmüyorlardı. Ancak Bornu Sultanı Osmanlı yönetimini kabul ettiğinde, birkaç nedenden ötürü onu bu idarecilik sistemine entegre etmek mümkün değildi. Öncelikle, mevcut güçlü otoritesi ve sultan ünvanıyla, el-Kanemi'nin bir Osmanlı müdürü olmayı kabul etmesi pek olası değildi. Bununla birlikte, Bornu'da Osmanlı bürokrasisiyle eş tutulabilecek benzeri bir sistemin yokluğu, sultanın kaymakam veya vali olarak atanmasını da engelliyordu. Bu çıkmaza çözüm olarak Trablusgarp valisi ilginç bir fikir ortaya attı. 1869'da Bornu topraklarının tamamını Osmanlı padişahı adına vakıf ilan edip Ömer el-Kanemi'yi bu vakfın Osmanlı adında yöneticisi, yani mütevellisi, olarak atadı. Atama belgesinde ayrıca Abdurrahman Burkan, Osmanlı padişahı adına Bornu'nun ikinci vezirliğine getirildi.⁴⁸ Aynı yıl Osmanlı padişahı, Ömer el-Kanemi'ye Osmanlı İmparatorluğu'nun bayrağıyla birlikte kişisel bir mektup göndererek yönetimlerini kabul ettiği için şükranlarını ifade etti.⁴⁹ 1870'te Ömer el-Kanemi padişaha cevap vererek atanmasından dolayı teşekkürlerini iletti ve mektubunu "Bornu mütevellisinden aziz sultanına" (*min al-mutawalli Bornu ila sultani al-'azimi*) şeklinde imzaladı.⁵⁰ Aynı yıl vali, Ömer el-Kanemi'ye bir mektup yazarak bundan böyle her türlü ihtiyacının Osmanlı tarafından karşılanacağını ifade edip, Bornu'da zürafalar yakalayıp padişahın sarayı için İstanbul'a göndermesinin olası olup olmadığını sordu.⁵¹

Bu yeni gelişmeyle, bir vakıf olarak Bornu toprakları vergiden muaf tutuldu. Herhangi bir askeri garnizon kurulmazken, ülkenin başkenti Kuka'ya

⁴⁵ M.G., Aile Koleksiyonu, 1860 yılı demetinde.

⁴⁶ Görüşme No.9: Sokna'nın İleri Gelenleriyle Oturum, Sokna, 2023.

⁴⁷ D.M.T.L., kayıtsız, 1868 yılı demetinde.

⁴⁸ D.M.T.L., kayıtsız, 1869 yılı demetinde.

⁴⁹ B.O.A, İrade Dahiliye, 1286/42101.

⁵⁰ D.M.T.L., kayıtsız, 1870 yılı demetinde.

⁵¹ D.M.T.L. Tıjarat, 1870 yılı demetinde.

Osmanlı bayrağı çekildi. Nihayetinde bu atama Bornu'da pratikte çok az değişiklik yaratmıştı. Ancak Osmanlıların tamamen Bornu'ya özel oluşturduğu bu mütevellilik sistemi, bölge için birçok uzun erimli sonuçlar doğurdu. İdarecilik sisteminden farklı olarak, ülke bir Osmanlı vakfı olarak, Osmanlı toprağı sayıldı. Fakat bürokratik olarak imparatorluğu dahil edilmedi. Dolayısıyla Bornu, şeriatın vakıf yöneticilerine öngördüğü sınırlamalar içerisinde yönetme imtiyazı elde etmiş olan el-Kanemi ailesi tarafından hüküm sürülen bir Osmanlı toprağı haline geldi. Sonuç olarak, 1869'da Osmanlı İmparatorluğu üç farklı yönetim sistemi uygulayarak egemenliğini (sınırlarını değil) Trablusgarp'tan Bornu'ya kadar genişletti: 1) Trablusgarp'ta mevcut imparatorluk bürokrasisi (Bingazi, Gadames, Murzuk ve Awjila/Jalo dahil), 2) Sahra'da idarecilik sistemi (Ghat, Kawar ve Tibesti dahil), 3) Bornu'da mütevellilik sistemi.

5. Osmanlı'nın 1870-1880 Arası Sahra Politikası: Emperyal ve İdarecilik Sınırlarının Genişlemesi

1873'te Başala, elde edilen başarılı sonuçtan hareketle, çok daha hırslı bir plan hazırladı ve Burkan'a Katsina, Kano, Baghirmi ve Waday'ı Osmanlı yönetimini kabul etmeye ikna etmek için çalışmalarına başlamasını ilettili.⁵² Başala'nın Katsina ve Kano'nun⁵³ Sokoto Halifeliği'ne bağlı olduğu gerçeğinin farkında olduğunu göstermesi, ancak bu gerçeğe kayıtsız kalması dikkat çekicidir. Mektupta ana hatları çizilen görev, Osmanlı makamlarından gelen resmi bir direktiften ziyade Başala'nın kişisel girişimi olarak sunulmuştur. Başala'nın bu planı aynı yıllarda bölgedeki diğer Osmanlı yöneticilerinin Osmanlı egemenliğini Sahra boyunca yayma konusunda heveslenmelerinden ilhamla geliştirmiş olması muhtemeldir. Örneğin aynı yıl Trablusgarp valisi, Ghat, Kawar ve Tibesti'de garnizonlar kurmak ve bunları vergilendirme yoluyla kaymakamlığa dönüştürmek için İstanbul'dan izin istemişti. Ancak İstanbul, böylesine önemli bir dönüşüme yatırım yapmak için uygun bir zaman olmadığını gerekçe göstererek bu planı reddetti.⁵⁴ Buna karşılık, Başala'nın planları gayriresmi nitelikte olduğu için İstanbul'dan resmi izin alınmasını gerektirmiyordu.

Bu siyasi manevralar döneminde Kano ve Bornu'daki ekonomik faaliyetler her zamanki gibi devam etti. Ancak 1871 ve 1873 yılları arasında Osmanlı yetkilileri Waday ile ticaret konusunda şikâyetler almaya başladı. 1871'de Awjila ve Jalo'nun önde gelen tüccarları Bingazi kaymakamına bir dilekçe

⁵² D.M.T.L., kayıtsız, 1873 yılı demetinde.

⁵³ Bu iki şehrin tarihi ve Sokoto Hilafetiyle olan ilişkilerine dair bkznz. Last, Murray, The Sokoto Caliphate, Humanities Press, New York, 1967

⁵⁴ BOA., Ayniyet Defterleri, Trablusgarb, 915/20-25.

sunarak Waday'a giden kervanlarının Borku'dan gelen Tibular tarafından saldırıya uğradığını ve önemli kayıplar verdiklerini bildirdiler. Ayrıca, kuraklık hurma hasatlarını ciddi şekilde etkilemiş ve vergi ödeyememelerine yol açmıştı.⁵⁵ Osmanlılara göre Waday güzergahı Sanusilerin etki alanına girdiği için müdahale etmemeyi tercih ediyorlardı.⁵⁶ Sonuç olarak, bu yağma saldırılarına karşı hiçbir önlem alınmamıştı. Osmanlı yetkilileri ancak 1873 yılında Waday sultanının Ounianga'daki Tibuları Borku dağlarına sürmek için inisiyatif aldığını ve böylece tüccarlar için güzergahı bir kez daha güvence altına aldığını öğrendi.⁵⁷ Bu örnek, 1870'lerde Merkezi Sudan'da Sahra ötesi ticaretin üç yönlü doğasını göstermektedir. Ghadames-Agadez-Sokoto güzergahında Agadez sultanı ve Sokoto Halifesi ticaretin düzenlenmesi ve güvence altına alınmasında başı çekiyordu; Murzuq-Kawar-Kuka/Kano güzergahında Osmanlılar yetkiliydi; Awjila/Jalo-Kufra-Abéche güzergahında ise Waday sultanının düzenlemeleri ve eylemleri geçerliydi.

Başala'nın siyasi planlarına dönersek, görevinin sonu net değildir, çünkü 1873'ten sonra Abdurrahman Burkan'ın adı artık hiçbir belgede geçmemektedir. Sonuç olarak, Burkan'ın görevini başarıyla yerine getirip getirmediği belirsizdir. Şimdiye kadar Burkan hakkında 1873'ten sonraki tek bilgi sözlü anlatılardan elde edilmiştir. Makalenin yazarı 2023 yılında Nijerya'nın Maiduguri şehrinde "Al-Burkani" soyismiyle tanınan bazı ailelerle görüşme fırsatı elde etmiştir. Burkan'ın Osmanlılar ile olan ilişkisinin ve misyonunun ailelerle paylaşılması üzerine, onun torunları oldukları ortaya çıkmıştır. Aile geçmişlerine göre Burkan uzun bir süre Kuka'da ikamet etmiş ve Ayşe adında Kanuri bir kadınla evlenerek üç çocuk sahibi olmuştu. Burkan, Murzuk'a dönmek ve İstanbul'u ziyaret etmek için güçlü bir istek duymasına rağmen, 1875 yılında beklenmedik bir şekilde vefat etmişti. Eşi baba evine dönmüş ancak el-Burkan soyadını taşımaya devam etmişti. Sonuç olarak, el-Burkan ailesinin soyu kardeşi aracılığıyla Murzuk'ta, çocukları aracılığıyla da Kuka'da ve daha sonra Maiduguri'de devam etmiştir. Burkan'ın muhtemelen Başala tarafından kendisine verilen görevi yerine getirmek için Merkezi Sudan'ın güneyinde çok sayıda yolculuk yaptığı da makale yazarına aktarılmıştır. Ancak, sözlü anlatılarda dahi görevinin sonucuna dair herhangi bir nüve bulunmamaktadır.⁵⁸

⁵⁵ D.M.T.L., Idara, 1871 yılı demetinde.

⁵⁶ Osmanlı ve Senusiye tarikatı arasındaki ilişkiler için bkz. Kadir Özköse, "Osmanlı Devleti ile Senussiye Tarikatı Arasındaki İlişkiler", Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, cilt 1, sayı 2, 2013.

⁵⁷ Binbaşı Ömer Subhi, *Trablusgarp ve Bingazi ile Büyük Sahra ve Sudan*, haz. Şefaattin Deniz, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2020, s. 69.

⁵⁸ Görüşme No.13: Al-Hajj Muhammad al-Burkani, Maiduguri, 2023.

1875 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun Sahra politikası önemli bir dönüm noktasına ulaştı. Valinin Ghat'ın Tibesti ve Kawar ile birlikte kaymakamlığa dönüştürülmesi önerisi İstanbul tarafından gereksiz görüldü. Ancak Kel Hoggar ile Kel Azgher⁵⁹ arasında çatışma patlak verip 1874'te Kel Azgher'in 2000'den fazla devesinin Kel Hoggar tarafından Ghat surlarının dışında ele geçirilmesiyle, Ghat Müdürü Fizan Kaymakamı'na başvurmuştu. Yazışmalarında Kel Azgher kabilesinin lideri Ahnuhen'in vahim durumunu anlatıp, Osmanlıların Kel Hoggar'a karşı savaşında kendisini desteklemesi halinde, tüm topraklarında, yani Azgher topraklarının tamamında Osmanlı egemenliğini kabul edeceğini bildirdi.⁶⁰ Bunun üzerine kaymakam bu fırsatı değerlendirmek istedi, ancak Ghat'a resmi bir ordu göndermenin bürokratik işlemler nedeniyle zaman alacağını göz önünde bulundurarak askerlik hizmetlerinden dolayı Koloğlu'na benzer ayrıcalıklara sahip olan Şati Araplarını Kel Hoggar'a karşı Kel Azgher'e yardım etmek üzere Ghat'a göndermeyi tercih etti. Kaymakam ayrıca Şati Arapları tarafından elde edilecek her türlü ganimetin kendilerine ait olacağını taahhüt etti.⁶¹ Birkaç ay sonra başarılı bir şekilde geri dönmelerinin ardından vali, şehirde bir garnizon kurmak ve müdürü yeni kaymakam olarak atayarak artık Kel Azgher'in tüm topraklarını kapsayan bölgeyi bir kaymakamlığa dönüştürmek için Ghat'a küçük bir birlik gönderdi.⁶² Kel Azgher'in bir temsilcisi de kaymakamlığın haznedarı olarak atandı. Bu atama uyarınca Kel Azgher, topraklarından gelip geçen tüccarlardan aldıkları toprak bastı haracını Osmanlılar adına resmi bir gümrük vergisi olarak tahsil edecek ve bunun bir kısmını Trablusgarp'a vergi olarak ödemekle yükümlü oldukları için tüm tahsilatların açık kayıtlarını tutacaktı.⁶³ Sonuç olarak, 1875 yılında Azgher bölgesi, idari merkezi Ghat'ta bulunan bir kaymakamlık olarak Osmanlı İmparatorluğu'na dahil edildi.⁶⁴ Kel Azgher kabilesinin lideri, gümrük vergilerinin toplanması ve güvenliğin sağlanmasıyla görevli bir Osmanlı memuru olarak atandı. Bu gelişmenin ardından Ghat, Osmanlı idaresi altında ama sınırlarının ötesinde bir bölge

⁵⁹ Kel Hoggar ve Kel Azgher, Tevarik halkına ait farklı kabilelerdir. Tevariklerin sosyal yapısında dair bk. Muhammad Saeed Al-Qasar, *Al-Tawariq - 'Arab al-Sahara al-Kubra*, Markaz dirasat wa-ibhath ashawn al-sahara, Trablus, 1989. Daha geniş bir çerçevede Osmanlı Tevarik ilişkilerine dair bk. Muhammed Tandoğan, *Afrika'nın Kuzeyini Güneyinden Ayıran Toplum Tevarikler ve Stratejik Konumları: Osmanlı-Tevarik Münasebetleri*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2015.

⁶⁰ BOA., Ayniyet Defterleri, Trablusgarb, 915/150-155.

⁶¹ BOA., Ayniyet Defterleri, Trablusgarb, 915/155-160.

⁶² BOA., İrade Dahiliye, 49/188.

⁶³ BOA., Ayniyet Defterleri, Trablusgarb, 915/170.

⁶⁴ Ayrıca bk. Ahmet Kavas, "Büyük Sahra'da Gat Kazasının Kurulması ve Osmanlı-Tevarik Münasebetleri", *İslam Araştırmaları Dergisi*, sayı 3, 1999.

olmaktan çıkıp, Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları içinde yer alan ayrılmaz bir parçası olarak kabul edildi.

Ghat'ın hızlı bir şekilde imparatorluk sınırlarına entegre edilmesi, Fizan Kaymakamı'nın aynı idari dönüşümü Tibesti ve Kavar'a da yaymayı düşünmesi için bir katalizör görevi gördü ve birgün Borku'yu da Osmanlı'ya dahil etme fikrine ön ayak oldu. 1878'de kaymakam, Tibesti'nin Tibu müdürü İbrahim Mekumi ve Kavar'ın Kanuri müdürü Süleyman bin Salih ile yazışmalar başlatarak onları kaymakam olarak atama ve kendi bölgelerinde bir garnizon kurma niyetini ifade etti. Ayrıca, Borku'nun Tibu lideri Muhammed Lanka'ya da bir mektup göndererek Osmanlı idaresini kabul etmesi halinde Osmanlı müdürü unvanı teklif etti.⁶⁵ Ancak kaymakamın planları, atamalar ve bu bölgelere gönderilecek yeni silahlı birliklerin oluşturulması için valinin iznini ve desteğini gerektiriyordu. Ancak planları için validen herhangi bir yanıt alamadı. İki yıl boşuna bekledikten sonra 1880'de kaymakam, valinin izni olmadan, bunu yapma yetkisi olmamasına rağmen İbrahim Mekumi'yi Tibesti kaymakamı ve Muhammed Lanka'yı Borku müdürü olarak atadı (Borku'daki Tibular Waday güçlerinin saldırısı altında olduğu için Osmanlıların yönetimini hevesle kabul ettiler).⁶⁶ Ancak Tibuların gelirlerinin kısıtlı olması nedeniyle kaymakam, Tibesti'de garnizon kuramadı ve vergi toplayamadı. 1886 yılına kadar vali, İbrahim Mekumi'nin kaymakam maaşına eşdeğer bir maaş aldığını fark etmemişti. Sonunda mesele açığa çıktığında Mekumi'nin maaşı müdür maaşına düşürüldü.⁶⁷ Aslında vali, Tibesti'nin birgün kaymakamlık olması fikrine karşı değildi. Onun duruşu, garnizon kurma ve vergi toplama yeteneği olmadan, müdüre kaymakam maaşı ödemenin israfı bir harcama olduğu inancından kaynaklanıyordu. Bu bakımdan vali, Borku liderinin müdür olarak atanmasına itiraz etmemiş ve bu atamayı onaylamıştır. Ancak ilginçtir ki padişah II. Abdülhamid, Tibesti'nin durumunu bizzat ele almış ve İbrahim Mekumi'yi Tibesti Kaymakamı olarak tutarak maaşının geri kalanını kişisel hesabından ona göndermiştir.⁶⁸ Sonuç olarak Tibesti herhangi bir garnizon almadan ve vergi ödemedi kaymakamlık olarak (ve bu bakımdan Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olarak) kalmıştır. Kavar ise kaymakamlık görevini alamamıştı.

1878 yılına geri dönersek, Fizan Kaymakamı Tibesti, Kavar ve Bornu'yu Osmanlı imparatorluğuna dahil etmenin planlarını yaparken, vali de kendi planlarını yapmaktaydı. Vali, Zinder, Bornu, Katsina ve Kano ile yazışarak

⁶⁵ Sadık El-Müeyyed, *Afrika Sahra-Yı Kebiri'nde Seyahat*, haz. İ. Bostan, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2018, s. 148.

⁶⁶ BOA., Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Evrakı, 523/1.

⁶⁷ BOA., Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Evrakı, 523/2.

⁶⁸ BOA., Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı, 295/46.

onlara Kawar'da bir Osmanlı garnizonu kurma ve vahayı imparatorluk topraklarına entegre etme niyetini bildirdi. Bu hamle Fizan Kaymakamı'nın planlarından bağımsızdı. Bu garnizonun amacı, bölgedeki tüccarların güvenliğini sağlamak ve Sahra ötesi ticaretini korumak için buradaki yöneticilerle askeri bir ittifak oluşturmaktı. Ancak sadece Bornu'nun Osmanlı mütevellisi olumlu yanıt vererek gerektiğinde valiyle işbirliği yapmaya istekli olduğunu ifade etti.⁶⁹ Bu başarısız girişime rağmen aynı yıl vali, Hoggar diyarındaki Temassinine hakiminden beklenmedik bir mektup aldı. Hakim, Kel Hoggar ve Kel Azgher arasındaki savaşın Ghat'tan Temassinine'ye kaydığını ve şehrin sakinlerine ciddi zarar verdiğini bildirdi. Sonuç olarak hakim, Osmanlıların savaşı sona erdirmeye ve ek güvenlik sağlama sözü vermesi halinde kendi topraklarında Osmanlı yönetimini kabul etmeye hazır olduğunu ifade etti. Trablusgarp valisi güvenliği sağlamak için hızla küçük bir tümen gönderdi ve Kel Hoggar'la barış yapmaya zorlamak için Kel Azgher kabilesi lideriyle iletişime geçti. Yıl sonunda ihtilaf sona ermiş ve Temassinine hakimi Osmanlı bayrağını alarak resmi olarak Osmanlı Müdürü olarak atanmıştı.⁷⁰

Dolayısıyla 1878-1880 döneminde Osmanlı Sahra sisteminde önemli değişiklikler gözlemlendi. Ghat ve Tibesti, Osmanlı idarecilik sisteminden çıkarılıp, kaymakamlık olarak Osmanlı İmparatorluğu'na dahil edildi. Ek olarak, daha önce Osmanlı İmparatorluğu ile ilgisi olmayan bölgelerden olan Temassinine ve Borku, Osmanlı idarecilik sistemine entegre edildi.

6. Osmanlı'nın 1880-1900 Arası Sahra Politikası: Gerçekleştirilemeyen Genişleme Planları

6.1. Muhammed Başala'nın Misyonu

1875-1880 yılları arasında Trablusgarp valisi, Fizan kaymakamı ve padişah II. Abdülhamid, Sahra'ya yönelik kendi stratejilerini takip ederken, aynı yıllarda dördüncü bir aktör de planlarıyla yeniden ortaya çıktı. Abdurrahman Burkan'ın (ani ölümü nedeniyle) muhtemel başarısızlığından sonra, 1878'de Temassinine, Ghat ve Tibesti'deki hızlı başarının verdiği ilhamla Muhammed Başala, bizzat kendi planına girişti ve dört yılını Kuka'da geçirip geri döndü. Daha sonra doğrudan II. Abdülhamid'e, bu dönemdeki vizyonunu ve faaliyetlerini ayrıntılarıyla anlatan kapsamlı bir kişisel rapor sundu. Rapor, onun Abubekir Temini (Osmanlı Kawar Müdürü), Ömer el-Kanemi (Osmanlı Bornu Mütevellisi), Tenimo (Zinder Sultanı), Hacı Muhammed Belho (Air bölgesindeki Kel Away kabilesinin hakimi) gibi bazı bölge ileri gelenleriyle kişisel temaslarını belgelemektedir. Ayrıca isimlerini

⁶⁹ Sadık El-Müeyyed, 2018, s. 149.

⁷⁰ BOA., Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Evrakı, 523.

vermediği, bazı Kel Azgher ve Kel Hoggar reisleriyle görüşmeler yaptığı raporda bahsedilmektedir. Bu doğrudan kişisel görüşmelerin yanısıra, Başala ayrıca bazı bölge hakimleriyle mektuplaştığını belirtmektedir. Burada şu isimler zikredilmektedir: Şeyh Abdu (Sokoto Halifesi), Muhammed Bilu (Kano Emiri), Abubekir bin İlyas (Mandara Hakimi), Muhammed Kertike (Baghirmi hakimi), Şeyh Abdulcelil (Kanem Hakimi), Seyyid Yusuf (Waday Sultanı).⁷¹

Dört yıllık lobi çalışmalarının ardından Başala, Kanem'deki Abdülcelil hariç Hoggar, Air, Sokoto, Zinder, Mandara, Baghirmi ve Waday'daki tüm yöneticilerin kendi ülkelerinde Osmanlı Mütevellisi rolünü kabul etmeye istekli olduklarını bildirdi. Resmi bir atamanın, topraklarını vakıf ilan etmenin ve ülkelerinde Osmanlı bayrağının çekilmesinin Osmanlı yönetimini tanımaları için yeterli olacağını bildirdi. Bu çabaların ikna edici olmaması durumunda Başala, Osmanlıların tümen göndererek bölgelere garnizon kurması olasılığını önerdi. Hatta bölgede yüksek itibara sahip oldukları için padişaha resmi atamalarının ve Osmanlı bayrağının Senussi tarikatının mensupları ile birlikte gönderilmesini tavsiye etti.⁷² Ancak padişah II. Abdülhamid, Başala'ya hiçbir yanıt vermedi. Bu nedenle, Merkezi Sudan'ın güneyinin tamamında muazzam bir mütevelliyat yaratmaya yönelik resmi olmayan misyonu ve ayrıcalıkları belirsizliğe düştü. Yaklaşık on yıl sonra, 1892'de Murzuk'tayken, Başala, vergi kaçırmak ve Osmanlı yetkililerinin bilgisi dışında "yasadışı" bir görev yürütmekle suçlandı. Fizan yetkilileri onu Merkezi Sudan'ın güneyiyle gizli casus bağlantıları olan tehlikeli bir kişi olarak görüyordu ve bu da onun yargılanmak üzere İstanbul'a nakledilmesine yol açmıştı.⁷³ Ancak İstanbul'a vardikten kısa bir süre sonra derhal serbest bırakıldı ve hatta Osmanlı adına önceki resmi olmayan misyonundaki hizmetinin karşılığında kendisine maaş verildi.

6.2. Trablusgarp Valisi ve Fizan Kaymakamı'nın Sahra Çekişmesi

1882 yılında Başala'nın Kuka'daki gayri resmi görevinden dönmesiyle Fizan Kaymakamı ile Trablus Valisi arasındaki rekabette yeni bir dinamik ortaya çıkmıştı. Kaymakam, silahlı bir tümen konuşlandırarak Kawar'ı kaymakamlık olarak kurmak için validen izin istedi. Bununla birlikte vali, böyle bir eylemin bölge için aşırı saldırgan olduğu yanıtını verdi ve siyasi meselelerle uğraşmak yerine Sahra'daki ticaret koşullarının iyileştirilmesine odaklanılmasını önerdi.⁷⁴ Fakat aynı vali daha önce 1878 yılında Kawar'a

⁷¹ BOA., Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal, 13/56, 2-4.

⁷² BOA., Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal, 13/56, 5.

⁷³ BOA., Yıldız Sadaret Hususi Evrakı, 255 - 32.

⁷⁴ D.M.T.L., Idara, 1882 yılı demetinde.

silahlı bir tümen göndermeyi planlamıştı. Ayrıca vali, kaymakamın planını reddetmesine rağmen daha sonra kaymakamın kendi birliklerini konuşlandırmasını engellemek amacıyla Kawar'a silahlı bir tümen göndermeye karar verdi. Ancak padişah II. Abdülhamid'in yanında yer alan Trablusgarp ordu komutanı, valinin Kawar'a gitme emrini reddetti. Sonuç olarak vali, İstanbul'a resmi bir şikayette bulunarak, ordu komutanını iklim koşullarını bahane ederek emri reddetmekle suçladı.⁷⁵ Osmanlı yönetimi içindeki bu bürokratik çatışma, reformcu ve muhafazakar görevlilerin birbirlerinin planlarını sabote etmesi nedeniyle, Kawar'ın 1882'de kaymakamlık olarak kurulması planının hayata geçirilmesine engel oldu. Bu iç bürokratik çatışmanın sonucunda her ne kadar hem reformcu hem de muhafazakar görevliler aslında Kawar'ı kaymakamlığa dönüştürmek istediyse de, Kawar devam eden yıllarda müdürlük olarak kalmaya devam etti.⁷⁶

Fizan Kaymakamı, Kawar'la ilgili tartışmaların yanı sıra 1882'de Sahra siyasetinde de aktif olarak yer aldı. Özellikle valiye yazdığı bir rapor, Kano ve Bornu ile 1853'te imzalanan ticaret anlaşmasının gelişimine ilişkin çok önemli bir ayrıntıyı göstermektedir. Kaymakam raporunda, Sokoto ve Zinder'deki hükümdarların öldüğünden haberdar olduklarını belirtmektedir. Bunun üzerine kaymakam, bu haberle ilgili olarak Ghat ve Tibesti Kaymakamları ve Kawar Müdürü'ne durumu bildirmişti. Ancak daha ilginç, Agadez sultanına, Sokoto ve Zinder'deki hükümdarların ölümlerine rağmen yeni hükümdarların ticaret anlaşmasını sürdürmeye kararlı olduklarına dair güvence veren bir mektup da göndermişti. Kaymakam anlaşmayı yenileme niyetini de dile getirmiş ve Agadez sultanına anlaşmanın devamlılığı konusunda endişelenmemesini tavsiye etmişti.⁷⁷ Bu, 1882 yılına gelindiğinde Kano, Bornu ve Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ticaret anlaşmasının Zinder, Sokoto ve Agadez'i de kapsayacak şekilde genişlediğini göstermektedir. Ne yazık ki arşiv materyalleri Sokoto, Zinder ve Agadez'in bu anlaşmaya katılmasının kesin zaman çizelgesi hakkında bilgi vermemektedir. Bu anlaşmalar, güney Merkezi Sudan'ın neredeyse tamamını etkili bir şekilde Osmanlı'nın ticaret bloğuna dahil etti ve bu blok, 1893'te Rabillah'ın Bornu'yu işgaline kadar yürürlükte kaldı.

Aynı yıl kaymakam, bir şikayetle ilgili olarak Waday sultanıyla iletişime geçti. Borkulu bir grup Tibu tüccarı, 1882 yılında Waday'dan gelen silahlı militanlar tarafından yağmalanmaya maruz kalmıştı. Bunun üzerine tüccarlar Borku Müdürü'ne şikayette bulunmuşlar ve o da konuyu kaymakamın

⁷⁵ BOA., Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı, 278.

⁷⁶ Binbaşı Abdülvahid, 2020, s. 107.

⁷⁷ D.M.T.L., kayıtsız, 1882 yılı demetinde..

dikkatine sunarak onun müdahalesini istemişti. Kaymakam daha sonra Waday'a resmi bir yazı göndererek Borku'nun Osmanlıların idaresi altında olduğunu ve Borku'lu Tibu'lara yönelik herhangi bir saldırının Osmanlılara karşı bir hareket olarak yorumlanacağını bildirdi. Sonuç olarak kaymakam, meydana gelen kayıpların derhal tazmin edilmesini talep etti. Waday sultanı meselenin ciddiyetini kavrayıp militanlar tarafından yağmalanan eşyaları derhal geri gönderdi.⁷⁸

6.3. Ghat İsyanı

Merkezi Sudan'daki siyasi ve ekonomik durum 1885 yılına kadar önemli bir değişiklik göstermedi. Bu yıl içerisinde Osmanlı yetkilileri bir kez daha birçok olaya müdahale etmek zorunda kaldı. En önemli olay Ghat yakınlarındaki Barakat köyünde ortaya çıkan isyandı. Sözlü kayıtlara göre 1885 yılında Fransız işgalı altındaki Cezayir'e bağlı Wargala'dan üç şeyh Ghat'a gelmişti. Geldiklerinde bunlardan ikisi, Şeyh Hamid ve Şeyh Kali, bazı rakip Kel Azgher gruplarıyla temasa geçerek onları mevcut kabile lideri ve kaymakamı tahttan indirmeye ikna ederek, Osmanlı yönetiminin yasadışı olduğu propagandasına başlamışlardı. İsyankar faaliyetleri ortaya çıkınca iki şeyh, Osmanlı yönetimine karşı açıkça cihad çağrısı yaparak şehri terk etmiş ve Barakat'a yerleşmişti. Sonuç olarak kaymakam, iki şeyhi tutuklamak için şehir garnizonundan silahlı tümeni Barakat'a gönderdi. Osmanlı tümeni köye gelip onları tutuklamaya çalıştığında şeyhin yandaşları ateş açtı. Kısa bir çatışmanın ardından iki şeyh ölürken yandaşları Osmanlı tümenine karşı galip geldi. Daha sonra şehri kuşatma altına aldıklarında kaymakam Kel Azgher reisinden yardım istemek zorunda kaldı. Ancak reis Ghat'a vardığında cihatçı isyancıların safında yer alan rakipleri tarafından suikasta kurban gitti. Reisin ölümü üzerine, merhum reisin anne tarafından akrabası olan ve kabile reisi pozisyonunu üstlenmeye hazırlanan, lakin o sırada Bornu'da olan, Yahya Ghat'a çağrıldı. Ancak yoldayken, o zamana kadar Ghat'ta sessizce kalan, Şeyh Seyif Ebubekir isimli üçüncü şeyh ona mektuplar göndermeye başlamıştı.⁷⁹ Yahya'yı Osmanlı yönetiminin illegal olduğuna ikna edip, onu şehir kaymakamını öldürmeye teşvik etti. Şeyhin bu faaliyetleri duyulunca, Ghat şehrinin kadısı harekete geçti. 1885 yılında Ghat kadısının Murzuk ve Trablus kadılarına yazdığı bir mektup, birçok Müslümanın ölümüne yol açan savaş propagandası nedeniyle şeyhi yargılamak için şehrin ileri gelenlerini topladığını belirtmektedir. Bu oturumun sonucunda, mahkeme kararıyla şeyh ölüm cezasına çarptırıldı.⁸⁰ Ancak bu esnada Yahya şehre saldırıp tüm

⁷⁸ Sadık El-Müeyyed, 2018, s. 158.

⁷⁹ Görüşme No.2: Ghat'ın İleri Gelenleriyle Oturum, Ghat, 2023.

⁸⁰ D.M.T.L., kayıtsız, 1885 yılı demetinde.

Osmanlı askerlerini ve Ghat Kaymakamı'nı öldürdü. Muharebenin sonunda Yahya'nın kendisi de hayatını kaybetti. Nihayet ortalık sakinleştiğinde Yahya'yı saldırmaya teşvik eden şeyh derhal şehirden ayrılarak Kanem'e kaçtı ve kısa süre sonra Osmanlılar Ghat'ın ve tüm bölgenin kontrolünü geri aldılar. Yine de Osmanlı yetkilileri onun şimdi Kanem'de bulunan Awlad Süleyman kabilesini Osmanlılara karşı kışkırtacağından endişe ediyorlardı. Bu nedenle Fizan Kaymakamı, Bornu Mütevellisine, Ghat kadısının kararını içeren bir mektup yazdı. Şeyh unvanını taşıyan bu Fransız casusunun Kel Azgher'i Osmanlılara karşı isyana kışkırttığını ve şu anda Kanem civarında olduğunu ve aynısını Awlad Süleyman'a yapmak niyetinde olduğunu bildirdi. Aldıkları bilgiye göre Awlad Süleyman mensupları ona aldırış etmemişti ve şu anda şeyhin Bornu'ya doğru yönelmiş olması muhtemeldi. Bu nedenle kaymakam, mütevelliyeye, şayet şeyhe Bornu civarında rastlamaları halinde idam cezasına çarptırıldığı için derhal idam edilmesini bildirdi.⁸¹ Arşiv materyallerinde bu şeyhin bundan sonraki akıbeti hakkında bir bilgi bulunmamaktadır.

6.4. Bornu'nun Osmanlı Yanlısı Faaliyetleri

1885-1886 yılları arasında Osmanlılar Ghat'la meşgulken Bornu'da da önemli gelişmeler yaşanıyor. Şeyh Bukar'ın (1881-1884) kısa hükümdarlığının ardından yeni müteveli olan Şeyh Haşimi (1885-1983) iktidara gelmişti. Şeyh Haşimi, tahta çıktığını Fizan Kaymakamı'na bildirmiş ve yeni bir Osmanlı bayrağının gönderilmesiyle birlikte resmi tayinini talep etmişti.⁸² Vali, atama belgesine iliştiirdiği mektubunda, "önceki atalarınız Bornu'da bugüne kadar Osmanlı adına çok güzel işler yaptı, siz de atalarınız gibisiniz, bu bizi sevindiriyor" diyerek memnuniyeti ifade etti ve bir Osmanlı bayrağı gönderdi.⁸³

Şeyh Haşimi'nin iktidara gelmesi bölgede önemli bir gelişmeye işaret etmekteydi. Seleflerinden farklı olarak güçlü bir dini karaktere sahip olan Haşimi, padişah II. Abdülhamid'in İslam Birliği (ittihad-ı İslam) politikasına derin bir hayranlık besliyordu.⁸⁴ Müteveli görevini üstlendikten sonra Haşimi, Merkezi Sudan'ın güneyinin tamamında Osmanlı mütevelliyat sistemini uygulamaya yönelik kendi planlarını formüle etmeye başladı. 1885 yılında Trablusgarp valisine yazdığı bir mektupta, mütevelliyat sisteminin faydalarını Sokoto Halifesi Şeyh Umaru'ya iletmiş ve onu Osmanlı yönetimini talep etmesi konusunda teşvik etmişti.⁸⁵

⁸¹ D.M.T.L., kayıtsız, 1886 yılı demetinde.

⁸² D.M.T.L., kayıtsız, 1885 yılı demetinde.

⁸³ D.M.T.L., kayıtsız, 1886 yılı demetinde.

⁸⁴ Kyari, 1987.

⁸⁵ D.M.T.L., kayıtsız, 1885 yılı demetinde..

Bu noktada Sokoto halifesinin bu plana verdiği tepkiye ilişkin arşiv materyallerinde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Agadez'deki sözlü kayıtlar, 1885 yılında Agadez'de Sokoto ve Zinder'den gelen temsilcilerle toplantı yapıldığını ve bunun ardından İstanbul'a ortak bir komisyon gönderildiğini belirtmektedir.⁸⁶ Bu toplantının ayrıntıları ve İstanbul'a yapılan yolculuğun amacı bölge sakinleri tarafından bilinmezken, önemli bir belge bu komisyonun Ghat'a 1885-1886 civarında geldiğini doğrulamakta ve misyonlarını açıkça ortaya koymaktadır. Bu belgeye göre komisyon Ghat'a gelmiş ve özel bir törenle karşılanmıştı. Ghat kaymakamına, Fransızların Sahra'daki askeri faaliyetlerinden duydukları rahatsızlığı bildirip, Fransızlara karşı Osmanlı İmparatorluğu'nun koruması altında bir siyasi blok oluşturmak için İstanbul'la görüşme niyetinde olduklarını açıklamışlardı. Ancak, Kel Azgher resi Yahya'nın şehri kuşattığı zamana denk gelecek şekilde Ghat'tan Murzuk'a doğru yola çıktıklarında, komisyonun tüm üyeleri reisin birlikleri tarafından öldürülmüş, bu da misyonun başarısızlıkla sonuçlanmasına sebep olmuştu.⁸⁷

Bu noktada, Sokoto'nun (ve belki Zinder'in yanı sıra Agadez'in de) dikkatini Fransızların Sahra'da artan askeri faaliyetlerine çeken ve onları Osmanlı yönetimine yönelmeye teşvik edenin Bornu mütevellisi olup olmadığı belirsiz, fakat muhtemeldir. Ancak görevin trajik sonu, mütevellinin planlarını derhal durdurdu. Ayrıca aynı yıllarda Fizan kaymakamından bir Fransız casusuyla ilgili (önceki sayfalarda ismi Ghat isyanına karışan şeyh) bir mektup alan müteveli, komisyon üyelerinin öldürülmesinde Fransızların parmağı olduğu sonucunu çıkardı. Bunun üzerine özellikle 1887'den sonra Fransız ve İngiliz seyyah ve görevlilerine karşı sıkı bir politika uygulamaya başladı. Örneğin, 1890'da bir Fransız misyonu diplomatik amaçlarla Bornu'ya girmeye çalıştığı anda, müteveli, İstanbul'dan izin almaları konusunda ısrar etmiş ve söz konusu izni alana kadar Bornu'ya girişlerini reddetmişti.⁸⁸ Aynı durum 1891'deki bir İngiliz misyonunun başına da gelmişti.⁸⁹

Şeyh Haşimi'nin 1885-1886'da Osmanlı mütevelliyat sistemini Merkezi Sudan'ın güneyine yayma çabalarına rağmen Osmanlı böyle bir çabaya ilk başlarda ilgi göstermedi. Hatta 1893'te Rabillah güçleri Bornu'yu işgale başladığında Haşimi'nin yardım çağrılarında Osmanlı yöneticileri sessiz kalmayı tercih etmiş, dolayısıyla aynı yıl mütevelliyat sistemi ortadan

⁸⁶ Görüşme No.12: Seydou Kawsen Mayaga, Agadez, 2023.

⁸⁷ B.O.A. Yıldız Esas Evrakı, 122/121.

⁸⁸ A.E.F., Tripoli, 27/8.

⁸⁹ J. E. Flint, *Sir George Goldie and the Making of Nigeria*, Oxford University Press, London 1960, s. 171.

kalkmıştı.⁹⁰ Ancak Bornu'nun kaybedilmesi ve Rabillah'la savaşma bahanesiyle Fransızlar'ın bölgeyi işgale başlaması diğer yerel yöneticiler arasında derin kaygılar yaratmıştı. Örneğin 1896 yılında Trablusgarp valisi Bingazili tüccar Osman Zikri Efendi ile Wadaylı tüccar Hüseyin Serir Efendi'den Waday ile ilgili gizli bilgiler almıştı. Bu kaynaklara göre Waday sultanı, Trablusgarplı tüccarlara, Osmanlıların kendi yönetimini kabul etmesi halinde koruma sağlayıp sağlayamayacağını sormuştu. Sonuç olarak vali, Rabillah ve Sokoto için bir model görevi görebilecek ve potansiyel olarak Osmanlı yönetimini Merkezi Sudan'ın güneyine yayabilecek yeni bir mütevelliyat sistemi kurmak için Waday'a bir heyet göndermeyi önerdi.⁹¹ Ancak Waday'da benzeri bir mütevellilik sisteminin kurulup kurulmadığı arşiv belgerinde net değildir.

6.5. Kawar'ın Statüsü Üzerine Tartışmalar

1886'yı takip eden yıllarda Osmanlı yetkililerinin dikkatleri Agadez, Sokoto ve Zinder ile yapılan ticaret anlaşmasına çevrildi. Kawar'ın statüsünün müdürlük mü yoksa kaymakamlık mı olması gerektiği, Osmanlı bürokrasisi içinde uzun süren iç tartışmaların konusu haline geldi. Özellikle 1890'lı yıllardan sonra Kawar civarındaki ticaretin önemli bir zenginlik kaynağı haline gelmesi, bölgeyi Osmanlı İmparatorluğu topraklarına dahil edip vergi toplamaya başlanması konusunda yeni tartışmaları alevlemişti.⁹² Ayrıca Awlad Süleyman'ın Kawar civarındaki Murzuk'tan gelen kervanlara düzenli saldırıları yerel tüccarlar arasında genel bir beklenti de yaratmıştı. 1889'dan Soknalı bir tüccarın kişisel bir mektubundaki şu cümle beklentiyi açıkça göstermektedir: "...inşallah Osmanlı yakın zamanda Kawar'da bir garnizon kurarak bu tür saldırılara bir son verecektir."⁹³ Hatta Trablus'tan gelen özel bir görevli, Kawar Müdürü'nün ticaretle uğraşarak zenginlik kazandığını ve gelişen ticaretin genel olarak halk için hatırı sayılır bir refah yarattığını İstanbul'a iletmişti. Dolayısıyla, bölgenin Osmanlı topraklarının dahil edilmesinin vaktinin geldiğini bildirmişti.⁹⁴ Ancak bu dönüşüm için beklenen yetki İstanbul'dan gelmedi. İroniktir ki, 1892 yılında Kawar Müdürü Şeyh Abdülkadir, vali ile görüşmek üzere bizzat Trablus'a dahi gelmişti. Validen ayrı olarak, müdürle kişisel görüşme yapan II. Abdülhamid'in özel bir ajanının raporuna göre Şeyh Abdülkadir, uzun süredir İstanbul'dan silahlı birlikler bekliyordu. Kawar halkının vergi ödeyecek yeterli servete sahip olduğuna ve

⁹⁰ Sami Çölgeçen, *Sahra-Yı Kebiri Nasıl Geçtim*, ed. Ömer Hakan Özalp, Özgü Yayınları, İstanbul 2014, s. 242.

⁹¹ BOA., Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayetler Evrakı, 35/88.

⁹² M.G., Aile Koleksiyonu, 1892 yılı demetinde.

⁹³ M.G., Aile Koleksiyonu, 1889 yılı demetinde.

⁹⁴ BOA. Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı, 295/46.

bunun karşılığında güvenlik için bir garnizon hak ettiğine inanıyordu. Sonuç olarak Kawar'ın kaymakamlığa dönüştürülmesini talep ediyordu.⁹⁵ Fakat müdür, beklenen atamayı ve askeri desteği alamadan Kawar'a dönmek zorunda kalmıştı.

Beş yıl süren tartışmaların ardından 1897'de Fizan Kaymakamı, Fransız ve İngilizlerin bölgedeki askeri faaliyetlerinin ciddi bir tehdide dönüştüğünü İstanbul'a bildirdi. Kawar'ın kaymakamlığa dönüştürülmesinin ve burada bir garnizon kurulmasının aciliyetini vurguladı, aksi takdirde bu, Avrupalı güçlerin yasadışı saldırılarına ve toprak iddialarına yol açabilirdi.⁹⁶ İstanbul, daha önceki diğer talepler gibi bu talebe de yanıt vermedi. İstanbul'dan Kawar'ı kaymakamlığa dönüştürüp bir garnizon kurma emri ancak 1902 yılında çıktı.⁹⁷ Ancak bölgeye herhangi bir kaymakam ulaşmadan Fransız silahlı kuvvetleri zaten bölgeye iyice yaklaşmıştı ve bölgenin son müdürü Seyyid bin Ali'nin valiye yazdığı son mektupta da uyardığı gibi, Fransızların Osmanlı idarecilik sistemini göz ardı ederek Kawar'ı hukuka aykırı bir şekilde işgal etmeleri çok uzun sürmedi.⁹⁸ Dolayısıyla Kawar hiçbir zaman kaymakamlık statüsüne ulaşamadı ve Osmanlı'dan hiçbir koruma alamadan sömürge istilasına kurban gitti. Benzer şekilde Temasinine, Fransız kuvvetleri tarafından yasadışı bir şekilde işgal edildiğinde, Osmanlılar yalnızca zayıf bir diplomatik protestoya başvurdu. Bu başarısız politikalar reformist aydınlar⁹⁹ ve valiler¹⁰⁰ tarafından ağır bir şekilde eleştirildi. Fakat padişah II. Abdülhamid'in özel ajanlarının İslam Birliği politikası doğrultusunda Kawar, Sokoto ve Bornu'da aktif olarak görev yaptığı dikkat çekmektedir.¹⁰¹ Ancak faaliyetleri, herhangi bir yönetim sistemi oluşturmak yerine öncelikle bilgi toplamaya ve potansiyel Fransız ve İngiliz işgallerine karşı cihadın savunuculuğunu yapmaya odaklanmıştı. Bu bakımdan bu ajanlar çoğunlukla seçilmiş Senussiye mensuplarından oluşuyordu. Örneğin, 1901'de iki Senussi şeyhi, el-Şerif el-Sanussi ve el-Hac el-Sanussi, Sokoto ve Bornu'daki son durumu daha ayrıntılı araştırmak için Kawar'a gönderilmişti.¹⁰² Ancak eylemleri, somut maddi destek veya koruma sağlamaktan ziyade, öncelikle

⁹⁵ BOA., Yıldız Esas Evrakı, 122/2389.

⁹⁶ D.M.T.L., İdara, 1898 yılı demetinde..

⁹⁷ BOA., İrade Hususi, 1319/88.

⁹⁸ BOA., Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı, 278.

⁹⁹ Çölgeçen, 2014, s. 150–75.

¹⁰⁰ D.M.T.L., İdara, 1891 yılı demetinde..

¹⁰¹ Bu politikanın temelinde, Merkezi Sudan'daki yerel nüfusun padişah unvanından ziyade halife unvanına daha yakın olduğu inancı yatıyordu. Sonuç olarak padişah II. Abdülhamid, Osmanlı egemenliğini tesis etmek ve koruma sağlamak yerine halife unvanını kullanmayı ve bölgede cihatçı söylemleri yaymayı tercih etti. Bakınız, BOA., Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal, 3/34.

¹⁰² D.M.T.L., Tıjarat, 1901 yılı demetinde..

yerel halkı Fransız ve İngilizlerin yaklaşan işgaline karşı silahlanmaya teşvik etmeye hizmet etti. Aslında II. Abdülhamid'in, Osmanlı Devleti'nin bölgedeki yayılmasına karşı rakip olarak izlediği İslam Birliği stratejisinin politikası da tam olarak buydu.

6.6. 1893 Sonrası Osmanlı Hakimiyetinin Sahra'daki Gerileyişi

1893'te Bornu'nun düşmesinin ardından Merkezi Sudan'ın güneyinde Osmanlıların etkisi önemli ölçüde azaldı. Ancak Fransız ve İngilizlerin sömürge saldırıları karşısında bölgede Osmanlıların imdada yetişeceğine dair söylemler yaygınlaşmıştı. 1908'de Osmanlı aydını Sami Çölgeçen, artık İngiliz yönetimi altında olan Yola Emiri'nin böyle bir hikayesiyle doğrudan karşılaşmıştı. Emir, Sami Çölgeçen'e, bazı alimlerin Osman dan Fodio (Sokoto Halifeliği'nin kurucusu) tarafından yazılan gizli bir metne atıfta bulunduğunu aktardı; bu metinde, dünyanın sonu yaklaştığında "Türklerin" doğudan çıkıp "şeytan"la mücadele edeceklerini anlatılmaktaydı.¹⁰³ Bu anlatılar, Trablusgarp'ın 1911'de İtalyan sömürge güçlerinin eline geçmesinden sonrasında dahi Agadez'de de varlığını sürdürdü.¹⁰⁴

1880 civarında Sahra'daki yayılmalarının zirvesine ulaşan ve bunu Rabillah'ın Bornu'yu işgaline kadar 13 yıl sürdüren Osmanlılar, 1893'ten sonra yavaş yavaş Sahra'daki kontrolü kaybetti. 1904'e gelindiğinde Temasinine, Kawar ve Bornu artık Osmanlı idaresi altında değildi, idarecilik ve mütevelliyat sistemleri hızla çökmüştü. Ancak Trablusgarp'ın geri kalanıyla birlikte Ghat, Tibesti ve Borku'nun Osmanlı topraklarına alınması, bu bölgeleri 1911 yılına kadar yabancı işgaline karşı korudu. Nihayetinde Osmanlılar, ancak Trablusgarp'ın İtalyanların eline geçmesinden sonra bu bölgedeki garnizonlarını geri çekmek zorunda kaldı.

Sonuç

Yukarıda bahsedilen analizlerin ışığında Osmanlı'nın Sahra politikasının, çeşitli aktörlerin katılımıyla son derece çoğulcu ve belirsiz bir karaktere sahip olduğu söylenebilir. Hun, Sokna ve Murzuklu yerel tüccarların Osmanlı egemenliğinin yayılmasına yaptığı katkı özellikle dikkat çekicidir. Daha önceki tartışmalarda da görüldüğü gibi, bu yerel aktörler yalnızca Osmanlı yetkililerinin emriyle resmi olmayan görevler yürütmekle kalmamış, aynı zamanda Osmanlı yayılcılığına yönelik kendi stratejilerini de tasarlayıp uygulamışlardır. Aynı doğrultuda, Osmanlıların temel Sahra siyaseti, Ghat, Kawar ve Tibesti hakimlerinin talepleri gibi yerel taleplere yanıt olarak şekillenmiş ve bu 1850'lerde idarecilik sisteminin kurulmasına ön ayak

¹⁰³ Çölgeçen, 2014, s. 304.

¹⁰⁴ Görüşme No.12: Seydou Kawsen Mayaga, Agadez, 2023.

olmuştu. Ayrıca, Osmanlı yönetimini kabul eden Bornu sultanı için geliştirilen mütevelliyat sistemi, Osmanlıların Sahra koşullarına ayak uydurmasına ilginç bir örnek olarak öne çıkmaktadır. Özellikle reformcu yöneticilerin genişlemeci planları ile II. Abdülhamid'in İslam Birliği politikasının birbiriyle çatışan Sahra stratejileri, bölgedeki Osmanlı gelişimini büyük ölçüde frenledi ve belirsizliğe sürükledi. Yine de Osmanlılar, 1850'den 1890'e kadar olan dönemde ciddi bir ekonomik ve siyasi genişleme göstermişlerdir. Fakat 1893'ten itibaren baş gösteren gerileme 1911'e kadar sürmüş, yine de Osmanlı'nın Sahra'daki varlığı Trablus'un düşmesine değin var olmaya devam etmiştir. Özellikle Osmanlı'nın herhangi bir askeri dayatma olmaksızın başardığı ekonomik ve siyasi genişleme Sahra ve ötesinde bugüne değin hayatta kalan nostaljik bir imaj bırakmıştır. Ancak bu askeri olmayan genişleme, Rabillah'ın (ve ardından Fransa ve Britanya'nın) işgalleri karşısında tamamen yetersiz kalmıştır.

Kaynakça

1) Arşiv Kaynakları

A.E.F.: Archives des Affaires Etrangères françaises [D'Orsay, Fransa]

A.E.F. Tripoli. 27/8

BOA.: T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi [İstanbul, Türkiye]

Aynıyet Defterleri, Trablusgarb 915/20-25

Aynıyet Defterleri, Trablusgarb 915/150-155

Aynıyet Defterleri, Trablusgarb 915/ 155-160

Aynıyet Defterleri, Trablusgarb 915/170

Cevdet Maliye 3230

Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Evrakı 523/1

Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Evrakı 523/2

Meclis-i Vükela Mazbataları 20493

İrade Meclis-i Vâlâ 22191

İrade Dahiliye 49/188

İrade Dahiliye 1286/42101

İrade Hususi 1319/88

Sadaret Mektubî Kalemî Umum Vilayetler Evrakı 35/88

Yıldız Esas Evrakı 122/121

Yıldız Esas Evrakı 122/2389

Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı 278

Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı 295/46

Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal 3/34

Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal 13/56, 2-4

Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal 13/56, 5

Yıldız Sadaret Hususi Evrakı.

D.M.T.L.: Dar al-Mahfuzat al-Tarikhyya al-Libiyya [Trablus, Libya]

D.M.T.L. Idara

D.M.T.L. Waqf

D.M.T.L. Tijarat

D.M.T.L. Kayıtsız

[Trablus arşivindeki belgelerin tutarlı bir tasnifi henüz yapılmamıştır. Belgeler genellikle yıllara göre ayrılmış demetlerde tutulmaktadır.]

M.G.: Maktubat Al-Ghazali [Sokna, Libya]

M.G. Aile Koleksiyonu

[Arşivdeki materyelleri henüz tasnifi yapılmamıştır]

P.A. 14: Awwad bin Kabah'ın Kişisel Arşivi [Sebha, Libya]

P.A. 14, Kayıtsız

[Arşivdeki materyelleri henüz tasnifi yapılmamıştır]

[Referans verilen görüşme kayıtları Leipzig Üniversitesi'nin Afrika Çalışmaları Bölümü'nde arşivlenmiştir]

Görüşme No.2: Ghat'ın İleri Gelenleriyle Oturum, Ghat (Libya), 2023

Görüşme No. 5: Gadames İlesi Gelenleriyle Oturum, Gadames (Libya), 2023

Görüşme No.9: Sokna İleri Gelenleriyle Oturum, Sokna (Libya), 2023

Görüşme No.10: Ahmad Al-Titiwi, Hun (Libya), 2023

Görüşme No.11: Malam Abubakr, Kano (Nijeria), 2023

Görüşme No.12: Seydou Kawsen Mayaga, Agadez (Nijer), 2023

Görüşme No.13: Al-Hajj Muhammad al-Burkani, Maiduguri (Nijerya), 2023

2) Kitaplar

Birincil Kaynaklar

- Binbaşı Abdülvahid. (2020). *II. Abdülhamid Zamanında Bir Osmanlı Binbaşının Gözünden Libya*, Haz. Süleyman Kızıltoprak ve Deniz Şefaattin, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- Binbaşı Ömer Subhi. (2020). *Trablusgarp ve Bingazi ile Büyük Sahra ve Sudan*. Haz. Şefaattin Deniz, Bilge Kültür Sanat, İstanbul.
- Baykurt, C. (2009). *Son Osmanlı Afrikası'nda Hayat: Çöl İnsanları, Sürgünler ve Jön Türkler*. Haz. Arı İnan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- . (2011). *Trablusgarp'tan Sahra-Yı Kebire Doğru*. Haz. Yüksel Kaner, Özgür Yayınları, İstanbul.
- Nachtigal, G. (1925). *Sahara und Sudan: Ergebnisse sechsjähriger Reisen in Afrika*, Brockhaus, Leipzig.
- Sadık El-Müeyyed. (2018). *Afrika Sahra-Yı Kebiri'nde Seyahat*. Haz. İ. Bostan, Çamlıca Yayınları, İstanbul.
- Çölgeçen, S. (2014). *Sahra-Yı Kebiri Nasıl Geçtim*. Haz. Ömer Hakan Özalp, Özgü Yayınları, İstanbul.

İkincil Kaynaklar

- Al-Anf, R. N. (1998). *Madinat Murzuq Wa-Tijarat al-Qawafil al-Sahrawiyat Khilal al-Qarn al-Tasie Eashr, Dirasat Fi al-Tarikh al-Siyasi Wa-l-Iqtisadi*, Al-Markaz al-wataniya li-lmahfuzat wa-l-dirasat, Trablusgarp.
- Al-Qasar, M. S. (1989). *Al-Tawariq - 'Arab al-Sahara al-Kubra*, Markaz dirasat wa-ibhath ashawn al-sahara, Trablusgarp.
- Atabaş, C. (2021). *Trablusgarp Eyaleti'nde Merkezi İdarenin Tesisi ve Şeyh Guma İsyanı (1835-1858)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Diaf, N. R. (199). *Madinat Ghat Wa Tijarat Al-Qawafil al-Sahrawiyat Khilal al-Qarn al-Taasie Eashar*, Markaz jihat al-Libiyin li-l-dirasar al-tarikhiat, Trablusgarp.
- Fuchs, P. (1961). *Die Völker Der Südost-Sahara: Tibesti, Borku, Ennedi*, Universität Verlagsbuchhandlung, Wien.
- Hamani, D. (2006). *Le Sultanat Touareg de l'Ayar - Au Carrefour Du Soudan et de La Berbérie*, L'Harmattan, Paris.
- Hiribarren, V. (2017). *A History of Borno: Trans-Saharan African Empire to Failing Nigerian State*, C Hurst & Co Publishers, London.
- Kahraman, K. (2017). *Afrika'da Bir Direniş Öyküsü Osman Dan Fodio ve Sokoto Hilafeti*, İlke Yayıncılık, İstanbul.

- Kavas, A. (1999). "Büyük Sahra'da Gat Kazasının Kurulması ve Osmanlı-Tevarik Münasebetleri" *İslam Araştırmaları Dergisi*, sayı 3.
- Kyari, S. A. B. (1987). 'Borno-Ottoman Relations in the Nineteenth Century'. Maiduguri.
- Last, M. (1967). *The Sokoto Caliphate*, Humanities Press, New York.
- Lydon, G. (2009). *On Trans-Saharan Trails: Islamic Law, Trade Networks, and Cross-Cultural Exchange in Nineteenth-Century Western Africa.*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Özdağ, A. (2020). *Osmanlı İdaresinde Trablusgarp Vilayeti (1876-1911)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Özköse, K. (2013). "Osmanlı Devleti ile Senussiye Tarikatı Arasındaki İlişkiler", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt 1, sayı 2.
- Tandoğan, M. (2015). *Afrika'nın Kuzeyini Güneyinden Ayıran Toplum Tevarikler ve Stratejik Konumları: Osmanlı-Tevarik Münasebetler*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Taş, A. E. (2022). *Osmanlı Garp Ocaklarından Trablusgarp Eyaleti (Karamanlılar Dönemi 1711-1835)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Toprak, S. (2012). "Osmanlı Yönetiminde Kuzey Afrika: Garp Ocakları", *Türkiyat Mecmuası*, Cilt: 22 Sayı: 1.
- Tubiana, J. (2007). *Contes Toubou Du Sahara.*, L'Harmattan, Paris.
- Vikor, K. (1999). *The Oasis of Salt: The History of Kawar, a Saharan Centre of Salt Production*, Centre for Middle Eastern and Islamic Studies, Bergen.
- Yusha, B. Q. (2011). *Madīnahu Ghadames Eabr Al-Asur*, Al-Markaz al-wataniya li-lmahfuzat wa-l-dirasat, Trablusgarb.

CERİDE-İ HAVADİS GAZETESİ'NE GÖRE 1848 MACAR İHTİLALİ

1848 HUNGARIAN REVOLUTION ACCORDING TO THE
NEWSPAPER CERİDE-İ HAVADİS

Hamiyet SEZER FEYZİOĞLU*

Makale Bilgisi

Başvuru: 30 Temmuz 2024

Kabul: 16 Eylül 2024

Article Info

Received: July, 30, 2024

Accepted: September, 16, 2024

Öz

Avrupa 1848'de birçok ülke milliyetçi ve bağımsızlık isteyen ayaklanmalara sahne olmuştur. Bu ülkeler arasında Avusturya-Macaristan İmparatorluğu da yer almaktadır. Burada yaşayan Macarlar isyan ederek bağımsızlıklarını elde etmek için bir mücadeleye girişmişlerdir. Bu sırada yaşanan olaylar Osmanlı Devleti'ni de yakından ilgillemiştir. Çünkü ayaklanma hem kendi sınırlarına yakın bölgelerdedir hem de sonrasında Osmanlı topraklarına sığınan mülteciler uluslararası sorun yaratmıştır. Biz burada bu ayaklanma süreci Osmanlı basınında nasıl yer aldı onu incelemeye çalıştık. Çalışma sırasında Osmanlı basınından örnek olarak Ceride-i Havadis Gazetesi ele alınmış olup, 1848-49 yıllarına ait 1264-1266 tarihli yaklaşık 100 sayı taranarak olaylara ilişkin haberler incelenmiştir. Basının Avrupa olaylarını özellikle de bu sıradaki ayaklanmaları yakından takip ettiğini öğrenmekteyiz. Haberleri takip genelde elçilerden gelen raporlardan elde edilen bilgiler ve Avrupa gazetelerinin aktarılması şeklinde gerçekleşmektedir. Gazetede çıkan haberler çoğunlukla askerî harekât ile ilgilidir. Neredeyse günlük olarak olaylar aktarılmaktadır. Haberlerde Avusturya tarafından çıkarılan çok sayıda ilannamelelerden bahsedilmektedir. Olaylar sırasında yapılan masraf ve verilen zayıat hakkında bilgi bulmak da mümkün olmaktadır. Hatta, Kossuth'un kardeşinin kaçışı, General Haynau'nun İngiltere'de maruz kaldığı muamele gibi bazı ilginç haberlere rastlanmaktadır. Bu çalışmada bütün bu bilgilere yer verilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Avusturya-Macaristan, Osmanlı Devleti, Ceride-i Havadis,

Abstract

In 1848, many countries in Europe witnessed nationalist and independence-seeking uprisings. Among these countries was the Austro-Hungarian Empire. Hungarians living here revolted and started a struggle to gain their independence. The events that took place during this period were also of great interest to the Ottoman

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi; Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi; Tarih Bölümü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı; hamisezer@yahoo.com; ORCID ID: 0000-0002-4070-0314; Ankara-Türkiye.

Empire. Because the uprising was both close to its own borders and the refugees who took refuge in the Ottoman lands created an international problem. Here, we tried to examine how this uprising process was covered in the Ottoman press. During the study, Ceride-i Havadis Newspaper was taken as an example from the Ottoman press and approximately 100 issues dated 1264-1266 belonging to the years 1848-49 were scanned and news about the events were analyzed. We learn that the press closely followed European events, especially the uprisings during this period. The news coverage was generally based on the information obtained from the reports of ambassadors and European newspapers. The news in the newspaper were mostly related to military operations. Events were reported almost on a daily basis. In the news, numerous proclamations issued by Austria were mentioned. It is also possible to find information about the expenses and casualties during the events. There are even some interesting news such as the escape of Kossuth's brother and the treatment of General Haynau in England. This study includes all this information.

Keywords: *Austro-Hungarian Empire, Ottoman Empire, Ceride-i Havadis*

Giriş

Fransız İhtilali Dünya tarihinde önemli dönüm noktalarından biridir. İhtilalin ardından 19. yüzyıl Avrupası'nın siyasi yaşamında ortaya çıkan yeni kavramlar farklı yapılanmalara altyapı sağlamıştır. Bu yeni kavramlardan en önemlileri liberalizm ve milliyetçilik oldu. Söz konusu iki kavramla ortaya çıkan talepler de önemli siyasi olaylara yol açtı. Diğer taraftan bu taleplerin ortaya çıkmasında 1815 Viyana Kongresi kararları ile kongre sonucunda oluşan yeni sınırlar da etkili olmuştur. Oluşan tepki taleplerin daha da artmasına yol açarak, bu çerçevede ilk olarak 1830 ihtilalleri patlak verdi¹ 1830 İhtilalleri pek çok Avrupa ülkesinde kendisini hissettirse de ihtilalin asıl önemi sonraki yıllara bıraktığı etkilerden kaynaklanmaktadır.² Zira 1848 İhtilallerinin ortaya çıkmasındaki en önemli sebeplerden birisi de 1830 İhtilallerinin tam anlamıyla başarıyla sonuçlanamamasıdır. Gerçekten de 1848 İhtilalleri Avrupa'da derin izler bırakarak bütün Avrupa'da etkisini göstermiştir.³ Özellikle , Almanya, Fransa, Avusturya, İtalya, Romanya, Polonya, ve Macaristan bu dönemde büyük sarsıntılara sahne olmuş, dönemin diğer güçlü devletleri olan Osmanlı Devleti, Rusya, İngiltere ve Hollanda Krallığı ise bu olaylardan daha az etkilenmişlerdir.

¹ Rifat Uçarol, *Siyasî Tarih*, Ankara 1979, s. 77. Musa Gümüş, *1848 İhtilalleri Sonrasında Osmanlı Devleti'ne Sığınan Leh ve Macar Mültecilerinin Osmanlı Modernleşmesine Etkileri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007, s.10.

² Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi 1789-1914*, Ankara 1997, s. 111; Cezmi Karasu, "1848 İhtilallerinin Osmanlılar Tarafından Algılanışı", *Yeni Türkiye Dergisi Osmanlı Özel Sayısı I.*, Sayı: 31., Ankara 2000, s. 233.

³ Abdullah Saydam, "Osmanlıların Siyasî İlticâlara Bakışı ya da 1849 Macar-Leh Mültecileri Meselesi", *Bellekten*, LXI./231'den ayrı basım, Ankara 1997, s. 339-340; Gümüş, 2007, s.10

Konumuzu oluşturan 1848 Macar ayaklanmasının düşünce olarak temellerinin atılması 19. yüzyılın başında ortaya çıkmaya başlamıştır. Macaristan'da meydana gelen fikirsel gelişmeler⁴ ve bu gelişmelerle beraber sanayileşme ve kentleşmesinin yaygınlaşması sonucu Macar halkı reform talep etmeye başladı.⁵ Bu reform hareketleri sanayi ve kentleşmedeki değişme 1830 ve 1848 İhtilallerinin ortaya çıkmasına neden oldu.

Daha çok milliyetçi isteklerle ortaya çıkan 1848 İhtilalleri Avrupa'daki birçok ülkede meydan geldiği gibi Macar milliyetçilerinin Avusturya'dan ayrılarak bağımsızlığını elde etmek amacıyla Avusturya İmparatorluğu'nda da ortaya çıkacaktır ve Macar milliyetçileri 1848 Mart ayında harekete geçmişlerdir.⁶

Macarlar ilk önce kendilerine özel ve yalnızca Macarlardan oluşan bir kabine talebinde bulundular.⁷ Bunun dışında Macar muhalefeti, yüksek tabakaya tanınan ayrıcalıklar ile ağır vergilerin kaldırılması, anayasal bir yönetim sisteminin kurulması ve basın özgürlüğünün sağlanması gibi tekliflerini imparator Ferdinand'a iletmışlerdir. Ferdinand önce istekler karşısında olumlu bir yaklaşım sergiledi ve sonra 1848 Mart ayı ortasında Kont Batthyany öncülüğünde ilk Macar kabinesi kuruldu.⁸ Muhalefet lideri Kossuth da kurulan hükümetin ilk Maliye Bakanı tayin edildi. Ancak, bir süre geçtikten sonra imparator Ferdinand aldığı karardan dönmüş ve Hırvat milliyetçisi Josef Jellacsics'i Macaristan'a Ban⁹ (Başkomutan) tayin

⁴ Macaristan'daki fikirsel ve kültürel gelişim için bk. I.Deak, "Historiography of the Countries of Eastern Europe: Hungary", *The American Historical Review*, 97/4, American Historical Association, s. 1041-1063; L Deme, "The Society for Equality in the Hungarian Revolution of 1848", *Slavic Review*, 31/1, 1972, The American Association for the Advancement of Slavic Studies, s. 71-88.

⁵ Pal Fodor, "Ondokuzuncu Yüzyılın İlk Yarısında Macar Reform Hareketleri ve 1848-49 Devrimi", *Lajos Kossuth'un Doğumunun 200. Yıldönümünde Lajos Kossuth 1848-1849 Osmanlı Macar İlişkileri*, Editörler: Celal İnal-Naciye Güngörmüş, Kütahya 2002, s. 43-47; Gümüş, 2007, s. 11.

⁶ İsmail Doğan, "XIX. Yüzyıl Macar Tarihsel Romanında Türkler", *Türkiye'de Sosyal Bilimlerin Gelişmesi ve Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi Sempozyumu (24-26 Nisan 1996)*, Ankara 1998, 398; Nejat Göyünç, "1849 Macar Mültecileri ve Bunların Kütahya ve Halep'e Yerleştirilmeleri ve İlgili Talimatlar", *Türk Macar Kültür Münasebetleri Işığında II. Rakoçzi Ferenç ve Macar Mültecileri Sempozyumu (31 Mayıs-1 Haziran 1976)*, İstanbul 1976, s.174.

⁷ "...1848'de Macarlar kendülerine mahsûs olmak üzere sırf Macarlardan mürekkep bir kabine istediler. İmparator Ferdinand bu talebe evvelâ muvafakat etti...". Ahmet Refik, *Türkiye'de Mülteciler Meselesi*, İstanbul 1926, s. 5.

⁸ Charles Brevins, *The Age of Revolution and Reaction 1789-1850*, United States of America, 1970, s. 248.

⁹ "Ban": Slovenya ve Hırvatistan'ın ele geçirilmesinden sonra, Macar kale teşkilatı buralarda da kurularak, Drava-Sava arasındaki krallık kale sisteminin başına "ban" unvanı verilen ayrı bir memur görevlendirildi. Ban'ın görevi adaleti sağlamak, krala ait gelirleri gözetmek, mıntika

etmiştir.¹⁰ Eckhart'a göre, Jellacsics "23 Mart'ta Macar Kutsal Tacına bağlı ülkelerin aralarında anlaşmalarını engellemek göreviyle" Ban'lığa getirilmişti.¹¹ Ban, hemen Macaristan'ı işgal etti. Ardından Viyana'dan aldığı emirleri yerine getirmeye ve Macaristan aleyhinde çalışmalar yürütmeye başladı. Macar hükümetinin emirlerini göz ardı ederek sert tedbirlere başvurdu.¹² Macaristan Nador'u¹³ olan Ferenc Karoly, Ban ile Batthyany arasında bir uzlaşma sağlamak istemekteydi. Bu amaçla her ikisini de Innsbruck'a davet etmişti. Fakat Jellacsics bu davete uymadığı gibi ve faaliyetlerini sürdürmüştür. Hatta Jellacsics, Hırvatistan'ın 29 Mayıs 1848'de, Macaristan'dan ayrılarak Viyana'ya bağlandığını ilan edecektir.¹⁴

Bu arada Güney Macaristan'daki Sırp, bağımsızlıklarını ilan ederek Macar Hükümetine karşı yapılacak savaşlarda Jellacsics'e yardım edeceklerini açıklamışlardı. Çok geçmeden Mayıs ayında isyan patlak verdi. Sırp çeteleri Macar topraklarına girerek tahribata başladı. Bunun dışında 15 Mayıs'ta da Romenler milli birlik için isyan etti. Her iki isyanı da Avusturya destekliyordu.¹⁵ Macaristan'da yaşanan bu gelişmeler Macar hükümetini ülkeyi ve itibarını korumak üzere harekete geçirdi. İlk olarak Karoly liderliğinde bir araya gelen vekiller heyeti, uzlaşmaya yanaşmayan Jellacsics'i azleden bir karar çıkarılmasını kararlaştırarak bir beyanname hazırlanması sağlandı. 1848 Haziran'ında Jellacsics'in görevinden alındığı ilan edildi.¹⁶ 200.000 kişilik bir savunma ordusu ve müdafaa komitesi 14 Temmuz 1848 tarihinde kuruldu. Kossuth'un da bu ordu ve komitenin başına geçmesi uygun bulundu. Bütün bu çalışma ve kararların arkasındaki en aktif kişi ise, genç bir avukat ve kuvvetli bir hatip olan Lajos Kossuth'tur.¹⁷

askerlerini idare ve sevk etmekte. Krallık kale malikanelerinin aralarındaki bağ, banın idaresindeki arazide, serbest emlak sahipleri tarafından zayıflatılmadığından krallık daha da güçlenmişti. bk. F. Eckhart, *Macaristan Tarihi*, (Çeviren: İbrahim Kafesoğlu), Ankara 1949, s. 50.

¹⁰ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt 5., (6. Basım), Ankara 1994, s. 213.

¹¹ Eckhart, 1949, s.205. Avusturya çeşitli din, mezhep ve ırktan meydana gelen bir İmparatorluk olduğu gibi, Macaristan da değişik yapıya sahipti. Macaristan'da Hırvat, Sırp, Slovak ve Romenler vardı. Macarlar nasıl İmparatorluktan ayrılmak istiyorsa bu milletler de Macaristan'dan ayrılmak istiyorlardı. Üstelik Avusturya, Macaristan'ı zor duruma sokmak için bu milletlerin bağımsızlık isteklerini destekliyordu. Bk. Şükrü Esmer, *Siyasi Tarih*, İstanbul 1944, s. 164.

¹² İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, İstanbul 1932, s. 276.

¹³ Bk. Eckhart, 1949, s. 50, 68. Nadorispanlık: "Macaristan, Bohemya, Lehistan gibi Doğu ülkelerinin Alman İmparatorluğu'ndan aldığı bir" kurumdur. "Kuvvetlenmiş krallık kale sisteminin başında bulunan *nadorispan* (nador), palatın ya da naip, sarayın birinci derece memuru sıfatıyla hem kralın iktisadi işlerini yönetmekte hem serbest şahısların yargılanmalarında kralın vekili olarak hakemlik yapmakta ve adalet icra etmekteydi".

¹⁴ Gümüş, 2007, s. 12.

¹⁵ Eckhart, 1949, s. 206-207; Bayram Nazır, *Mülteciler Meselesi 1849-1851*, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 1999, s. XV.

¹⁶ Eckhart, 1949, s. 205.

¹⁷ Armaoğlu, 1997, s. 151.

Oluşturulan bu ordu deneyimsizliğine rağmen, başlangıçta Jellacsics'in komutasındaki orduya karşı başarılı oldu. Ancak, Jellacsics'in komutasına yeni kuvvetler verilmesi nedeni ile aynı başarıyı devam ettiremedi ve ihtilâlcilerin direnci kırılmaya başladı. Zaten esas ordu bu sırada Viyana emrinde İtalyanlara karşı savaş vermektedir. Bunların geri çağırılması Avusturya İmparatorluğu ile olan ilişkilerin sona erdirilmesi anlamına geliyordu. Bu nedenle çözüm için Viyana Hükümeti ile görüşerek İtalya'da olmayan Avusturya'nın diğer bölgelerinde bulunan Macar ordularının ülkelerine gönderilmeleri istendi. Karşılığında da Macaristan'daki Macar olmayan birlikler gönderilecekti. Bu teklif Avusturya tarafından kabul edildi. Konuyla ilgili emir hazırlanıp gönderildi. Fakat emre uyulmadı. Çünkü bu emirle beraber generallere aksini isteyen başka bir emir daha gönderildi. Bunun üzerine Avusturya'nın değişik yerlerindeki Macar birliklerinden vatanlarının tehlikede olduğunu duyanlar sıkı kontrol altında olmalarına rağmen ülkelerine yardıma gittiler. Ancak, düzenli ordudaki asker sayısı yetersizdi. Dolayısıyla bu Macar birlikleri Jellacsics'e yenildiler.¹⁸ Bu yenilgide Viyana'dan gönderilen ve Jellacsics'e katılan Windischgratz komutasındaki kuvvetler önemli bir etken olmuştur. Bu birleşik ordu, Macaristan başkentine 5 Ocak 1849 tarihinde girdi. Ordu, Batthyany'nin desteği ve özendirilmesi ile bizzat kendisinin de içinde yer aldığı Macar üyelerden oluşan heyeti reddederek hiçbir şart öne sürmeden şehrin teslimini istedi.¹⁹ Ancak Györgi'nin komutasındaki Macar kuvvetleri, bitme noktasına gelen ihtilâl girişimini yeniden harekete geçiren bir girişim ile Korgeneral Schlick'in komuta ettiği orduyu yenerek Peşte'yi aldı. Sonra da General Klapka'nın emrindeki ordu ile birleşti. Birleşen bu ordunun komutasını ihtilâl hareketinin lideri Kossuth, 1831 Leh ayaklanmasını da yöneten Henrik Dembinszky'ye teslim etmiştir. Ancak Dembinszky'nin bu orduyu yönetecek bir nitelikte olmadığı görüldüğü için, nedeniyle söz konusu görev tekrar Györgi'ye verilmiştir.²⁰

Windischgratz bu sıralarda, ihtilâlin tamamıyla bastırıldığı haberlerini Olmütz'e bildirmekteydi. Gelen haberler üzerine 4 Mart 1849 tarihinde bir anayasanın ilanı gerçekleşti. Anayasa hükmüyle de Macaristan'ın eskiden idare edildiği şekliyle idaresine devam edileceği belirlendi. Anayasanın ilanı sırasında György'nin, Vac, Isgzeg Nagysallo, Komarom, Hatvan ve Tapiobicske askeri başarıları sonucunda Avusturya askeri birlikleri Pozsony'i sıkıştırdı. 1831 İhtilâlinin önemli komutanı General Bem, Erdel'i İmparatorluk askerlerinden kurtardı. Sırplar da yenilerek Macaristan ihtilâl hükûmetinin kontrolü altına girdi.²¹

¹⁸ Nazır, 1999, s. XVI.

¹⁹ Eckhart, 1949, s. 210; Gümüş, 2007, s. 13.

²⁰ Gümüş, 2007, s. 14.

²¹ Ahmet Refik, 1926, s. 6; Eckhart, 1949, s. 211; Gümüş, 2007, s.14.

Avusturya yönetiminin öngörülerinin aksine, ihtilâlcî hareketin bu kadar başarılı olması Avusturya ile Macarlar arasındaki ilişkilerin tamamen kopmasının nedeni olmuştu. Bir de üzerine, Fransuva Jozef Felik, Schwarzenberg'in önerisiyle, çok onaylamadığı bir işi yaparak, Ruslardan yardım talep etmek zorunda kalmıştır. Kazanılan zaferler sonrasında başkâhraman olan Lajos Kossuth'un tavsiyesiyle Macaristan'ın bağımsızlığı 15 Nisan 1849'da ilan edildi. Sonrasında da Macaristan'ın geçici Cumhurbaşkanı Kossuth oldu.²² Bu arada söz konusu yardım isteğini bir fırsat olarak değerlendiren Rus Çarı I. Nikola²³, yeğeni İvan Paskieviç'i görevlendirdi. Onun komutasında 200.000 kişilik bir orduyu Avusturya'nın yardımına gönderdi.²⁴ Haynau komutasındaki birliklerle birlikte Macarların karşısında 370.000 kişilik bir askeri kuvvet yer aldı. Bu büyüklükteki bir askeri güç karşısında Macar ihtilâlcilerinin pek şansı olmayacağı da aşikârdı. Budin kalesinin işgali, Macaristan'ın aleyhine olayların geliştiği bu süreçte Macarların en son ve büyük zaferi oldu. Ancak bu başarı yeterli olmayacaktır. Bundan sonra Macar askeri birlikleri ittifak etmiş olan Rus-Avusturya ordularına karşı yenilgi almaya başladı. Birleşik Rus-Avusturya orduları Macar kuvvetlerinden fazla bir dirençle karşılaşmadan Macaristan'a girmişlerdir. Asıl bundan sonra ihtilâlciler, büyük bir kıyamla karşı karşıya kalacaktır.²⁵ Bu durumu Radetzky, "*Ben nizam adamıyım ve müsterih vicdanla yüzlerce insanı kurşuna dizdiriyorum. Çünkü kat'î kanaatime göre, her türlü müstakbel ihtilâlin önünü almak için tek çare budur.*" şeklinde açıklamıştır.²⁶

Macar ihtilali, bu şekilde bastırıldı. Daha sonra Macarlar ve onlara destek olan Polonyalı (Leh) ihtilâlciler Osmanlı Devleti'ne sığınmaktan başka çare bulamadı. Macar sınırının Eflâk yönünde uygun ve açık olması nedeniyle Osmanlı birlikleri buradan giren mültecilere izin vermiştir. Mülteci meselesindeki ilk Osmanlı yardımı söz konusu mültecilere kapıların açılmasıyla başlayacaktır.²⁷

²² Abdullah Saydam, "Müslüman Olan Macar Mültecileri Meselesi", *Toplumsal Tarih*, Cilt: IV, Sayı: 24., İstanbul 1995, s. 16. Nazır, 1999, s. XVII.

²³ "...1848 ihtilâli sırasında Macarların ayaklanmalarını bastırmayı kendisi için bir fırsat bilen Nikola I., 1849'da Macaristan'a girerek Habsburg İmparatorluğu'nu çökmekten kurtarmış...", Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara 1990, s. 68; Nazır, 1999, s. XVII; Gümüş, 2007, s. 14; Naciye Güngörmüş, "1848-1849 Macar Özgürlük Mücadelesi ve Osmanlı Macar Dayanışması", *Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 1/12, Ankara 1999, s.132.

²⁴ İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Askeri Reformlar ve Polonyalı Mülteci Subaylar", *Askerî Tarih Bülteni*, 27., Ankara 1989, s.19.

²⁵ Gümüş, 2007, s.15, İsmail Çakır, *Macar Mültecileri Meselesi (1848-1849)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 1995, s.27.

²⁶ Eckhart, 1949, s. 213; Musa Gümüş, "1848 Mülteciler Meselesi örneğinde 19.Yüzyıl Türk Diplomasisi", *History Studies*, 2/2, 2010, s.254

²⁷ Eckhart, 1949, s. 213.

Macar milliyetçilerinin bu ihtilâl girişimi, Avusturya İmparatorluğu'nda zor zamanların yaşanmasının sebebi olmakla beraber, Balkanlardaki planları nedeniyle Rusya'yı, Osmanlı toprağı olan Eflâk-Boğdan'ın Macaristan'a sınır olmasından dolayı da Osmanlı Devleti'ni yakından ilgilendiriyordu. Rusya açısında bakıldığında, bu ihtilâl girişiminin başarılı olması ile Eflâk ve Boğdan'a asker çıkarması konusunda iyi bir ortam yaratacaktı. Yine aynı başarı, ihtilâl olaylarının, Osmanlı Devleti topraklarına sıçraması ve Eflâk-Boğdan topraklarına yayılmasına sebep olacak bir durum ortaya çıkarma ihtimali olabilirdi. Bu yüzden Osmanlı devlet adamları ihtilalin ilk anlarından itibaren gelişmelere ve olaylara dikkat etti. Dolayısıyla Macaristan ihtilâli söz edilen üç devlet için önemli bir hadise haline geldi.²⁸ Neticede korkulan olmuş, ihtilâl olayları Eflâk ve Boğdan'da da baş göstermiştir. Böylelikle 9 Haziran 1848'de ihtilal girişimleri Eflâk-Boğdan'da da başlamıştır. Bu gelişmeler karşısında kuzeyden Rusya, güneyden de Osmanlı Devleti Eflâk ve Boğdan'a asker çıkarmıştır.²⁹

Yukarıda da bahsedildiği üzere Rusya bu olayları kullanma fırsatını buldu. Osmanlı Devleti bunun farkında olduğundan başlangıçta Macar ihtilâlcilerinin başarısına katkı sağlayacak bir hareketten kaçındı. Bu yüzden her şeyden önce ihtilâlcilere cephane ve silah satışına mutlak kararlılıkla izin vermedi. Sonuçta, 1848 ihtilâlleri, Eflâk ve Boğdan'a etkilemediği süre süre içerisinde Osmanlı Devleti açısından önemli görülmemiştir. Osmanlı Devleti, mülteciler sorununa Rusya'nın Eflâk ve Boğdan üzerindeki tehlikesi devam ettiği bir sırada dâhil olacaktır.

Bununla birlikte 1848 Avrupa İhtilalleri sırasında Osmanlı İmparatorluğu, olayların meydana çıktığı ilk andan itibaren gelişmeleri yakından izlemeye başladı. Özellikle Avrupa'da görevli olan elçiler hadiseler hakkında günlük bilgiler iletliyordu. Avusturya'daki durum ülkeye yakınlığı nedeniyle titizlikle takip edilmekteydi. Hatta elçiler askerî harekâtlar ile ilgili bilgileri ince ayrıntılarıyla anlatıyordu. Çünkü Osmanlı Devleti'nin Balkan topraklarında yaşayan milletler ile Avusturya idaresinde sınır bölgelerindeki milletler, birbirlerine yakındır ve aralarında kışkırtmalar yaşanmaktadır. Osmanlı, Avrupa'da olaylarının çıkmasından sonra Boğazlar ve Ege Denizi'ndeki adalarda öncelikle askerî önlemleri artırmaya başlayarak, savunmaya yönelik ilgili yerlere asker ve gemi destekleri yapmıştır.³⁰

²⁸ "...1829 yılından itibaren Eflâk Boğdan Osmanlı Devleti'nin Rusya'yla imzaladığı Edirne Anlaşması mucibince, Osmanlı hâkimiyetinde Rus korumasında idi...", Dan Berindei, "Osmanlı Devleti ve Eflâk'taki 1848 İhtilâli", *XII. Türk Tarih Kongresi*, (14-18 Ekim 2000), Cilt III., Kısım I., Ankara 2002, s. 133.

²⁹ "...Fakat Rusya, Macarların başarı kazanması halinde Polonya'nın da Rus aleyhinde harekete geçmesinden çekiniyordu. Bu durumda duruma hâkim olma şansını yakalayamayabilirdi...", Yuluğ Tekin Kurat "Osmanlı İmparatorluğu ve 1849 Macar Mültecileri Meselesi", *VI. Türk Tarih Kongresi (16-21 Ekim 1961)*, Ankara 1967, s. 454. Gümüş, 2010, s. 255.

³⁰ Hamiyet Sezer Feyzioğlu, "1848 İhtilalleri Sırasında Osmanlı Devleti'nin Balkanlar ve Adalar'da Aldığı Önlemler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 25/39, Ankara 2006, s. 63-64.

Yukarıda özetle verdiğimiz olaylar Osmanlı Devleti'ni de yakından ilgilennmiştir. Çünkü ayaklanma hem kendi sınırlarına yakın bölgelerdedir. Hem de sonrasında Osmanlı topraklarına sığınan mülteciler uluslararası soruna yol açmıştır. Biz burada bu ayaklanma Osmanlı basınında nasıl yer aldı onu incelemeye çalışacağız. Çalışma sırasında Osmanlı basınından örnek olarak Ceride-i Havadis Gazetesi alınmış olup, 1848-49 yıllarına ait 1264-1266 tarihli yaklaşık 100 sayı taranarak olaylara ilişkin haberler çıkarılmıştır. Basının Avrupa olaylarını özellikle de bu sıradaki ayaklanmaları yakından takip ettiğini görmekteyiz. Haberleri takip Avrupa gazetelerinin aktarılması şeklinde gerçekleşmektedir. Gazetede çıkan haberler özellikle askerî harekât ile ilgilidir. Avusturya tarafından çıkarılan çok sayıda ilannamelerden bahsedilmektedir. Olaylar sırasında yapılan masraf ve verilen zayıat hakkında bilgi bulmak mümkün olmaktadır. Hatta, Kossuth'un kardeşinin kaçıışı, General Haynau'nun İngiltere'de maruz kaldığı muamele gibi bazı ilginç haberlere rastlanmaktadır. Bu çalışmada bunlardan bahsedilecektir.

Ceride-i Havadis gazetesinde olayların başlangıcı konusunda bilgiler bulunmaktadır. Bir nüshasında şunlar aktarılmaktadır:

Macar Meclisi azaları eskiden beri bazı imtiyazlara sahip olduklarını dile getirmişler, ancak bu kez daha fazla imtiyaz talebinde bulunmuşlardı. Daha sonra Hırvatlar da geçenlerde Macarların elde ettikleri imtiyazların kendilerine de verilmesini istemişler ve tâbi buldukları Macarlar, "*o imtiyazları hala biz bile alamadık ki size mi verelim*" diye cevap vermişlerdir. Ancak bunların Ban'ı olan Jellacsics bu istekler için çok uğraşmış, hatta Viyana'ya giderek İmparator ile görüşmek istemiş, O ise İnsburg'da olduğundan oraya giderek resmen kral ile görüşmemiş, bu sırada ise Macarların kendilerine verilen imtiyazdan memnun olmadığı aslında Avusturya'dan ayrılmak istedikleri anlaşıldığı konuşulmaktadır. Daha sonra Jelacsics memleketine dönmüş ve bir iki gün sonra kendisine imparator tarafından feld mareşal rütbesi verilmiştir. Macarlar İmparatorun Hırvatlara taraftarlık yaptığını yakinen bilmektedirler. Halk nezdinde itibarı olan ve Macar hükümetinde yer alan Kossuth Macaristan'ın Avusturya'dan ayrılması hususunu talep etmiş isteğinin olması için gereken konularda teşebbüs etmekte ve halkı tahrik etmektedir. Jelacsics ise gücünü artırdıktan sonra kendi memleketinde ayrı bir meclis kurulmasını olmaz ise Macar meclisinde bulunan azalarının Viyana meclisinde bulunmasını isteyerek Macarlardan ayrılmayı istemiştir. Macarlar buna razı olmadığından, İmparator Jelacsics'e yetki vererek Macarların isyan halinde olduğu için bunları tedip etmek ve kendimizi kurtarmak gereklidir düşüncesiyle Hıvatlardan oluşan kuvvetle Macaristan üzerine hücum etmesini sağladı.³¹ Macar hükümeti aslında daha güçlü olmakla birlikte askerleri

³¹ Macarlar himayesinde bulunan Hırvatlar Macar meclisinden bazı imtiyazlar istemişler ancak, kabul olmamış ve Hırvatlar Macaristan'dan ayrılmıştır. Macar asileri üzerine Avusturya devleti

Avusturya ordusu ile Radiski komutasında İtalya'da olduğundan zayıf kalmışlardır. Bu yüzden Jelacsics'le yapılan muharebelerin çoğunda yenilmişlerdir. Ağustos başlarında (evahir-i Ramazan) başlarında Macar meclisinden birkaç kişi devletin fikrini anlamak için Viyana'ya gitmiş ancak imparator ile görüşmemişler ve bir cevap alamamışlardır. Hatta meclise dilekçe vermek istemişler buna da izin verilmemiştir. Onlar da memleketlerine dönerek Avusturya'dan ayrılmaya karar vermişlerdir. Macarlar davalarından vazgeçemediklerinden Jelacic tekrar 75 bin askeri güç ile Macaristan üzerine hücum ederek üç yönden işgal etmiştir. Hükümet merkezi olan Peşte şehrinin karşısındaki Bud şehri ele geçirmiştir. Macar meclisinin başkanı Batthyany görevinden çekilmek istemiş ancak birçok kişinin ricası ile bu karardan vazgeçmiştir. O günlerde Mareşal Lamburg bu olayları sonlandırmak için çok sayıda kuvvetle Macaristan'a gitmekle görevlendirilmiştir. Lamburg'un elinde biri bütün Macarlara diğere Macaristan'daki askere hitaben imparator tarafında iki mektup vardır. Mektuplarda itaat etmeleri ve ülkenin rahatını bozmamaları konusunda emirler vardır. Lamburg gelmekte iken ahaliyi tahrik için orada burada gezmekte olan Kossuth bunu bırakarak hükümet merkezine acele dönmüştür. Lamburg'un yolda olduğu elindeki mektuplarda devlet ileri gelenlerinin imzasının bulunmadığı, kanunlar gereğince vekillerin imzası olmayan evrakı kabul etmemeye güçlerinin olduğundan bu evrakların hiçbir şekilde kabul olmamasını ve Lamburg'un da şehre alınmamasının mümkün olduğunu ve yardıma 12 bin asker geleceğini duyurarak bu sözleri doğrultusunda karar alınmıştır. Lamburg Peşte'ye geldiğinde bir hayli olay çıkmış ve kaçmak zorunda kalmıştır. Kılık değiştirip kaçarken bir köprü yakınında Viyanalı biri tarafından tanınmış ve süngü ile yaralanmış daha sonra halk üzerine hücum ederek paralamışlardır. Elindeki evraklar da alınmıştır.³²

Bu olaylar üzerine Avusturya imparatoru Macaristan'ı düzenlemesi için yeni bir görevli ve bir emirname göndermiştir. Emirnamenin içeriği şöyledir:

Bütün Macar memurlarına, papazlara, hakimlere ve diğer itibar sahiplerine iltifat ettikten sonra, fitnenin sebebi olan Kossuth adlı kişinin sözünü dinleyerek görevlendirdiğim Mareşal Lamburg'u kabul edemeyecekleri şekilde idam etmeleri doğru bulunmamış ve bazı emirler bildirilmiştir.

1- Diyet yani Macar Meclisi bozulup bundan sonra meclis üyeleri bir daha toplanmayacaklardır.

2- Macaristan ve Transilvanya'da olan bütün askerinin hepsi Slovenya ve Dalmaçya ve Hırvatistan Ban'ı olan Jelacsics'in kumandasına gireceklerdir.

tarafından asker sevk olunduğu zaman bu askerinin içinde yer almışlardır. Her yerde galip gelmişlerdir. Asilerin lideri olan Kossuth bu kez bir tenbihname yayınlayarak Hırvatların önceki isteklerinden daha fazla ayrıcalık verildiğini ilan ettiğinde Hırvatlar muharebeyi bıraktıkları gibi Macarlara yardım etmeye başlayanlar bile olmuştur. Ceride-i havadis- 425, 5 R 1265.

³² Ceride-i Havadis-407, 24 Za 1264.

- 3- Emniyet sağlanana kadar bütün Macaristan asker tarafından zapt edilecek, 30-40 kişi bir araya gelmemeli.
- 4- Bizzat kendimiz orada gibi icra kuvvetimizi temsilen her şeyi yapmaya Jelacsics tayin edilmiştir.
- 5- Lamburg'un katline sebep olanlar tutularak cezalandırılacaktır.
- 6- Gerekli emniyet sağlandıktan sonra meclis tekrar kurulacak ve herkes işiyle gücüyle meşgul olacaktır.
- 7- Bu emirlerin kusursuz yerine getirilmesi için Viyana'dan bir miktar asker gönderilmiş, ancak asker Viyana'dan çıkar çıkmaz Viyana halkının tahrikiyle asker gitmekten vaz geçmiş Viyana'da da karışıklıklar çıkmıştır. İmparator da Lins tarafına gitmek durumunda kalmıştır.³³

Macaristan'da ortaya çıkan isyanı bastırmak için Avusturya imparatoru tarafından prens Vindişgrac ve Hırvatların Ban'ı Jelacsics 100 bin askeriyle sevk edilmiştir. Bu kişiler Macarlara hitaben bir ilanname kaleme alıp eğer böyle devam ederlerse memleketlerinin harap olacağı, bu fesadın oluşmasına sebebin Kossuth olduğu ve onun tahriklerine gelmemeleri duyurulmuştur. Ayrıca, Macarlılara bu isyandan vazgeçmeleri konusunda bir süre tanınmış, vazgeçmemeleri durumunda savaşın devam edeceği ilan edilmiştir.

Kasım ayının 6, 7, 8'i (Zilhiccenin 9,10,11) günlerinde imparator Macar halkına hitaben üç kez tenbihname yayınlamıştır. Bunlarda daha önce vaat ettiği ıslahatları yapacağı, fakir halkı zulümden koruyacağı beyan edilmektedir. Kossuth ve onun yanında olanların hepsi fesat çıkarıcılar olup kendi vatan ve devletlerine hıyanet kastıyla hareket etmekte olduklarından hepsinin ayrı ayrı cezalandırılacağı da ilan edilmekteydi³⁴.

Bu arada Macaristan'da Pest şehri ile bazı şehirlerde kolera salgını ortaya çıkmıştı. Halk, vefat eden kişiler için kiliselerde çan çalmaktan başka kiliselerde sabahtan akşama, akşamdan sabaha kadar aralıksız dua etmekte olduklarından bu durum hastalığın yayılmasına sebep olmaktadır. Bu nedenle memurlar tarafından yasaklanmıştır. İçerisinde halk devlet taraftarı kişiler bu illetin ihtilal ve fesat niyetiyle isyan edenler yüzünden Allah'ın gazabıdır diye bir söylenti yaymaları yüzünden fakir halktan birçok kişi ihtilale katılmamıştır.³⁵

Serasker Windischgratz'ın birbirini müteakip neşretmiş olduğu üç ilanname yayınlamıştır. Macar asileri üzerine sevk edilen Avusturya askeri bu kez birkaç kale zapt etmiş ve 19-20 bin Macar askeri Pest şehrini almak üzere şehre gelmiş olmakla birlikte bir miktar asker sevkiyle Macarlar kaçmak zorunda kalmışlardır.³⁶

³³ Ceride-i Havadis- 407.

³⁴ Ceride-i Havadis-414, 17 M 1265.

³⁵ Ceride-i Havadis- 420, 29 S 1265.

³⁶ Ceride-i Havadis- 425, 5 R 1265.

Avusturya seraskeri Windischgratz'ın 22. ilannamesine göre Macar asileri fırka fırka olarak öteye beriye dağılıp devlet askeri ile karşı karşıya çıkarak savaşmamakta idiler. Ormanlar dağlar ve dereler gibi yerlerde gizlenerek o taraflardan gelen askerler üzerine tüfek ile ateş ederek hayli zarara sebep olmaktadır.³⁷

Macaristan asileri üzerine sevk olunan Avusturya askeri şimdiye kadar olan muharebelerde galip gelmişler ise de Tis ve Zolnuk çatışmalarında iki kere mağlup olduklarından Avusturya devleti askeri kuvvetlerini artırmaya karar verdiğini ser asker Windischgratz duyurmuştur.

Yeni gelen haberlere göre Macarlara perişanlık arız olmuş çoğu ülkeyi terk ederek kaçmıştır. Hatta asilerin başı olan Kossuth'un kardeşi de Paris'e kaçmak üzere iken Dobraçın tarafında bir lokantaya ulaşmıştı. Aynı lokantada da Avusturya generallerinden birisi vardı. Firarinin buralara uğrayarak Paris'e kaçacağını tahkik eylemekte iken, her kim tutup getirir ise 10 bin Filorin ita eyleyeceğini ilan etmişti. Ancak aradığı kişi ile ikisi bir lokantada bulunmalarına rağmen general anlayamadığından firari lokantadan kalkıp yola devam ederek Paris'e ulaşmıştır.³⁸

Prens Windischgratz zapt edilen ve edilmeyen bütün Macar memleketi ahalisine hitaben şu ilannameyi neşretmiştir. Bizim memleketin ıslahı niyetiyle sizin ülkenize gelmemiz "*babanın edepsiz olan çocuklarını terbiye etmek üzere aralarına girip darp ve takdir eylemesi*" gibi olduğundan şimdiye kadar meydana gelen olaylarda katl ve idam ile muamele olunmadı. Ancak asilerin başı olan Kossuth'un yayınladığı ilannamelere bazı mahallerde uyulduğu malumdur. Bundan sonra herhangi mahalde bu ilannameler sebebiyle hareket olur ise o mahal darp edilecek ve halkı hakkında da başka ceza uygulanacaktı. Ayrıca Yahudi halktan bazıları devlet askeri aleyhine casusluk yaptıklarından onlardan da tutulup muhakeme ile kabahatleri belirlenenlerin her birisi için Yahudi milleti sandığından 20 bin Filorin yani 240 bin kuruş ceza verilecekti.³⁹

Macarların hükümet merkezi olan Peste şehri zapt olunduktan sonra devlet askeri eline hayli esir geçmiş bunların içinden vaktiyle devletin hizmetinde iken sonradan Macar asileriyle birlikte bulunmuş olanlar kim olur ise olsun kurşuna dizilmiş ve yine aslında devlet askeri subaylarından iken Macarlar ile müttefik olmuş iki büyük subay dahi mahkeme edilerek haklarında idam

³⁷ Ceride-i Havadis- 427, 18 R 1265.

³⁸ Ceride-i Havadis- 428, 26 R 1265.

³⁹ Ceride-i Havadis- 428.

cezası verilmiştir. Fakat imparator katlinden azat ederek cezanın on sene çıkmamak üzere hapsolmasına karar vermiştir.⁴⁰

Eski Avusturya devleti ser askeri Windischgratz'ın Macaristan konularında bilgisi olduğundan ser askerlikten azl olunmuş ise de imparatorun ikametgahları olan Olmütz'deki meclisinde memur olmuş ve ser-askerlik görevi de Mareşal Veldin'e verilmiştir.⁴¹

Avusturya ile Macarlar arasında muharebeler şiddetlenerek daha önce Macarların terk ettiği Peste ve Bud şehirlerini zapt etmişler ve oradan kalkıp Prezbürg ve sonra Viyana'ya bile girmek niyetinde bulunmuşlardır.⁴²

Viyana'nın resmî gazetesinden öğrenildiğine göre Macaristan'da ortaya çıkan fesat bir süredir iyice artmış olduğundan ve bunun bir an önce önünün alınması gerektiğinden Avusturya devleti Rusya devletinden yardım talep etmiş ve Rusya bu talebe onaylayarak çok sayıda Rusya askerinin Macarsitan'a sevk edilmesi uygun görülmüştür.⁴³

Rusya 150 bin askerini Prens Padkeyic kumandasında Macarlar üzerine göndermiştir.⁴⁴

Rusya devleti tarafından Avusturya devletine yardım edilmesi konusunda bir ilanname yayımlandı. Bu ilanname Rusya'da da resmî gazetede iki açıklama yapılarak yayınlanmıştır. Bu açıklamanın birisi; her iki tarafın daha önce yaptıkları ittifak anlaşması gereği her iki tarafın birbirine yardım etmesi gerektiği şeklindeydi. Rusya yardım ediyordu çünkü coğrafi olarak Rusya'da fesat merkezine yakındı. Avusturya asker sevk etmesine rağmen baş edememiş ve durum bu hale gelmişti. Arada Rusya'ya sızramasına da bir mâni kalmamıştı. Macarların Lehistan'da oldukları, iş birliği yaptıkları Lehistan'da da bir gürültü koparıp 1831 de çıkan olayların tekrar çıkmasına sebep olacakları düşünüldüğünden bir şey yapılması gerekiyordu. Bu yüzden "*muhafaza-i mülk için*" böyle hareket edilmesi uygun görülmüştür şeklinde açıklanmaktaydı.⁴⁵

Ayrıca Rusya dış işleri de yabancı temsilcilere harekate ilişkin ayrı bir açıklama göndermiştir. Burada; Macaristan'da ortaya çıkan fesadın yok edilmesi konusu Avusturya devletinin kuvve-i askeriyesiyle çözüleceğinden şüphe yoksa da yine de Avusturya devletimizden yardım istemiş ve devletimiz her ne kadar böyle şeyler için hareket niyetinde değilse de Macarlar bayağı

⁴⁰ Ceride-i Havadis- 430, 8 B 1265.

⁴¹ Ceride-i Havadis-435, 15 C 1265.

⁴² Ceride-i Havadis- 435.

⁴³ Ceride-i Havadis- 437, selh C 1265.

⁴⁴ Ceride-i Havadis- 437.

⁴⁵ Ceride-i Havadis- 440, 19 B 1265.

Avusturya devletinden ziyade devletimizin aleyhine hareket etmek sevdasında bulduklarına mebni hem Avusturya'nın davetine hem de kendimize ait olabilecek fenalığın vukuu bulmamasına mani olmaya gayret etmek olduğu diğer devletlere duyurulur denilmekteydi.⁴⁶

Rusya'nın gönderdiği 30 binden fazla asker Vebrezedorf kumandası altında ilerleyerek uğradığı her yeri ele geçirmiş. Macar komutanı Dembiski komutasındaki Macarlarla karşılaşmada 24 Haziran (3 Şaban) günü Ruslar 3 bin zayıat vermelerine rağmen galip gelmişler ve ilerlemelerine devam etmişlerdir.⁴⁷

Macaristan'daki Peste ve Bud şehirlerindeki Yahudiler ihtilale karıştıklarından bunlardan bir miktar para cezası (cerime) alınması kararı alınmış ve ödemeleri için kendilerine bir mühlet verilmiştir. Gelen haberlere göre bu süre biraz daha uzatılmıştır⁴⁸. Macaristan ser askeri General Haynua Peste şehri Yahudilerinden kabahatleri olanlardan bir miktar para cezası almak istemiş bir süre vermiş sonra biraz daha ertelemişse de yine söz edilen Yahudilerin cezayı veremeyeceklerini bildirmeleri üzerine Macaristan'ın diğer yerlerinde oturan Yahudilerin bu hususta yardım etmelerini tembih etmiştir. Fakat Prezburg ve Temeşvar'daki Yahudiler de kendi cezalarını ödeyemediklerinden Peste şehrindeki Yahudilere yardım edecekler arasından müstesna tutulmuşlardır.⁴⁹ Daha sonra yine bu miktarı ödeyemeyeceklerine dair Avusturya imparatoruna bir dilekçe vermişlerdir. İmparator da Macaristan olaylarına karışmamış olanların hissesine düşenin alınmamasını emretmiştir.⁵⁰

Macaristan için yapılmış olan yeni düzenlemeler (Tanzimat-ı cedide) layihası vükela-yı devlet tarafından Avusturya imparatoruna takdim edilmiş ve o da kabul etmiştir. Bu düzenleme sebebiyle Macarlar bundan önce sahip oldukları serbestiyeti kaybetmiş olduğu gibi Macaristan'a tabi bazı hükümetler dahi Macaristan'dan ayrılmıştır.⁵¹

Bir süredir Macaristan'da herkesin silahları alınmaktadır. Bu silahlardan tüfek olarak 300 bin kadarı toplanılıp Viyana şehrindeki devlet tüfenkhanesine gönderilmiştir.⁵²

Macaristan'daki Kumurun kalesi Avusturya devletine teslim olunduğu vakitte kale muhafazasında bulunan Macar askerinin istedikleri mahalle gitmelerine izin verilmiş ve bunlar da Amerika eyaletlerinden birisine gidip orada yerleşmek

⁴⁶ Ceride-i Havadis- 444, 25 Ş 1265.

⁴⁷ Ceride-i Havadis- 446, 11 N 1265.

⁴⁸ Ceride-i Havadis- 461, 19 M 1266.

⁴⁹ Ceride-i Havadis- 463, 4 S 1266.

⁵⁰ Ceride-i Havadis- 479, 2 C 1266.

⁵¹ Ceride-i Havadis- 461, 19 M 1266.

⁵² Ceride-i Havadis- 462, 27 M 1266.

amacında bulunmuşlardı. Amerika eyaletlerindeki beş yer belirleyerek buralara gidebilecekleri Londra'daki elçi aracılığıyla bildirilmiştir.⁵³

1848 ve 1849 senelerinde vukua gelen ihtilalin bitirilmesi için Avusturya devleti askerinin yaptığı hizmet ve gayretleri Avusturya imparatorunun takdirini kazanmış olduğundan bu kez bütün askeri taltif eden bir ilanname yazarak yayınlamıştır. Bu fesatlar arasında Rusya devleti askeri de Avusturya askeriyle birlikte bulunup gösterdikleri gayret yine imparatorun memnuniyetini kazanmış ve kendi adına Rusya imparatoruna Rusya askerine teşekkür etmesini rica etmiş, iki devlet arasındaki anlaşmanın devam edeceği ilannamede yazılmıştır.⁵⁴

İki seneden beri Avusturya Macaristan'da vekâleten memur olanlar 25 kişi olup, bunlardan 9 kişi kalarak, 16 kişiden 4'ü memuriyetlerinde bulunmamak üzere görevlerinden çekilmiş, 4'ü firar etmiş, 3'ünün aklına hafiflik gelmiş, 2'i nefy olmuş, birisi Viyana ihtilalinde eşkıya eliyle telef ikisi de suçundan dolayı devlet tarafından kurşuna dizilerek cezalandırılmıştır.⁵⁵

Macaristan muharebelerinde telef olan askerlerin miktarı 49 000, yapılan masraf ise 20000000 Frank'tır.⁵⁶

Macaristan ihtilali sırasında Avusturya tarafından serasker tayin olup Macaristan üzerine Haynau ihtilalden sonra seyahat yoluyla İngiltere'ye gitmiş Londra'da bazı mahallerini gezerken bir fabrikaya girmiştir. Bu gibi meşhur kişilerden fabrikayı ziyaret edenler orada bulunan bir defteri imzalarlardı. Haynau da bu defteri imzalamış ve General Haynau olduğu anlaşılınca fabrika içindeki kişiler generalin üzerine hücum ederek darp etmişler, yanında bulunan tercümanıya beraber güçlkle oradan çıkıp bir lokantaya girmiş, edepsizler oraya da giderek onu aramışlar ise de bulamamışlardır. O esnada lokantacı askerlere haber vererek saldırganlar dağıldıktan sonra generalin hatırına fabrikada istihdam olunan 900 ameleden 70 kadarı cezalandırılmak üzere askere teslim edilmiştir.⁵⁷ Haynau bu olay üzerine İngiltere'de durmayarak Avusturya'ya geri dönmüştür.⁵⁸

Sonuç

Ceride-i Havadis Gazetesi Osmanlı Devleti'nde Takvim-i Vekayi'den sonra çıkarılan önemli bir gazetedir. Burada güncel dünya ve ülke ile ilgili

⁵³ Ceride-i Havadis- 462.

⁵⁴ Ceride-i Havadis- 470, 23 Ra 1266.

⁵⁵ Ceride-i Havadis- 470.

⁵⁶ Ceride-i Havadis- 474, 21 R 1266.

⁵⁷ Ceride-i Havadis- 501, 24 Za 1266.

⁵⁸ Ceride-i Havadis- 504, 18 Z 1266.

haberleri bulmak mümkündür. Bunlardan bir de ele aldığımız 1848 Avrupa İhtilalleridir. Avrupa'da çıkan 1848 İhtilalleri ve bunların içinde Macar İhtilalleri Avrupa'yı ilgilendirdiği kadar Osmanlı Devleti'ni de ilgilendirmiştir. Olaylar Eflak-Boğdan'a sızramış, başarısız olan ihtilalcilerin bir kısmı Osmanlı Devleti'ne sığınmak zorunda kalmıştır. İşte bu olaylar Osmanlı Devleti tarafından Avrupa'daki elçilerin gönderdiği raporlar vasıtasıyla çok yakından takip edilmiştir. Bilgi kaynaklarından birisi de gazetelerde çıkan haberlerdir. Avrupa gazetelerinden öğrenilen bilgiler Osmanlı basınında da yayımlanmıştır. Bu gazetelerden olan Ceride-i Havadis Gazetesi de ihtilal haberlerini yayınlayan gazetelerden birisidir. Burada olaylarla ilgili gelişmeler aktarılarak Osmanlı halkı da bilgilendirilmeye çalışılmıştır.

Kaynakça

Gazeteler:

Ceride-i Havadis- 407-507 (1264-1266)

Yayınlanmış Makale ve Kitaplar:

Ahmet Refik (1926). *Türkiye'de Mülteciler Meselesi*, Matbaa-i Amire, İstanbul.

Armaoğlu, F. (1997). *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara.

Berindei, D. (2002). "Osmanlı Devleti ve Eflak'taki 1848 İhtilali", *XII. Türk Tarih Kongresi*, (14-18 Ekim 2000), cilt III., Kısım I, Ankara, s. 133-138.

Brewning, C. (1980). *The Age of Revolution and Reaction 1849-1850*, Norton and Company Pres, United State of Amerika.

Çakır, İ. (1995). *Macar Mültecileri Meselesi (1848-1849)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri.

Deak, I. (1992). "Historiography of the Countries of Eastern Europe: Hungary" *The American Historical Review*, 97/4, American Historical Association, s. 1041-1063.

Deme, L. (1972). "The Society for Equality in the Hungarian Revolution of 1848", *Slavic Review*, 31/1, The American Association for the Advancement of Slavic Studies, s. 71-88.

Doğan, İ. (1998). "XIX. Yüzyıl Macar Tarihsel Romanında Türkler", *Türkiye'de İktimâî Bilimlerin Gelişmesi ve Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi Sempozyumu (24-26 Nisan 1996)*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayını, Ankara, s. 393-406.

Eckhart, F. (1949). *Macaristan Tarihi*, (Çeviren: İbrahim Kafesoğlu), Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara.

Esmer, Ş. (1944). *Siyasi Tarih*, İstanbul.

- Fador, P. (2002). "Ondokuzuncu Yüzyılın İlk Yarısında Macar Reform Hareketleri ve 1848-49 Devrimi", *Lajos Kossuth'un Doğumunun 200. Yıldönümünde Lajos Kossuth 1848-1849 Osmanlı-Macar İlişkileri*, ed. Celal İnal- Naciye Güngörmüş, Kütahya, s. 43-53.
- Feyzioğlu, H. S. (2006). "1848 İhtilalleri Sırasında Osmanlı Devleti'nin Balkanlar ve Adalar'da Aldığı Önlemler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 25/ 39. Ankara, s.49-64.
- Göyünç, N. (1976). "1849 Macar Mültecileri ve Bunların Kütahya ve Halep'e Yerleştirilmeleri ve İlgili Talimatlar", *Türk-Macar Kültür Münasebetleri Işığında II. Rakoczi Ferenc ve Macar Mültecileri Sempozyumu (31 Mayıs-1 Haziran 1976)*, İstanbul, s. 173-179.
- Gümüş, M. (2010). "1848 Mülteciler Meselesi Örneğinde 19. Yüzyıl Türk Diplomasisi", *History Studies*, 2/2, s. 251-276.
- Gümüş, M. (2007). *1848 İhtilalleri Sırasında Osmanlı Devleti'ne Sığınan Leh ve Macar Mültecilerinin Osmanlı Modernleşmesine Etkileri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara.
- Karal, E. Z. (1994). *Osmanlı Tarihi*, 5, (6. Basım), Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara.
- Kurat, A. N. (1936). "Türkiye-Lehistan Münasebetleri", *Ülkü*, 22/ 46, İstanbul, s. 308-315.
- Kurat, Y. T. (1967). Osmanlı İmparatorluğu ve 1849 Macar Mültecileri Meselesi, *VI. Türk Tarih Kongresi (16-21 Ekim 1961)*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, s. 451-459.
- Nazır, B. (1999). *Mülteciler Meselesi 1849-1851*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum.
- Ortaylı, İ. (1989). Osmanlı İmparatorluğu'nda Askeri Reformlar ve Polonyalı Subaylar", *Askeri Tarih Bülteni*, 27, Ankara, s. 15-21.
- Saydam, A. (1995). "Müslüman Olan Macar Mültecileri Meselesi", *Toplumsal Tarih*, IV/ 24, İstanbul, 1995, S.16-21.
- Saydam, A. (1997). "Osmanlıların Siyasî İlticalara Bakışı Ya Da 1849 Macar-Leh Mültecileri Meselesi", *Belleten*, LXI/ 231'den Ayrı Basım, Ankara, s. 39-85.
- Uçarol, R. (1979). *Siyasi Tarih*, Hava Basım ve Neşriyat Müdürlüğü Yayını, Ankara.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1932). *Kütahya Şehri*, Devlet Matbaası, İstanbul.

TÜRK ÜNİVERSİTE TARİHİ'NDE MİLLETVEKİLLERİNİN ÜNİVERSİTE VE YÜKSEKOKULLARDA DERS VERME UYGULAMASI (1925-1941)

THE PRACTICE OF DEPUTIES TEACHING AT
UNIVERSITIES AND FACULTIES IN TURKISH
UNIVERSITY HISTORY (1925-1941)

Cağfer GÜLER*

Makale Bilgisi

Başvuru: 5 Ağustos 2024

Kabul: 15 Eylül 2024

Article Info

Received: August, 5, 2024

Accepted: September, 15, 2024

Öz

Türk Üniversite Tarihi'nde 1925-1941 yılları arasında milletvekillerinin fakülte ve yüksekokullarda ders verme uygulaması özellikle Ankara Üniversitesi'nin gelişim tarihinde ayrı bir yere sahiptir. 1924 Anayasası hazırlanırken milletvekilliği ile profesörlüğün birlikte yürütülmesi şeklindeki bir öneri kabul görmemiş ve sonuç olarak 1924 Anayasası'nda milletvekilliği ile üniversite öğretim üyeliğinin bir kişide toplanmaması esası yer bulmuştu. Diğer yandan, Ankara'nın başkent olmasından sonra burada fakülte ve yüksekokulların kurulmaya başlanması beraberinde öğretim üyesi açığı da doğurmuştu. Bu açığı gidermek için Anayasa'yı değiştirmeksizin değişik formüller üretilmişti. Ankara Hukuk Fakültesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi ve 1935 yılında Ankara'ya taşınan Siyasal Bilgiler Fakültesi'nin ilk yıllarında ortaya çıkan bu öğretim üyesi açığı konularında uzman milletvekilleri tarafından giderilmişti. Böylelikle bulunan bu formüllerle bu fakültelerin gelişimine önemli bir katkı sağlanmıştı. Ayrıca sayısı az da olsa 1939 yılına kadar İstanbul Üniversitesi'nde de bazı milletvekilleri değişik fakültelerde ders vermişlerdi.

Hasan Ali Yücel'in Milli Eğitim Bakanı olmasından sonra önce 1939 yılında İstanbul Üniversitesi'ndeki uygulamaya son verilmişti. 1941 yılında ise CHP Genel Sekreterliği'nin aldığı bir karar ile Ankara'daki Fakülte ve Yüksekokullarındaki milletvekillerinin ders verme uygulaması şu şekilde sona ermişti: Milletvekillerine üniversiteyi ya da meclisi tercih etme zorunluluğu getirilmişti. Böylelikle 16 yıl boyunca Ankara'da kurulan fakülte ve yüksekokulların gelişmesinde önemli bir

* Dr., Ankara Üniversitesi; Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi; Tarih Bölümü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı; caferguler@yahoo.com; ORCID ID: 0000-0001-8955-6424; Ankara-Türkiye.

fonksiyonu yerine getirmiş olan bu uygulama tarihindeki yerini almıştı. Bundan sonra özellikle akademik kariyerin daha sağlam esaslara bağlanması yönünde adımlar atılmaya başlanmış ve nihayetinde 1946 yılındaki Üniversiteler Kanunu'na ulaşılmıştır. Yani akademik dünyada bir "normalleşme" sağlanmış olacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Türk Üniversite Tarihi, Ankara Üniversitesi, Hasan Ali Yücel, Mehmet Fuat Köprülü, Milli Şef Dönemi.*

Abstract

The practice of Deputies teaching at Faculties and Colleges between 1925 and 1941 had a special place in Turkish University History, especially in the history of the development of Ankara University. When the Constitution of 1924 was prepared, a proposal that the deputy and the professorship should be held together was not accepted, and as a result, the principle that the deputy and the university faculty membership should not be gathered in one person was included in the Constitution of 1924. On the other hand, after Ankara became the capital, the establishment of faculties and colleges here also led to a shortage of faculty members. In order to eliminate this shortage, different formulas were produced without changing the Constitution. This faculty member shortage, which emerged in the early years of the Ankara Faculty of Law, the Faculty of Language, History and Geography, and the Faculty of Political Sciences, which moved to Ankara in 1935, was met by members of parliament who were experts in their fields. Thus, with these formulas found, an important contribution was made to the development of these faculties. In addition, although the number was small, some deputies had taught at Istanbul University in different faculties until 1939.

After Hasan Ali Yücel became the Minister of National Education, the practice at Istanbul University was first discontinued in 1939. In 1941, by a decision taken by the General Secretariat of the CHP, the teaching practice of deputies in Faculties and Colleges in Ankara had ended as follows: deputies were required to prefer the university or the assembly. Thus, this application, which had fulfilled an important function in the development of the faculties and colleges established in Ankara for 16 years, had taken its place in the history. After that, steps were taken especially towards linking academic career to more solid principles and eventually the Universities Law of 1946 was reached. In other words, a "normalization" was achieved in the academic world.

Keywords: *Turkish University History, Ankara University, Hasan Ali Yücel, Mehmet Fuat Köprülü, National Chef Period.*

Giriş

Türk üniversite tarihinin İkinci Meşrutiyet'ten¹ 1941'e kadar ilginç bir uygulaması, milletvekillerinin üniversitelerde ders vermeleriydi. Yaklaşık 30

¹ 1948 yılının başlarında milletvekillerinin üniversitelere ders vermelerini öngören kanun teklifinin gerekçesinde ve bu kanun teklifinin Meclis Genel Kurulu'ndaki görüşmelerinde

yılı bulan bu uygulama üniversite tarihimizle ilgili en son çıkan kapsamlı bir eserde bu konuya değinilmemiştir.² Diğer yandan uygulamaya geniş ölçekli sahne olan Ankara Hukuk Fakültesi³, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi⁴ ve Siyasal Bilgiler Okulu'yla⁵ ilgili monografilerde konu gereğince işlenmemiş, yapılan bazı yorumlarda hataya düşülmüştür.

Türk Üniversite Tarihi'nin Cumhuriyet döneminde gelişimi açısından başkent Ankara'nın ayrı bir yeri ve önemi vardı. Çünkü 1946'da kurulan ve Türkiye'nin ikinci üniversitesi olan Ankara Üniversitesi'nin bazı fakülteleri Cumhuriyetin ilk yıllarında Ankara'da kurulmuştu. Örneğin, Ankara Hukuk Fakültesi 1925 yılında, "Ankara Adliye Hukuk Mektebi" ismiyle kurulmuştu.⁶ Yüksek Ziraat Enstitüsü 1933'te Ankara'da faaliyete geçmişti.⁷

ülkemizde bu yönde bir geleneğin oluştuğu belirtilmişti. Gerçekten İkinci Meşrutiyet yıllarında Babanzade İsmail Hakkı Bey'in hem Meclis-i Mebusan'da hem de hem de Mektebi Mülkiye'de ders vermeyi beraber yürüttüğüne işaret edilmişti. Bk. "Manisa Milletvekili Rıdvan Nafiz Edgüer ve iki arkadaşının Üniversiteler Kanunu'na ek kanun teklifi ve Milli Eğitim Komisyonu raporu." TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: VIII, Cilt: 9, Toplantı 2, S. Sayısı: 66, 1948. Ayrıca bk. Faysal Mayak, "Osmanlı Basınında Babanzade İsmail Hakkı Bey (1909-1912)", *İçtimaiyat*, Yıl 2021, Cilt:5 Sayı:2, s. 359.

² Emre Dölen, Osmanlı'dan 1981'e kadar 5 cilt olarak hazırladığı "Türkiye Üniversite Tarihi'nin Cumhuriyet öncesini anlatan 1. Cildinde İkinci Meşrutiyet dönemindeki uygulamaya değinmediği gibi 2.,3., ve 4. Ciltlerde de değinmemiştir. Bk. Emre Dölen, *Türkiye Üniversite Tarihi 1: Osmanlı Dönemi'nde Darülfünun (1863-1922)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009; Emre Dölen, *Türkiye Üniversite Tarihi 2: Cumhuriyet Döneminde Osmanlı Darülfünunu 1923-1933*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010; Emre Dölen, *Türkiye Üniversite Tarihi 3: Darülfünun'dan Üniversite'ye Geçiş, Tasfiye ve Yeni Kadrolar*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010; Emre Dölen, *Türkiye Üniversite Tarihi 4: İstanbul Üniversitesi 1933-1946*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010.

³ Ahmet Mumcu, *Ankara Adliye Hukuk Mektebi'nden Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ne (1925-1975)*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1977. Bu eserde koyuya ilişkin kimi yanlış yorumlara yazının devamında yeri geldiğinde işaret edilecektir.

⁴ Azmi Süslü, *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi'nin 50 Yıllık Tarihi*, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1986; Musa Çadırcı-Mesut Elibüyük-Bekir Koç, *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi: Bir Envanter Çalışması 1935-1946*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2023. Bu iki çalışma da fakültede ders veren milletvekillerinin isimlerine yer verilmiş ancak ötesinde bir yorum ve değerlendirmeye girilmemiştir.

⁵ Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, I. Cilt, Mars Matbaası, Ankara 1968. Bu kapsamlı çalışmada her öğretim yılına ait önemli gelişmeler sıralandığı halde nedense 1941 yılındaki alınan karara değinilmemiştir. Sadece bu okulda ders veren milletvekillerinin biyografileri verilirken bu karara atıftan öte yorum ve değerlendirme yapılmamıştır.

⁶ Ankara Hukuk Fakültesi'nin tarihi için bk. Mumcu, 1977.

⁷ Ankara Hukuk Fakültesi'nin tarihi için bk. Mumcu, 1977.

⁸ Yüksek Ziraat Enstitüsü'nün tarihi için bk. Emre Dölen, "Özerk Üniversite Dönemi 1946-1981", *Türkiye Üniversite Tarihi*, Cilt:5, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010,

1935 yılında Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi kuruluş kanunun çıkmasıyla eğitim ve öğretime başlamıştı.⁸ Aynı yıl Mülkiye Mektebi İstanbul'dan Ankara'ya taşınmış ve "Siyasal Bilgiler Okulu" ismini almıştı.⁹

Özellikle "Ankara Adliye Hukuk Mektebi", Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi'nin kuruluşunun ilk yıllarında ve Mülkiye Mektebi'nin Ankara'ya taşınmasından sonraki ilk yıllarda bu kurumların öğretim üyesi açığı sorunu milletvekili olan ve konularında uzman kişilerden yararlanılarak çözülmek istenmişti. 1925'ten 1941'e kadar bu uygulama devam ettirilmişti. 1941 yılında ise CHP Genel Sekreterliği'nin almış olduğu bir kararla bu uygulamaya son verilmiş ve bu durumda olan ilgili kişilere ya milletvekilliğini ya da üniversitede kalma seçeneği sunulmuştur. Söz konusu durumdaki kişilerin tamamı Milletvekilliğini seçmiştir.

Milletvekillerinin Üniversite ve Yüksekokullarda Ders Verme Uygulamasının Başlaması:

a. Ankara Adliye Hukuk Mektebi

Ankara Adliye Hukuk Mektebi'nin Cumhuriyet döneminde milletvekillerinin fakülte ve yüksekokullarda ders vermesi geleneğini başlatması bakımından ayrı bir önemi vardı. Dahası bu mektepte milletvekillerinin ders vermesi kısa bir süre içinde Sayıştay'ın duruma müdahil olmasıyla Meclis Genel Kurulu'na kadar yansıyan Anayasa tartışmasına yol açmıştı. Bu açıdan Ankara Adliye Hukuk Mektebi'ndeki uygulama üzerinde durmak gerekmektedir.

Milletvekillerinin Üniversite ve Yüksekokullarda ders vermesi milletvekilliği sıfatı devam ettikçe 1924 Anayasası'na göre mümkün değildi. Çünkü 1924 Anayasası'nın 23. maddesine göre "*Mebusluk ile Hükümet Memuriyeti bir zat uhdesinde içtima edemez.*"¹⁰ Anayasa tasarısının meclisteki görüşmelerinde sıra ilgili maddeye geldiğinde Profesörlüğün Milletvekilliği ile beraber yapılması yönünde önergeler verilmişse de Meclis Genel Kurulu bu önergeleri kabul etmemiş, Profesörlük istisnası reddedilmişti.¹¹ Daha "Ankara Adliye Hukuk Mektebi" kurulmadan önce

s. 1-46; Cemalettin Yaşar Çiftçi, *Kuruluşunun 75. Yılında Yüksek Ziraat Enstitüsü (1933-1948)*, Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları, Ankara 2008.

⁸ Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi tarihi için bk. Süslü, 1986; Çadırcı-Elibüyük-Koç, 2023.

⁹ Mülkiye Mektebi'nin Ankara'ya taşınması ve isminin değişmesi hakkında bk. Çankaya, 1968, C. I, s. 491-508.

¹⁰ Tarhan Erdem, *Anayasalar ve Belgeler: 1876-2012*, Doğan Kitap, İstanbul 2012, s. 86.

¹¹ Anayasa Tasarısı'nın 23. Maddesi'nin Meclis Genel Kurulu'ndaki görüşmeleri esnasında Konya Milletvekili Naim Hazım (Onat) Bey, Anayasa Komisyonu Sözcüsü Celal Nuri (İleri) Bey'e "*Bu hükümet memuriyeti sıfatı Darülfünun Medreselerine de şamil midir?*" sorusunu

zamanın Adliye Vekili Seyyid Bey 1924 Anayasası'nın yürürlüğe girmesinden sonra milletvekilliğinden ayrılmıştır.¹²

1925 yılında "Ankara Adliye Hukuk Mektebi" yani daha sonraki ismiyle Ankara Hukuk Fakültesi kurulduktan sonra öğretim üyelerinin çoğu Milletvekilleri arasından seçilmiştir.¹³ Bu milletvekilleri arasında Yusuf Akçura¹⁴, Ağaoğlu Ahmed Bey¹⁵, Yusuf Kemal Tengirşenk¹⁶, Mahmut Esat Bozkurt¹⁷, Hasan Saka¹⁸, Şükrü Kaya¹⁹, Şükrü Saraçoğlu²⁰, Mustafa Şeref

sormuş, Celal Nuri (İleri) şu cevabı vermiştir: "Efendim, Mebusların Darülfünun müderrisi olamayacağına encümenimiz karar vermiştir." 23. Maddenin görüşmeleri tamamlandıktan sonra, bu madde ile ilgili değişiklik önermeleri verilmiş. Bu esnada İstanbul Milletvekili Ali Rıza Bey şu değişikliği önermişti: "İş bu maddeye Darülfünun müderrislerinin istisnasının ilavesini arz ve teklif ederim." Saruhan Milletvekili Vasıf (Çınar) Bey de benzer bir değişiklik önergesi vermişti: "23ncü Maddeye (Darülfünun bundan müstesnadır) kaydının ilavesini arz ve teklif eylerim." 23. Maddeye ilişkin bu iki değişiklik önergesi TBMM Genel Kurulu'nda reddedilmiştir. 23. Maddenin TBMM Genel Kurulu'ndaki görüşmeleri için bk. *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre II, Cilt 7/1 İçtima Senesi, 2 (Ondokuzuncu İçtima, 23 Mart 1924), s. 987-991.

¹² Adliye Vekili Seyyid Bey, 1924 Anayasası'nın 23. Maddesine göre bir tercih yapma zorunluluğu duymuş ve Darülfünunu tercih etmişti. Bk. *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre II, Cilt 11, İçtima Senesi II (23ncü İçtima, 18. 12. 1340), s. 167; Kazım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi: TBMM II. Dönem (1923-1927)*, III. Cilt, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara 1994, s. 445-446.

¹³ Ankara Adliye Hukuk Mektebi kurulurken TBMM'de bu mektebin öğretim elemanı bulmakta sorun yaşayabileceği yönünde eleştiriler yapılmıştı. Bu eleştirilere zamanın Adliye Vekili Mahmut Esat (Bozkurt) Bey verdiği cevapta, Avrupa'da eğitim görmüş milletvekilleri arasından öğretim elemanlarının sağlanabileceği söylenmişti. Bk. Mumcu, 1977, s. 123.

¹⁴ Yusuf Akçura, Ankara Adliye Hukuk Mektebi'nde "Siyasi Tarih" derslerinin üstlenmişti. Bk. Mumcu, 1977, s. 123. Akçura'nın bu ders notları yakın zamanda Ötügen Neşriyat tarafından 2 cilt halinde basılmıştır. Bk. Yusuf Akçura, *Tarih-i Siyasi: 1926-1927-1928 Ders Notları*, haz. Erol Kılınç, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2016; Yusuf Akçura, *Avrupa Siyasi Tarihi*, haz. Erol Kılınç, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2019. Yusuf Akçura'nın biyografisi için, bk. François Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura (1876-1935)*, çev. Alev Er, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ankara, 1986. Yusuf Akçura'nın kadrosunu İstanbul Üniversitesi'ne aldırmasından sonra Ankara Hukuk Fakültesi'nde Siyasi Tarih Derslerini 1935-1941 yılları arasında TTK Üyesi, DTCF Dekanı, bu fakültede Yeni ve Yakın Zamanlar Tarihi Profesörü olacak olan Ali Muzaffer Göker üstlenecekti. Bk. Mumcu, 1977, s. 258.

¹⁵ Ağaoğlu Ahmed Bey, Ankara Adliye Hukuk Mektebi'nde "Hukuk-u Esasiye" derslerini üstlenmişti. Bk. Mumcu, Ankara, 1977, s. 123. Ağaoğlu Ahmed Bey'in biyografisi için, bk. Fahri Sakal, *Ağaoğlu Ahmed Bey*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

¹⁶ Yusuf Kemal Tengirşenk, Ankara Adliye Hukuk Mektebi'nde "İktisat" derslerini verecektir. Bk. Mumcu, Ankara, 1977, s. 124. Tengirşenk'in ders notlarının bir kısmı 1940 yılında "Millet Ekonomisi" adıyla kitaplaşacaktır. Bk. Yusuf Kemal Tengirşenk, *Millet Ekonomisi*, Ankara Hukuk Fakültesi Neşriyatı, Ankara, 1940. Yusuf Kemal Tengirşenk'in biyografisi için, bk. Fahri Çoker, *Türk Parlamento Tarihi: Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem (1919-1923)*, III. Cilt, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara 1995, s. 627-630.

¹⁷ Mahmut Esat (Bozkurt) Bey'in bu okulda vereceği ders "İhtilaller Tarihi"dir. Bk. Mumcu, 1977, s. 124. Mahmut Esat Bey Ankara Adliye Hukuk Mektebi'nde vermeye başladığı hem bu ders hem de 1934'te "İnkılap Dersleri" adı altında başlatılan derste görev almaya başlayınca

Özkan²¹, Refik Saydam²², Cemal Hüsnü Taray²³, Tevfik Kamil Koperler²⁴ gibi dönemin ünlü fikir ve siyaset adamları bulunmaktaydı.

Milletvekillerinin Ankara Adliye Hukuk Mektebi'nde ders vermeleri Sayıştay Başkanlığı'nın verilecek ücretler konusunda uygulamanın Anayasa'ya uygun olup olmadığı konusundaki tereddütün sonucu olarak kısa bir süre sonra TBMM'ye intikal etmişti.²⁵ Bu uygulamanın Anayasa'ya

1940 yılında ortaya "Atatürk İhtilâli" adıyla bir kitap çıkaracaktır. Mahmut Esat Bozkurt'un biyografisi için, bk. Şaduman Halıcı, *Yeni Türkiye'nin Yapılanmasında Mahmut Esat Bozkurt (1892-1943)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2004.

¹⁸ Hasan (Saka) Bey, Ankara Adliye Hukuk Mektebi'nde "Maliye" derslerini üstlenmiştir. Bk. Mumcu, Ankara, 1977, s. 124. Hasan Saka'nın biyografisi için, ayrıca bk. Çoker, 1995, s. 931-933.

¹⁹ Şükrü Kaya, Ankara Adliye Hukuk Mektebi'nde "İktisadî Mezhepler" yani "İktisadî Doktrinler" derslerini verecektir. Bk. Mumcu, 1977, s. 124. Kaya, ünlü Fransız iktisatçıları Rist ve Gide'nin "Fizyokratlardan Günümüze Kadar İktisadî Mezhepler Tarihi" adlı eseri 2. Cilt halinde çevirecektir (1925-1927 yıllarında). Şükrü Bey, siyasi hayatımızda 1927-1938 yılları arasında İçişleri Bakanı olarak görev yapmasıyla hatırlanacaktır. Şükrü Kaya'nın biyografisi için, bk. Mustafa Solak, *Atatürk'ün Bakanı Şükrü Kaya*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2013.

²⁰ Şükrü Saraçoğlu, bu okulda "İktisad-ı Nazari" adlı dersi verecektir. Bk. Mumcu, 1977, s. 124. Saraçoğlu, 1924'ten 1942'ye kadar değişik bakanlıklarda bulunduktan sonra 1943-1946 yılları arasında Başbakanlık görevini üstlenmiş, 1949-1950 arası yıllarda ise TBMM Başkanlığı yapmıştır. Şükrü Saraçoğlu için oğlu Yılmaz Saraçoğlu tarafından 2. ciltlik bir kitap hazırlanmıştır. Bk. Yılmaz Saraçoğlu, *Şükrü Saraçoğlu ve Dönemi Hakkında Basında Çıkan Yazılardan Bazıları*, 2 Cilt, Gelişim Matbaacılık, İstanbul 2000.

²¹ Mustafa Şeref Özkan, Ankara Adliye Hukuk Mektebi'nde "Hukuk-u Âmme" dersini verecektir. Bk. Mumcu, 1977, s. 124. Özkan, 1930-1932 yılları arasında İnönü Hükümetlerinde İktisat Vekili olarak görev yapacaktır. Mustafa Şeref Özkan'ın biyografisi için, bk. Özcan Şabudak, *Unutulmuş Bir Devletçi İktisat Vekili: Mustafa Şeref Özkan*, Libra Yayınları, İstanbul 2009.

²² Refik (Saydam) Bey, Ankara Adliye Hukuk Mektebi'nde "Tıbb-ı Adli" dersini üstlenmişti. Bk. Mumcu, 1977, s. 124. Saydam, 1923'ten kısa bir kesinti dışında 1937'ye kadar İnönü Hükümetleri'nde Sağlık Bakanı olarak görev almıştı. Saydam, 1939-1942 yılları arasında da Başbakan olarak görev yapmıştı. Refik Saydam'ın biyografisi için, bk. Çoker, 1995, s. 153-155.

²³ Cemal Hüsnü (Taray) Bey'in Ankara Adliye Hukuk Mektebi'nde vereceği ders "İktisat" dersidir. Bk. Mumcu, 1977, s. 123. Taray, 1929-1930 arası İnönü Hükümeti'nde Milli Eğitim Bakanı olmuş, daha sonraki yıllarda diploması mesleğine geçmiştir. Cemal Hüsnü Taray'ın biyografisi için, bk. Öztürk, 1994, III Cilt, 365-366.

²⁴ Tevfik Kamil (Koperler) Bey, bu mektepte "Roma Hukuku" okutacaktır. Bk. Mumcu, 1977, s. 123. Koperler daha sonraki yıllarda diploması mesleğini seçecektir. Tevfik Kamil Koperler'in biyografisi için, bk. Öztürk, 1994, III Cilt, s. 410-411.

²⁵ Divân-ı Muhasebat (Sayıştay) Başkanlığı 30 Ocak 1926 tarihli bir yazı ile TBMM Başkanlığına yazdığı tezkerede Ankara Hukuk Mektebi'nde ders veren Milletvekillerinin alacakları maaş ve ödeneklerinin verilmesi hususunda Anayasanın 23. Maddesi göz önünde tutulup bir yorum kararı istemiştir. TBMM Anayasa Komisyonu 4 Şubat 1926'da hazırladığı mazbatada şu noktalara dikkat çekmiştir:

aykırı olup olmadığı hakkında Meclis'ten bir "tefsir kararı" çıkmıştı. Bu tefsir kararına göre "Ankara Adliye Hukuk Mektebi" üniversite sayılmadığı için Milletvekillerinin burada ders vermelerinin Anayasa'ya aykırı bir durum teşkil etmediği yorumu yapılmıştı.²⁶

b. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi

Atatürk'ün Tarih ve Dil konularındaki çalışmalarının ve bu çalışmalarının nihayetinde Türk Tarih Kurumu ve Türk Dil Kurumu'nun kurulmasından sonra Atatürk'ün isteğiyle Ankara'da Edebiyat Fakültesi ismi kullanılmayıp onun yerine "Dil ve Tarih Coğrafya" adı altında bir fakülte 1935 yılında kurulmuştur.²⁷ Bu fakültenin öğretim üyesi kaynağı olarak Hitler'den kaçan Alman bilim adamları²⁸, yurtdışında eğitimlerini tamamlayan genç Türk

a. Ankara Hukuk Mektebi bir Yüksekokuldur.

b. Bu Yüksekokulda maaş değil ücret verilmektedir.

c. Bu Yüksekokulda ders verecek öğretmen bulmak sorunu vardır.

d. Bu Yüksekokulda ders vermek öğretmenlikle eş tutulduğu için Anayasa Komisyonu Anayasa'nın 23. Maddesine aykırı bir durum görülmediği yönünde bir yorumda bulunmuştur. Bk. *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre II, Cilt 22, İçtima Senesi III (Elli üçüncü İçtima 10 Şubat 1926), Sıra Numarası 66, s. 7.

²⁶ Anayasa Komisyonu'nun Divân-ı Muhasebatın (Sayıştay) başvurusu üzerine Anayasanın 23. Maddesiyle ilgili yaptığı yorumu içeren mazbatasını Meclis Genel Kurulu'nda görüşülecektir. Genel Kurul'daki görüşmelerde ilk sözü alan Feridun Fikri (Düşünsel) Bey, Anayasa Komisyonu'nun hazırladığı mazbatadaki görüşlere katılmadığını, Anayasaya aykırılığın devam ettiğini, yapılması gerekenin Ankara Adliye Hukuk Mektebi'nde ders veren Milletvekillerinin hiçbir şekilde ücret almamaları olduğunu belirtmiştir. Karesi Milletvekili Vehbi Bey, Anayasa Komisyonu mazbatasındaki yoruma katılmadığını, yapılması gerekenin Anayasanın 23. Maddesine üniversite hocalığı "bundan müstesnadır" şeklinde bir ilave yapılmasını istemiştir. Aynı zamanda Ankara Adliye Hukuk Mektebi'nde ders veren milletvekillerinden Yusuf Kemal (Tengirşenk) ile Ağaoğlu Ahmed Bey, mazbata hakkında yaptıkları konuşmalarda kendileri için maaş, ücret gibi konuların geri planda olduğunu, kendi pozisyonlarının anayasaya aykırılık teşkil etmediğini vurgularlar. Meclis Genel Kurulu nihayetinde Anayasa Komisyonu'nun Anayasanın 23. Maddesinin yorumunu içeren mazbatasını 15 Şubat 1926'da kabul ederek bu yöndeki tartışmalara son verecektir. Meclis Genel Kurulu'ndaki Anayasa Komisyonu'nun mazbatasının görüşmeleri için bk. *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre II, Cilt 22, İçtima Senesi III (Elli beşinci İçtima, 13.02.1924), s. 170-175. Ahmet Mumcu, Meclis Genel Kurulu'nun aldığı Anayasanın 23. Maddesiyle ilgili yorum kararını şu şekilde yorumlamakla yanılmaktaydı: "Bu yorum kararı ile milletvekilliği ile profesörlüğü bir kişide birleşebileceği yolunda uzun süre bir gelenek de yerleşmiştir. Bu gelenek 1941 yılında ortadan kalkmıştır.". Mumcu, 1977, s.128. Mazbatanın içeriği ve Meclis Genel Kurulu'nda yapılan tartışmalar Mumcu'nun bu yorumunun yanlışlığını göstermektedir. Çünkü mazbatada Ankara Adliye Hukuk Mektebi'nin bir yüksekokul olduğuna vurgu yapılmakta, üniversite niteliğinin bulunmadığı görüşüne yer verildikten sonra, milletvekillerinin öğretmen olarak sadece ders ücreti aldığı belirtilmekteydi.

²⁷ Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi için, bk. Süslü, 1986; Çadırcı-Elibüyük-Koç, 2023.

²⁸ DTCF'ye gelen Alman bilim insanları için, bk. Çadırcı-Elibüyük-Koç, 2023, s. 33-43.

bilim insanları²⁹ ve nihayetinde Milletvekili olan ve aynı zamanda belirli konuların uzmanı olan kişilerden de yararlanılmak istenmiştir. Örneğin; Yusuf Hikmet Bayur³⁰, Besim Atalay³¹, Hasan Reşit Tankut³², Ali Muzaffer Göker³³, Şemsettin Günaltay³⁴, Saim Ali Dilemre³⁵ İbrahim Necmi Dilmen³⁶, Naim Hazım Onat³⁷, Fazıl Nazmi Örkün³⁸ ve Atatürk'ün isteğiyle 1935

²⁹ DTCF'de görev alan ve eğitimlerini yurtdışında tamamlayan genç bilim insanları için, bk. Çadircı-Elibüyük-Koç, 2023, s. 30-33.

³⁰ Yusuf Hikmet Bayur, Atatürk'ün Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği'ni yürütmüş, Diploması de görev almış ve Milletvekilliği ile Millî Eğitim Bakanlığı'nda bulunmuştur. Yusuf Hikmet Bayur'un biyografisi için, bk. *Ord. Prof. Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1985. Yusuf Hikmet Bayur'un DTCF'de "Hint Tarihi" dersini vermesi hakkında bk. Çadircı-Elibüyük-Koç, 2023, s. 63. Bayur ayrıca İstanbul Üniversitesi "İnkılap Enstitüsü"nde İnkılap Derslerini de vermektedir. Yusuf Hikmet Bayur'un DTCF'de "konferans ücreti" olarak tanımlanan statü ile DTCF'de ders vermesine ilişkin bir kararname örneği için, bk. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Belge Tarihi: 19.02.1936, Belge Özeti: "Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi'nde Konferans şeklinde ders verenlere ücret verilmesi." Kurum: 30.18.1.2 Kararlar Daire Başkanlığı, Belge Bilgisi: 62.14.8

³¹ Besim Atalay, DTCF'de Fars Dili ve Edebiyatı zümresinde 1941'e kadar ders vermiştir, bk. Çadircı-Elibüyük-Koç, 2023, s. 243. Besim Atalay'ın biyografisi için, bk. Çoker, 1995, C. III, s. 697-699.

³² Hasan Reşit Tankut, DTCF'de Türk Dili ve Edebiyatı zümresinde ders vermektedir, bk. Ali Gül-Tülay Çulha, "Hasan Reşit Tankut", *DTCF'de Türkoloji'nin Öyküsü*, haz. Hasan Özdemir-Hadi Şenol, I. Cilt (Kuruluş), Ankara Üniversitesi DTCF Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Yayınları, Ankara 2006, s. 313-320.

³³ Ali Muzaffer Göker, DTCF'de Tarih zümresinde Yeni ve Yakın Zamanlar Tarihi'nde ders vermişti, bk. Çadircı-Elibüyük-Koç, 2023, s. 29, 247. Ali Muzaffer Göker için, bk. Fahri Çoker, *Türk Tarih Kurumu Kuruluş Amacı ve Çalışmaları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1983, s. 351-353

³⁴ Şemsettin Günaltay, DTCF'de Tarih zümresinde Eski Zamanlar Tarihi'nde ders vermektedir, bk. Çadircı-Elibüyük-Koç, 2023, s. 245-246. Şemsettin Günaltay'ın biyografisi için bk. Çoker, 1983, s. 315-319.

³⁵ Saim Ali Dilemre, DTCF'de Türk Dili ve Edebiyatı zümresinde ders vermişti, bk. Çadircı-Elibüyük-Koç, 2023, s. 248. Saim Ali Dilemre için ayrıca bk. Tülay Çulha-Ali Gül, "Ord. Prof. Dr. Saim Ali Dilemre (1880-1954)", *DTCF'de Türkoloji'nin Öyküsü*, haz. Hasan Özdemir-Hadi Şenol, I. Cilt (Kuruluş), Ankara Üniversitesi DTCF Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Yayınları, Ankara 2006, s. 175-178.

³⁶ İbrahim Necmi Dilmen, DTCF'de Türk Dili ve Edebiyatı zümresinde ders vermişti. Bk. Çadircı-Elibüyük-Koç, 2023, s. 248. İbrahim Necmi Dilmen'in biyografisi için ayrıca bk. Tülay Çulha, "İbrahim Necmi Dilmen", *DTCF'de Türkoloji'nin Öyküsü*, haz. Hasan Özdemir-Hadi Şenol, I. Cilt (Kuruluş), Ankara Üniversitesi DTCF Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Yayınları, Ankara 2006, s. 179-197.

³⁷ Naim Hazım Onat, DTCF'de Arap Dili ve Edebiyatı zümresinde ders vermişti, bk. Çadircı-Elibüyük-Koç, 2023, s. 242-243. Naim Hazım Onat'ın biyografisi için, bk. Öztürk, 1994, III. Cilt, s. 549-550.

³⁸ Fazıl Nazmi Örkün, DTCF'de Klasik Filoloji zümresinde ders vermişti. Bk. Çadircı-Elibüyük-Koç, 2023, s. 241-242. Fazıl Nazmi Örkün'ün biyografisi için bk. İhsan Güneş,

yılında Kars'tan milletvekili seçilen ünlü bilim insanımız Mehmet Fuat Köprülü³⁹ gibi.

Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi'nde Milletvekillerinin ders vermesi uygulaması mevzuat bakımından "Ankara Adliye Hukuk Mektebi'nden" farklı idi. Çünkü Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Fakülte sıfatına sahip olduğu için bu fakülte'deki uygulama Anayasa'ya aykırılık teşkil etmemesi için ders verme şekli hakkında "konferans" ibaresi kullanılmıştı.⁴⁰

c. Siyasal Bilgiler Okulu

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e intikal eden Mülkiye Mektebi'nin 1935 yılında Ankara'ya taşınma kararı çıkmıştı. Ankara'ya taşındıktan sonra okulun ismi Siyasal Bilgiler Okulu'na değiştirilmişti.⁴¹ Mülkiye Mektebi, Ankara'ya taşındıktan sonra bazı hocaları İstanbul'da kalmış, Ankara'ya gelmemişti. Örneğin ünlü Medeni Hukuk ve Toprak Hukuku'nun uzmanı Ebül'ulâ Mardin, ünlü İdare Hukukçumuz Sıddık Sami Onar, İktisat ve İktisadi Doktrinler Tarihi Hocası Şükrü Baban gibi. Bu isimlerden Mardin ve Onar'ın asıl kadroları İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ndeydi. Ankara'ya gelmeyen bu isimlerin boşluğunu doldurmak için Ankara Hukuk Fakültesi'nden Mahmut Esat Bozkurt, Hasan Saka ve Mustafa Şeref Özkan; Yüksek Ziraat Enstitüsü'nden Şevket Raşit Hatipoğlu⁴²; Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi'nden Mehmed Fuad Köprülü, Bursa Milletvekili Atıf Akgüç⁴³, ile Ticaret Bakanlığı'ndan Halit Nazmi Keşmir⁴⁴, Maliye

Türk Parlamento Tarihi: TBMM/V Dönem 1935-1939, Cilt II, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara 2003, s. 161-162.

³⁹ Mehmed Fuad Köprülü, DTCF'de Tarih zümresinde Orta Zamanlar Tarihi kürsüsünde ders vermişti, bk. Çadırcı-Elibüyük-Koç, 2023, s. 246.

Mehmed Fuad Köprülü'nün biyografisi için ayrıca bk. 60. *Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı*, 2 bs., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010.

⁴⁰ DTCF'de ders vermeye başlayan Milletvekillerine ait kararname şöyle kaleme alınmıştı: "Bu ders yılı içinde işe başladıkları tarihten itibaren Mali Sene sonuna kadar verecekleri konferans adedine göre tahakkuk edecek ücretleri, Muvazene-i Umumiye Kanunu'nun 17. Maddesiyle verilip 2/3425 sayılı Kararname ile ayrılan konferans ücreti tahsisatından verilmek üzere, Ankara'da açılan Tarih, Dil ve Coğrafya Fakültesi'nde Türk Tarih, Dil ve Coğrafyasına ait konferans şeklinde ders vermeye memur edilen ...": Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, Belge Tarihi: 19.02.1936, Kurum: 30.13.1.2 Kararlar Daire Başkanlığı, Belge Bilgisi: 62.14.8, Dosya Ek: 138.70

⁴¹ Mülkiye Mektebi'nin Ankara'ya taşınması ve isminin değişmesi hakkında bk. Çankaya, 1968, C. I, s. 491-508.

⁴² Şevket Raşit Hatipoğlu hakkında, bk. Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, II. Cilt, Mars Matbaası, Ankara, 1968, s. 1200-1201.

⁴³ Atıf Akgüç hakkında, bk. Çankaya, 1968, II. Cilt, s. 1115.

⁴⁴ Halit Nazmi Keşmir hakkında, bk. Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, IV. Cilt, Mars Matbaası, Ankara 1968, s. 1695-1697.

Bakanlığı'ndan Cezmi Erçin⁴⁵, Maliye Bakanlığı Hukuk Müşaviri Ali Kemal Arar⁴⁶ Siyasal Bilgiler Okulu'nda görev almışlardı.

d. Fakülte ve Yüksekokullarda İnkılap Derslerini Veren Milletvekilleri

1933 Üniversite Reformu'ndan sonra İstanbul Üniversitesi bünyesinde "İnkılap Enstitüsü" kurulmuştu. Bu tarihten itibaren önce İstanbul Üniversitesi'nde daha sonra da Ankara'daki fakülte ve yüksekokullarda İnkılap Dersleri şu milletvekilleri tarafından okutulacaktı: Hikmet Bayur, Yusuf Kemal Tengirşenk, Mahmut Esat Bozkurt, Recep Peker.

1. Milletvekillerinin Üniversite ve Yüksekokullarda Ders Verme Uygulamasının Sona Erdirilmesi (1939-1941)

a. Uygulamanın Sona Erdirilmesinde Birinci Aşama: 1939 Kararı

Atatürk'ün ölümünden sonra İsmet İnönü Türkiye Cumhuriyeti'nin İkinci Cumhurbaşkanı seçilmiş ve Celal Bayar Hükümeti de görevine devam etmiştir. 1938 yılının son günlerinde Hasan Ali Yücel, Saffet Arıkan'ın yerine Millî Eğitim Bakanlığına getirilmişti.⁴⁷ Hasan Ali Yücel, Bakan olduktan bir süre sonra üniversite üzerindeki kanundan gelen yetkilerini kullanarak bazı tasarruflarda bulunmuştu. Örneğin; İstanbul Üniversitesi'nin mevcut Tıp, Edebiyat ve Fen Fakülteleri'nin dekanlarını değiştirmişti. Böylelikle Mehmed Fuad Köprülü'nün Edebiyat Fakültesi Dekanlığı görevi sona ermiştir.⁴⁸

Hasan Ali Yücel'in Millî Eğitim Bakanlığı'na getirilmesinden bir süre sonra 1939 yılında Milletvekillerinden İstanbul Üniversitesi'nin değişik fakültelerinde görev yapanlara ya milletvekilliğini ya da profesörlüğü tercih etme seçeneği sunulmuştu.⁴⁹ Bu durum karşısında Fuat Köprülü gibi ünlü bir Tarihçimiz İstanbul Üniversitesi'ni bırakırken⁵⁰, Tıp Fakültesi'nde görev alan bir milletvekili ise üniversiteyi tercih etmişti.⁵¹

⁴⁵ Cezmi Erçin hakkında, bk. Çankaya, 1968, IV. Cilt, s. 1658-1660.

⁴⁶ Ali Kemal Arar hakkında bk. Çankaya, 1968, II. Cilt, s. 1154.

⁴⁷ Hasan Ali Yücel için, bk. Tanıl Bora, *Hasan Ali Yücel*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2021; Mustafa Çıkar, *Hasan Ali Yücel ve Türk Kültür Reformu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1997.

⁴⁸ Dölen, 2010c.

⁴⁹ İstanbul Üniversitesi'nde ders veren milletvekilleri Fuad Köprülü, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Saim Ali Dilemre, Şemsettin Günaltay ve Neşet Ömer İrdelp idi. Bu bilgiler Rektör Cemil Bilsel'in "Yedinci Yıl Açış Nutku"ndan alınmıştır. Bk. Cemil Bilsel, "Yedinci Yıl Açış Nutku", *Üniversite Konferansları 1939-1940*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1940, s. 7.

⁵⁰ Fuat Köprülü'nün oğlu Orhan Köprülü babasının eserlerinden bir antolojiyi yayına hazırlarken, kitabın başına yazdığı Köprülü hakkındaki biyografik notta 1939'da babasının İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nden ayrılmak zorunda kalmasına değinmediği gibi 1941'e kadar devam ettiğini söylemekle bir başka hataya düşmüştür. Bk. Orhan Köprülü,

b. Uygulamanın Sona Erdirilmesinde İkinci Aşama: 1941 Kararı

1941 yılında CHP Genel Sekreterliği'nin Üniversitelere ders veren Milletvekillerine ya Üniversiteyi ya da Parlamento'yu seçme zorunluluğu getiren bir karar almıştı.⁵²

Bu kararın alınma nedenlerini 6 yıl sonra TBMM'de bir kanun teklifinin gerekçesinden öğreniyoruz. 1941 yılında alınan kararın iki ana gerekçesi bulunmaktaydı:

1. II. Dünya Savaşı yılları Türkiye için iktisadî bakımından zor yıllardı. İşte böyle bir ortamda milletvekillerinin kendi maaşları dışında üniversitede verdikleri derslerin karşılığı olarak aldıkları ücretler, CHP Genel Sekreterliği'ne göre kamuoyunda hoş karşılanmıyordu.

2. 1933'teki Üniversite Reformu'ndan sonra üniversite özerkliği kaldırılmıştı. Millî Eğitim Bakanlığı üniversite üzerinde her alanda geniş yetki ve denetim hakkına sahip olmuştu. Diğer taraftan fakülte ve yüksekokullarda ders veren milletvekilleri CHP Meclis Grubu ile TBMM Genel Kurulu'nda Millî Eğitim Bakanlığı ve icraatını gerektiğinde eleştirme, sorgulama ve denetleme hakkına sahipti. Yani bir taraftan Bakan mevzuat bakımından ders veren milletvekillerinin amiri pozisyonundayken, diğer taraftan bu milletvekilleri meclis zemininde amirleri sayılan Bakanı denetleyebilirdi. Bu durum elbette çelişkili bir görüntü sunuyordu.⁵³

Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği'nin böyle bir kararı almasında kuşkusuz dönemin Millî Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel'in de rolü olmuştur. Ancak Yücel'in bu yönde girişimlerde bulunurken konuyla ilgili milletvekillerinin bir kısmının güçlü siyasi kişilikler olduğu anımsanacak olursa Yücel'in bu noktada Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün onayını almadan bu yönde girişimlerde bulunması imkânsızdı.

Köprülü'den Seçmeler, Millî Eğitim Bakanlığı Kültür Yayınları, İstanbul 1972, s. VI. Benzer yanlışa Diyanet İslam Ansiklopedisi'nden "Mehmed Fuad Köprülü" maddesini yazan Ömer Faruk Akün'de düşmüştür. Bk. Ömer Faruk Akün, "Mehmed Fuad Köprülü", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 28, Ankara, s. 478.

⁵¹ İstanbul Üniversitesi'nde görevinde kalmayı tercih eden tek milletvekili Tıp Fakültesi'nden Neşet Ömer İrdelp idi. Bk. Bilsel, 1940, s. 7.

⁵² Ahmet Mumcu, Ankara Hukuk Fakültesi'nin 50 yıllık tarihini anlatan eserinde uygulamanın kaldırılması hakkında şu açıklamayı yapmakla yanılmıştır: "Bu kararın bir Fakülte Profesörler Meclisi kararı olması mümkündür. Ancak o döneme ait kararlar henüz bulunamadığı için bu konuda kesin bir fikir ileri sürmek olanaksızdır." Bk. Mumcu, 1977, s. 165. CHP Genel Sekreterliği'nin 1941 yılının Eylül ayında aldığı bu kararın belgesine "Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi Cumhuriyet Halk Partisi Fonu"nda rastlayamadık.

⁵³ 1948 yılının başlarında Manisa Milletvekili Rıdvan Nafiz Edgüer ve iki arkadaşının Üniversiteler Kanunu'na ek kanun teklifi gerekçesinde bu bilgilere yer verilmişti. Bk. *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: VIII, Cilt: 9, Toplantı 2, S. 66, 1948.

2. Milletvekillerinin Üniversite ve Yüksekokullarda Ders Verme Uygulamasının Sona Ermesi

a. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi

Bu fakültede aşağıda isimleri yazan ders veren milletvekillerinin hepsi milletvekilliğini tercih ederek DTCF'den ayrılmışlardır:⁵⁴ Yusuf Hikmet Bayur, Besim Atalay, Hasan Reşit Tankut, Ali Muzaffer Göker, Şemsettin Günaltay, Saim Ali Dilemre, İbrahim Necmi Dilmen, Naim Hazım Onat, Fazıl Nazmi Örkün, Fuat Köprülü⁵⁵.

b. Siyasal Bilgiler Okulu

Bu okulda aşağıda isimleri yazan ders veren milletvekillerinin hepsi milletvekilliğini tercih ederek Siyasal Bilgiler Okulu'ndan ayrılmışlardır.⁵⁶ Mahmut Esat Bozkurt, Hazım Atıf Kuyucak, Halit Nazmi Keşmir, Ahmet Şükrü Esmer, Şevket Raşit Hatipoğlu, Hasan Saka, Atıf Akgüç, Fuat Köprülü.

c. Ankara Hukuk Fakültesi

Bu fakültede aşağıda isimleri yazan ders veren milletvekillerinin hepsi milletvekilliğini tercih ederek Ankara Hukuk Fakültesi'nden ayrılmışlardır.⁵⁷ Mahmut Esat Bozkurt, Yusuf Ziya Özer, Yusuf Kemal Tengirşenk, Hasan Saka, Ali Muzaffer Göker.

d. Ankara'daki Fakülte ve Yüksekokullarda "İnkılap Derslerini" Verenler

Milletvekillerinin fakülte ve yüksekokullarda ders vermesi uygulamasına son verildiğine dair basında çıkan haberlerde İnkılap Derslerini veren milletvekillerinin durumuna ayrıca değinilmemişti. Ancak 1934 yılından itibaren İstanbul Üniversitesi'nde başlatılan ve sonrasında Ankara'daki fakülte ve yüksekokullarda devam ettirilen İnkılap Derslerini veren şu

⁵⁴ Cumhuriyet Gazetesi, 27 Eylül 1941.

⁵⁵ Ömer Faruk Akün TDVİA yazdığı "*Mehmed Fuad Köprülü*" maddesinde şu bilgiyi vererek yanılmıştır: "1941'de İstanbul Üniversitesi'nden ayrıldıktan sonra Ankara Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi'ndeki hocalığına bir müddet daha devam etti." Akün, 2003, s. 478. Ali Birinci, "*Osman Turan*" üzerine hazırladığı kitabında Köprülü'nün 1941'deki alınan karar uyarınca üniversiteden ayrılmak zorunda kaldığını ama bunun kesin tarihinin bilinmediğini, kendisinin Köprülü'nün Siyasal Bilgiler Okulu'ndan ayrılış tarihini esas aldığını belirtmekteydi. Bk. *Osman Turan*, haz. Ali Birinci, Alternatif Yayınları, Ankara 2003, s. 35; 27 Eylül 1941 tarihinde basına yansıyan CHP Genel Sekreterliği'nin bu ilgili yazısından sonra yeni öğretim yılının başlamasından hemen önce yani 27 Eylül ile Kasım ayı başına kadar bir tarih aralığında Köprülü'nün ayrılma işlemi gerçekleşmiş olmalıdır.

⁵⁶ Cumhuriyet Gazetesi, 27 Eylül 1941.

⁵⁷ Cumhuriyet Gazetesi, 27 Eylül 1941.

milletvekillerinin de görevleri sona ermiş oluyor: Hikmet Bayur, Yusuf Kemal Tengirşenk, Mahmut Esat Bozkurt, Recep Peker.

e. Polis Enstitüsü

Bu enstitüde aşağıda isimleri yazan ders veren milletvekillerinin hepsi milletvekilliğini tercih ederek Polis Enstitüsü'nden ayrılmışlardır.⁵⁸ Selahattin Yargı, Atıf Akgüç, Sadri Ertem.

3. Milletvekillerinin Ders Vermesi Uygulamasının Son Verilmesinin Doğurduğu Sonuçlar

Basında az da olsa çıkan yorumlarda alınan kararın isabetli olduğu yönünde yazılara rastlanmaktaydı.⁵⁹

Kuşkusuz milletvekillerinin fakülte ve yüksekokullardan ayrılmak zorunda kalmalarının ortaya çıkardığı en önemli meseleler boşalan kadroların doldurulmasıydı. Ankara Hukuk Fakültesi'nde, Siyasal Bilgiler Okulu'nda ve Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi'nde bu meselenin hızlı bir şekilde çözülmesi gerekiyordu.

Ankara Hukuk Fakültesi'nde bu meselenin çözümü için değişik formüller gündeme gelecekti. Örneğin, Devletler Hukuku dersini veren Mahmut Esat Bozkurt yerine 1939'da Paris'te Hukuk Doktorasını yapıp aynı yıl bu fakültede Doçent olarak göreve başlayan Nihat Erim getirilmişti. Erim, 1941 yılında da Profesör olmuştu.⁶⁰ Yusuf Kemal Tengirşenk'ten boşalan "İktisat" derslerine ise Doçent ve aynı yıl Profesör olan Mahmut Koloğlu girmeye başlamıştı.⁶¹ Anayasa Hukuku'nda ise Yusuf Ziya Özer'in ayrılmasıyla bu dersi okutmak için İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden Hüseyin Nail Kubalı'nın ismi geçmişse de bu haber doğru çıkmayacaktı.⁶² İstanbul Hukuk Fakültesi'nden Ali Fuat Başgil Ankara'ya gelerek önce Siyasal Bilgiler Okulu'nun müdürlüğüne atanmış, sonrasında ise hem bu okulda hem de Ankara Hukuk Fakültesi'nde Anayasa Hukuku dersleri 1942'den 1943'e kadar bir yıl süreyle vermişti.⁶³ Recep Peker'in ayrılmasıyla onun verdiği İnkılap Dersleri'ne DTCF'den Bekir Sıtkı Baykal tarafından verilmeye başlanacaktır.⁶⁴

⁵⁸ Cumhuriyet Gazetesi, 27 Eylül 1941.

⁵⁹ Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, "Kültürde Devletçilik", Cumhuriyet Gazetesi, 1 Ekim 1941; "Hakiki Alim İstiyoruz!", Cumhuriyet Gazetesi, 2 Ekim 1941.

⁶⁰ Oya Fişekçi, *Kuruluşu'nun 50. Yılı Dolayısıyla Ankara Hukuk Fakültesi Öğretim Üye ve Yardımcıları Bibliyografyası 1925-1975*, Ankara Hukuk Fakültesi Yayını, Ankara 1977, s. 129.

⁶¹ Fişekçi, 1977, s. 190.

⁶² Cumhuriyet, 27 Eylül 1941.

⁶³ Fişekçi, 1977, s. 60-61.

⁶⁴ Mumcu, 1977, s. 278.

Siyasal Bilgiler Okulu'nda Mahmut Esat Bozkurt'un ayrılmasıyla Anayasa Hukuku derslerine 1942-1943 yılında İstanbul Hukuk Fakültesi'nden naklen gelen Ali Fuat Başgil doldurmuştur.⁶⁵ Ahmet Şükrü Esmer'in ayrılmasıyla Siyasî Tarih derslerine Esmer'in önce asistanı sonra Doçenti olan Rıfki Salim Burçak getirilecekti.⁶⁶

Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi'nde ayrılan milletvekillerinin sayısının çokluğu ilk bakışta eğitim ve öğretim için ciddi bir boşluk doğurmuştu. Ancak zaman içinde bu boşluk doldurulmaya başlanacaktı. Özellikle Tarih Bölümü'nde Orta Zamanlar Tarihi kürsünde ders veren Fuat Köprülü dört öğrencisine Doktora yaptırmıştı. Bu öğrencilerden Osman Turan, 1943 yılında Doçentlik payesini kazanmış ve Hocası Köprülü'nün kürsüsünde ders vermeye başlamıştı. Köprülü'nün İstanbul Üniversitesi'nde 1913'ten 1939'a kadar Tarih alanında hiçbir öğrencisine doktora yaptırmadığı, Tarih Doktorası yaptırdığı ilk öğrencisinin DTCF'den Osman Turan olduğunu belirtmek gerekiyor.⁶⁷ Köprülü'nün DTCF'deki 5 yıllık hizmeti geleceğin genç akademisyenleri için ve fakülte için kazançtı.⁶⁸ Köprülü'nün Doktora yaptırdığı bir diğer isim olan Mehmet Altay Köymen'de bu kürsüde İlmi Yardımcı sonra Asistan olarak çalışmıştı.⁶⁹

Yeni ve Yakın Zamanlar Tarihi'nde Ali Muzaffer Göker ayrılmıştı. Bu kürsüde Köprülü'nün desteğiyle önce İlmi Yardımcı sonra Asistan olan Halil İnalçık tıpkı Osman Turan gibi çok hızlı bir şekilde Doçentlik tezini vermiş ve bu payeyi 1943 yılında elde etmişti.⁷⁰ Yine Köprülü'nün Doktora yaptırdığı dört kişiden biri olan Selahaddin Çetintürk'te bu kürsüde belli bir süre İlmi Yardımcı ve Asistan olarak görev yapmıştı.⁷¹

Türk Üniversite Tarihi'nde milletvekillerinin fakülte ve yüksekokullarda ders vermeleri bir dönemin zorunluğu kıldığı uygulamaydı. Bu yıllar

⁶⁵ Fişekçi, 1977, s. 60-61.

⁶⁶ Ali Birinci, "Türkiye'de Siyasi Tarihin İlk Asistanı: Rıfki Salim Burçak: 2 Nisan 1913-30 Ağustos 1998, *Prof. Dr. Fahir Armaoğlu'na Armağan (ayrı basım)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2008, s. 65-74.

⁶⁷ Bu tespit Ali Birinci'ye aittir. Bk. Birinci, 2003, s. 34-35.

⁶⁸ Birinci, Ankara, 2003, s. 35-36. Osman Turan, Köprülü'nün DTCF'den ayrılmasından kısa bir süre sonra onun yerine Orta Çağ Türk İslam Tarihi Derslerini üstlendiğini ama Dekan Emin Erişirgil'in o günlerde Doçente bağlı olarak çalışması gerektiğini ihtar edince kendisinin Akdes Nimet Kurat'ı seçtiğini Akdes Nimet Kurat ile ilgili yazdığı anma makalesinde belirtmiştir. Bk. *Prof. Dr. Osman Turan Makaleler*, haz. Altan Çetin-Bilal Koç, Kurtuba Yayınları, Ankara 2010, s. 795.

⁶⁹ Çadırcı-Elibüyük-Koç, 2023, s. 246.

⁷⁰ Halil İnalçık, Ali Birinci ile yaptığı bir söyleşide doçentlik tezini çok hızlı bir şekilde verdiğini söylemişti. Bk. Birinci, 2003, s. 19.

⁷¹ Çadırcı-Elibüyük-Koç, 2023, s. 247.

akademik kariyerin bütün esaslarıyla yerleşmediği yıllara rastlamaktaydı. Bu dönem bir “geçiş dönemi” idi. Akademik kariyer konusunda artık “normalleşmenin” başlaması gereği ortaya çıkmıştı. Zaten ilgili fakülte ve yüksekokullarda asistanlık kurumu da yerleşmeye başlamıştı. Bunun içindir ki uygulamaya son verilmesinden kısa bir süre sonra dönemin Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel tarafından akademik kariyerin daha sağlam esaslara bağlanmasını öngören bir çalışma başlatılmıştı. Millî Eğitim Bakanlığı'na 1942 yılında “*Üniversite Yüksekokulları Öğretmenleri Kanun Layihası*” başlıklı bir metin hazırlanmış ve bu metin görüş alınmak üzere İstanbul Üniversitesi'ne gönderilmişti.⁷² Bu tasarımı başka tasarılar takip edecek ve nihayetinde bu süreç 13 Haziran 1946 tarihinde 4936 sayılı Üniversiteler Kanunu'nun çıkmasıyla tamamlanacaktır.⁷³

Milletvekillerinin üniversitede ders uygulamasının sona ermesi dönemin Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel için sonraki yıllarda siyasi açıdan yıpratılmasının bir vesilesi olacaktır.⁷⁴

1946'da Üniversiteler Kanunu'nun çıkmasından yaklaşık 2 yıl bile geçmeden iktidar partisi CHP'ye mensup üç milletvekili, milletvekillerinin aynı zamanda üniversite de görev almalarının önünü açan bir kanun teklifini Meclis Başkanlığı'na sunmuşlardı. Kanun Teklifi, Anayasa değişikliğini öngörmüyor, sadece 1946 tarihli Üniversiteler Kanunu'nda bir değişikliği içeriyordu. Kanun teklifinin gerekçesinde 1941'de alınan kararın nedenlerinin 1947 yılı sonu itibarıyla artık geçerli olmadığı tezi savunuluyordu. Çünkü teklif sahiplerine göre 1946 Üniversiteler Kanunu ile Milli Eğitim Bakanı'nın üniversiteler üzerinde ciddi bir yetki ve etkisi kalmamıştı. Bundan dolayı milletvekillerinin üniversitelerde görev almaları

⁷² Bu layihanın metni için bk. Ernst Hirsch, *Dünya Üniversiteleri ve Türkiye'de Üniversitelerin Gelişmesi*, Cilt II, Ankara Üniversitesi Yay., 2 bs., Ankara 1998, s. 673-683.

⁷³ 1942'den 1946 arası bu sürecin belgeleri için, bk. Hirsch, 1998, s. 684-1078.

⁷⁴ Özellikle Fuat Köprülü'nün öğrencileri Bakan Yücel'in Darülfünun'dan hocası olan Köprülü'yü çekemediği için söz konusu kararı aldığı savunmuş ve Hasan Ali Yücel'i eleştirmeye devam etmişlerdi. Örneğin bk. Ahmet Caferoğlu, "Bilinmeyen Tarafları ile Üstad Fuad Köprülü", *Türk Kültürü*, Fuat Köprülü Sayısı, Sayı:47, Yıl: IV, Eylül, 1966, s. 947. Ayrıca bk. Mehmet Altay Köymen, "Ölümünün 7. Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü ve Muhit", *Prof. Dr. Mehmet Altay Köymen Toplu Makaleler*, Cilt I, haz. Sinan Tarıfçı-Kerim Köksal Kaya, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s. 413-416, 447, 454-455, 471-474, 476. 939-1948 yılları arasında DTCF'de görev yapan Niyazi Berkes'te anılarında Bakan Yücel'in milletvekillerinin ders vermesi uygulamasına son verilmesinden sonra siyasi açıdan düşmanlarının arttığını yazmıştı. Bk. Niyazi Berkes, *Unutulan Yıllar*, İletişim Yayınları, 3. Bs. İstanbul 2005, s. 155-156. Hasan Ali Yücel hakkında kapsamlı bir biyografi hazırlayan Tanıl Bora'da Niyazi Berkes ile aynı doğrultuda bir yorum yapmıştı. Bk. Bora, 2021, s. 281. Yalnız belirtelim ki Tanıl Bora 1941 yerine 1939 yılındaki İstanbul Üniversitesi'nden ayrılmak zorunda kalan milletvekillerine atıf yapmakta, 1941 Kararı'na ise hiç değinmemekteydi.

Milli Eğitim Bakanı-Üniversitelere ders veren milletvekili çatışmasını beraberinde getirmeyecekti. Diğer yandan teklif sahiplerine göre eğer istedikleri şekilde Üniversiteler Kanunu'nda değişiklik yapıldıktan sonra milletvekilleri verdikleri ders karşılığı herhangi bir ücret almayacakları için kamuoyundan bir tepki de gelmeyecekti.⁷⁵

Kanun Teklifi ilgili komisyonlarda görüşüldükten sonra Meclis Genel Kurulu'na gelmiş ve Genel Kurul'daki görüşmelerde teklif esas itibariyle olumlu karşılanmıştı. Ancak teklifin kapsamının daraltılması yani sadece Ankara'daki fakülte ve yüksekokullara münhasır kalması ilkesi benimsenmiş, İstanbul Üniversitesi kapsam dışı bırakılmıştı. Meclis Genel Kurulu'ndaki görüşmelerde teklife dair olumlu yaklaşıma rağmen söz konusu teklif kanunlaşmamış, verilen bir önergeyle teklifin geri alınıp Anayasa Komisyonu'na geri gönderilmesi hakkında bir karar çıkmıştı.⁷⁶

Sonuç

Türkiye Cumhuriyeti kurulduğunda Osmanlı'dan Cumhuriyet'e intikal eden ve isim değişikliği geçiren İstanbul Darülfünunu vardı. Ankara'nın Türkiye Cumhuriyeti'nin başkenti olarak ilan edilmesinden sonra bu şehirde geleceğin ikinci bir üniversitesinin temelini oluşturacak fakülte ve yüksekokulların açılmaya başladığı görülmektedir. Başlangıç ileri de Ankara Hukuk Fakültesi'ne dönüşecek olan "Ankara Adliye Hukuk Mektebi" idi. Bu yeni kurumun öğretim üyelerinin büyük çoğunluğu konularında uzman milletvekilleri tarafından oluşturulmuştu. Ancak bu noktada 1924 Anayasası'nın 23. Maddesinin oluşturduğu engeli aşmak için Adliye Hukuk Mektebi'nin fakülte olmadığı için anayasa bakımından bir engel olmadığı yönünde TBMM bir yorum getirmiştir. Çünkü 1924 Anayasasının kabulünden hemen sonra hem milletvekili hem bakan olan Adliye Vekili Seyyit Bey İstanbul Darülfünunu'ndaki görevi için siyaseti bırakmak lüzumunu hissetmişti.

1935 yılında Atatürk'ün tarih ve dil çalışmalarına gösterdiği ilginin bir sonucu olarak Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi kurulmuştu. Bu yeni fakültenin öğretim üyesi ihtiyacının bir kısmı yine konunun uzmanı milletvekilleri tarafından giderilmiştir. DTCTF bir fakülte statüsünde olduğu için bu yeni fakültede ders vermeleri için anayasaya aykırı düşmeyecek ve Ankara Adliye Hukuk Mektebi'nden farklı bir formül üretilecektir. Üretilen bu formül milletvekillerinin fakültede konferansçı sıfatıyla ders vermeleri şeklinde olacaktır. O günlerde Kars milletvekili olan ünlü tarihçimiz Fuat

⁷⁵ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: VIII, Cilt: 9, Toplantı 2, S. Sayısı: 66, 1948.

⁷⁶ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: VIII, Cilt: 9, Toplantı 2, 1948, s. 86-90.

Köprülü bu yeni fakültenin o zamanlardaki adı Orta Zamanlar Tarihi kürsüsünde görev almıştı. Köprülü bu kürsüde dört doktora tezini yönetmişti. Bu ilgili fakültenin gelecekte öğretim üyesi açığının fakültenin kendi bünyesinden sağlanması imkânı sağlamıştır. Nitekim Köprülü'nün 1941 yılında fakülteden ilgili kararlar ayrılmasında sonra doktorasını yaptırdığı Osman Turan kendisinden boşalan göreve getirilmiştir.

Osmanlı'dan Cumhuriyete intikal edip İstanbul'dan Ankara'ya taşınan Mülkiye Mektebi isim değişikliği ile Siyasal Bilgiler Okulu olmuştur. Ancak Mülkiye taşınırken İstanbul'daki hocalardan bazıları Ankara'ya gelmemiştir. Bu hocaların derslerine yine derslerine Ankara Hukuk Fakültesinde de ders veren milletvekilleri ile mecliste konunun uzmanı olan milletvekilleri üstlenmiştir.

Atatürk'ün ölümünden sonra İkinci Celal Bayar Kabinesi'nde 1938'in sonlarında Milli Eğitim Bakanı görevine Hasan Ali Yücel getirilmiştir. Yücel, yükseköğrenim alanında da kendi fikirlerini, uygulamaları hayata geçirmek istiyordu. Yücel'in ilk icraatlarından birisi Milletvekillerinin üniversitede ders vermesi uygulamasına iki aşamalı bir program ile son vermek istemesiydi. Birinci aşamada artık sayısı çok azalan İstanbul Üniversitesi'nde ders veren milletvekillerini bir tercih karşısında bırakmamış ilgili kişilerden üniversite ile meclis arasında bir tercih yapmaları istenmiştir. İkinci aşamada ise 1941 yılında sıra Ankara'daki fakülte ve yüksekokullarda ders veren milletvekillerine gelmiştir. O tarihte CHP Genel Sekreterliği'nin ve kuşkusuz fakülte ve yüksekokullarının bağlı bulunduğu Millî Eğitim Bakanlığı'nın tasvibiyle bu uygulamaya son verilmiştir.

Bu uygulamaya son verilmesi Türkiye'de üniversitelerin gelişimi bakımından özellikle Ankara'daki için sıra dışı çözümlerin geçerliliğini yitirdiğini artık normalleşmenin zamanının geldiğine bir kanıt olarak görülebilir. Özellikle Ankara'daki fakülte ve yüksekokullardaki öğretim üyesi açığı kendi bünyelerinden sağlanabilecek bir seviyeye bu dönemde yaklaşmıştı. Nitekim milletvekillerinin Ankara'daki fakülte ve yüksekokullarda ders vermelerine son verilmesinden bir yıl sonra milli eğitim bakanlığı tarafından akademik kariyeri sağlam esaslara bağlayan bir tasarının hazırlığına da girişilmiştir. Bu tasarı geçirdiği değişik aşamalardan sonra 13 Haziran 1946 tarihli ve 4936 sayılı Üniversiteler Kanunu'yla son aşamaya ulaşmıştır.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

TBMM Zabıtları

Gazeteler

Cumhuriyet Gazetesi.

Telif Eserler, İncelemeler.

- Akün, Ö. M. (2003). "Mehmed Fuad Köprülü", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 28, Ankara, s. 471-486.
- Berkes, N. (2005). *Unutulan Yıllar*, İletişim Yayınları, 3. Bs. İstanbul.
- Bilsel, C. (1940). "Yedinci Yıl Açış Nutku", *Üniversite Konferansları 1939-1940*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Birinci, A. (yay. haz.) (2003). *Osman Turan*, Alternatif Yayınları, Ankara.
- Birinci, A. (2008). "Türkiye'de Siyasi Tarihin İlk Asistanı: Rıfkı Salim Burçak: 2 Nisan 1913-30 Ağustos 1998, *Prof. Dr. Fahir Armaoğlu'na Armağan (ayrı basım)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, s. 65-74.
- Bora, T. (2021). *Hasan Ali Yücel*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Caferoğlu, A. (1966). "Bilinmeyen Tarafları ile Üstad Fuad Köprülü", *Türk Kültürü Fuat Köprülü Sayısı*, Sayı:47, Yıl: IV, Eylül.
- Çadırcı, M.- Elibüyük, M.- Koç, B. (2023). *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi: Bir Envanter Çalışması 1935-1946*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Çankaya, A. (1968a). *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, I. Cilt, Mars Matbaası, Ankara.
- Çankaya, A. (1968b). *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, II. Cilt, Mars Matbaası, Ankara.
- Çankaya, A. (1968c). *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, IV. Cilt, Mars Matbaası, Ankara.
- Çetin, A.- Koç, B. (yay. haz.) (2010). *Prof. Dr. Osman Turan Makaleler*, Kurtuba Yayınları, Ankara.
- Çıkar, M. (1997). *Hasan Ali Yücel ve Türk Kültür Reformu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Çiftçi, C. Y. (2008). *Kuruluşunun 75. Yılında Yüksek Ziraat Enstitüsü (1933-1948)*, Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları, Ankara.
- Çoker, F. (1983). *Türk Tarih Kurumu Kuruluş Amacı ve Çalışmaları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Çoker, F. (1995). *Türk Parlamento Tarihi: Millî Mücadele ve TBMM I. Dönem (1919-1923)*, III. Cilt, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara.

- Çulha, T. (2006). "İbrahim Necmi Dilmen", *DTCF'de Türkoloji'nin Öyküsü*, haz. Hasan Özdemir-Hadi Şenol, I. Cilt (Kuruluş), Ankara Üniversitesi DTCF Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Yayınları, Ankara, s. 179-197.
- Çulha, T.-Gül, A. (2006). "Ord. Prof. Dr. Saim Ali Dilemre (1880-1954)", *DTCF'de Türkoloji'nin Öyküsü I. Cilt (Kuruluş)*, haz. Hasan Özdemir-Hadi Şenol, Ankara Üniversitesi DTCF Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Yayınları, Ankara, s. 175-178.
- Dölen E. (2009). *Türkiye Üniversite Tarihi 1: Osmanlı Dönemi'nde Darülfünun (1863-1922)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Dölen E. (2010a). *Türkiye Üniversite Tarihi: Cumhuriyet Döneminde Osmanlı Darülfünunu 1923-1933*, Cilt: 2, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Dölen E. (2010b). *Türkiye Üniversite Tarihi: Darülfünun'dan Üniversite'ye Geçiş, Tasfiye ve Yeni Kadrolar*, Cilt: 3, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Dölen E. (2010c). *Türkiye Üniversite Tarihi: İstanbul Üniversitesi 1933-1946*, Cilt: 4 İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Dölen, E. (2010d). "Özerk Üniversite Dönemi 1946-1981", *Türkiye Üniversite Tarihi*, Cilt:5, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, s. 1-46.
- Erdem, T. (2012). *Anayasalar ve Belgeler: 1876-2012*, Doğan Kitap, İstanbul.
- Fişekçi, O. (1977). *Kuruluşu'nun 50. Yılı Dolayısıyla Ankara Hukuk Fakültesi Öğretim Üye ve Yarımcıları Bibliyografyası 1925-1975*, Ankara Hukuk Fakültesi Yayını, Ankara.
- Georgeon, F. (1986). *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura (1876-1935)*, çev. Alev Er, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ankara.
- Gül, A.-Çulha, T. (2006). "Hasan Reşit Tankut", *DTCF'de Türkoloji'nin Öyküsü I. Cilt (Kuruluş)*, haz. Hasan Özdemir-Hadi Şenol, Ankara Üniversitesi DTCF Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Yayınları, Ankara, s. 313-320.
- Güneş, İ. (2003). *Türk Parlamento Tarihi: TBMM/V Dönem 1935-1939*, Cilt II, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara.
- Halıcı, Ş. (2004). *Yeni Türkiye'nin Yapılanmasında Mahmut Esat Bozkurt (1892-1943)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.
- Hirsch, E. (1998). *Dünya Üniversiteleri ve Türkiye'de Üniversitelerin Gelişmesi*, Cilt II, Ankara Üniversitesi Yayınları, 2 bs., Ankara.
- Köprülü, O. (1972). *Köprülü'den Seçmeler*, Millî Eğitim Bakanlığı Kültür Yayınları, İstanbul.
- Köymen, M. A. (2018). "Ölümünün 7. Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü ve Muhit", *Prof. Dr. Mehmet Altay Köymen Toplu Makaleler Cilt I*, haz. Sinan Tarifçi-Kerim Köksal Kaya, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

- Mayak F. (2021). “Osmanlı Basınında Babanzade İsmail Hakkı Bey (1909-1912)”, *İçtimaiyat*, Cilt:5 Sayı:2, s.358-373.
- Mumcu, A. (1977). *Ankara Adliye Hukuk Mektebi'nden Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ne (1925-1975)*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara.
- Öztürk, K. (1994). *Türk Parlamento Tarihi: TBMM II. Dönem (1923-1927)*, III. Cilt, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara.
- Sakal, F. (1999). *Ağaoğlu Ahmed Bey*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Saraçoğlu, Y. (2000). *Şükrü Saraçoğlu ve Dönemi Hakkında Basında Çıkan Yazılardan Bazıları*, 2 Cilt, Gelişim Matbaacılık, İstanbul.
- Solak, M. (2013). *Atatürk'ün Bakanı Şükrü Kaya*, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- Süslü, A. (1986). *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi'nin 50 Yıllık Tarihi*, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara.
- Şabudak, Ö. (2009). *Unutulmuş Bir Devletçi İktisat Vekili: Mustafa Şeref Özkan*, Libra Yayınları, İstanbul.
- TBMM (1948). *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: VIII, Cilt: 9, Toplantı 2, S. Sayısı:66.
- Türk Tarih Kurumu (1985). *Ord. Prof. Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Türk Tarih Kurumu (2010). *60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı*, 2 bs., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Yılmaz İzmirlier, *Dânişmendli Devleti Paraları=The Coins of the Danishmendids*, Ege Yayınları, İstanbul 2023, 102 sayfa, ISBN: 978-625-8056-51-8.

Suat KAYMAK*

Makale Bilgisi

Başvuru: 31 Mayıs 2024
Kabul: 1 Temmuz 2024

Article Info

Received: May, 31, 2024
Accepted: July, 1, 2024

Nümizmat Yılmaz İzmirlier, Selçuklu ve Beylikler dönemi paraları üzerine hazırladığı katalog çalışmalarıyla tanınmaktadır: *Hamidoğulları Beyliği Paraları* (İstanbul 1999), *Aydinoğulları Beyliği Paraları* (İstanbul 2005), *Anadolu Selçuklu Paraları* (İstanbul 2010), *Dânişmendli Devleti Paraları* (İstanbul 2023), *Saltuklu Beyliği Paraları* (Ankara 2024). Bu dönemin Anadolu'suna dair kaynak eser konusunda ciddi bir eksikliğin olduğu ve bunun da bazı konuların karanlıkta kalmasına sebebiyet verdiği dikkate alındığında katalogların, son derece önemli olduklarını söylemek gerekir.

Bu kitâbiyat yazısında Sayın İzmirlier'in 2023'te yayımladığı *Dânişmendli Devleti Paraları=The Coins of the Danishmendids* isimli çalışması tanıtılacaktır. Söz konusu çalışma, ilk dönem Anadolu Beyliklerinin en önemli siyasî teşekküllerinden Orta Anadolu'da hüküm süren Dânişmendli Devleti (1071-1178)'nin tarihine ışık tutacak niteliktedir. Türkçe ve İngilizce olarak iki dilde hazırlanan bu eserde bugüne kadar az bir kısmı bilinen Dânişmendlilere ait 51 adet para neşredilmiştir. Müellif, 35 tip ve 14 alt tip olmak üzere 49 adet para yayımladığını zikretmektedir. 2 adet parayı numarasız olarak verdiğiinden katalog dışı tuttuğu anlaşılmaktadır. Dânişmendli paraları üzerinde Ortaçağ Yunancası ibarelerin yer almasından dolayı Batılı araştırmacılar tarafından ilk defa yayımlanmıştır. Yine Anadolu'da para bastıran ilk Türk devleti olması açısından da Türk araştırmacıların ilgisi çektiği söylenebilir. Ancak az bir kısmı daha önce literatüre giren Dânişmendli paralarının önemli bir kısmı ilk kez Sayın İzmirlier tarafından yurt içindeki koleksiyonlar, arşivler ve satış kataloglarından faydalanılarak mezkûr eserde neşredilmiştir.

Çiftli dilli eserin muhtevası "İçindekiler/Contents" (s. III-IV), ithaf sayfası (s. V), "Önsöz" (s. VII-VIII), "Foreword" (s. IX-X) ile başlamakta,

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Beykent Üniversitesi; Fen-Edebiyat Fakültesi; Tarih Bölümü; suatkaymak@beykent.edu.tr; ORCID: 0000-0001-6804-6839; İstanbul-Türkiye.

devamında çalışmanın girişi kısmı olarak nitelendirilebilecek bölümde Mehmet Çayırdağ tarafından kaleme alınan “Dânişmendli Devletinin Kısa Tarihi” (s. 1-11), “Brief History of the Danishmendid” (s. 13-22) başlığı gelmektedir. Çayırdağ tarafından beyliğin siyasî tarihin ana hatlarıyla ele alınmış, Dânişmend Gümüştekin Ahmed Gazi, Emîr Gazi, Melik Muhammed (Mehmed) Gazi dönemleri, Dânişmendli hanedanının son üyeleri Zünnûn, Yunus ve İbrahim, Yağıbasan, Aynüddeve, Zülkarneyn, Zülkarneyn’in oğlu Muhammed, Yağıbasan’ın oğulları Zahirreddin İli ve Bedreddin Yusuf’un faaliyetlerinden bahsedilmektedir. Son olarak da Niksar, Sivas ve Kayseri’deki Dânişmendli dönemi yapılarından söz edilmektedir. Bu kısımda dikkat çeken bir husus, herhangi bir kaynak ya da araştırma eseri referans gösterilmeden kaleme alınmış olmasıdır. Bu değerli çalışma için söz konusu yazının da ilmî usulde dipnotlu olarak kaleme alınması daha uygun olacaktı. Ancak bu durumun, eserin değerine hanel getirdiği söylenemez.

“Dânişmendli Ad ve Unvanlarının Anlamları/The Meanings of Danishmendid Names and Titles” (s. 23) başlığı altında paralar üzerinde yer alan Arapça, Farsça ve Türkçe isim, unvan, lakap ve istilahların sözlüğü verilmektedir. Ardından “Kısaltmalar/Abbreviations” (s. 24) başlığı bulunmaktadır.

Sonrasında “Katalog/Catalouge” (s. 27-83) başlığı altında Dânişmendli hükümdarlarına ait 51 adet para, hükümdarlık dönemlerine göre tanıtılmaktadır. Evvela devletin kurucusu Emîr Ahmed Gazi’ye ait Hz. İsa portresi ve Ortaçağ Yunancası ile ibarelerin yer aldığı 2 tarihsiz bakır para incelenmektedir. Birinin üzerindeki isimler okunmadığı için kime ait olduğu net belli olmasa da İzmirli, Ahmed Gazi’ye ait olduğunu düşünmektedir (s. 28). Ardından Emîr Dânişmend Gazi’ye ait 10 tanesinde Hz. İsa portresi ve Ortaçağ Yunancası ile ibarelerin bulunduğu 14 adet tamamı tarihsiz bakır para ve Melik Mehemed’e ait Ortaçağ Yunancası ile ibarelerin bulunduğu 3 adet tamamı tarihsiz bakır para tanıtılmaktadır. Mehemed ismi, Ortaçağ İslâm kaynaklarında “Muhammed” şeklinde okunurken, Dânişmendli paraları üzerindeki Ortaçağ Yunancası ile yazılmış hâliyle “Mehemed” olarak okunmaktadır. Dolayısı söz konusu ismin XI. yüzyılda Anadolu’daki Türkler arasında “Mehemed” şeklinde kullanıldığına işaret ettiği anlaşılmaktadır.

Üç hükümdara ait paraların üzerinde baskı yerleri de bulunmamaktadır. Ancak İzmirli, tarihî olaylarla karşılaştırarak paraların baskı yerlerine dair tahminlerde bulunmaktadır. Melik Mehemed’in 1143’te vefatından sonra Dânişmendliler Malatya, Kayseri ve Sivas şehirlerinde olmak üzere üç kola ayrılmıştır. Devamında İzmirli de muhtelif kollara ait başlıklar altında Dânişmendli paralarını tanıtmaktadır.

Malatya kolundan Aynüddeve İsmail'e ait Ortaçağ Yunancası ile ibarelerin bulunduğu tarihsiz 1 adet bakır para ve yine aynı koldan Zülkarneyn'e ait Ortaçağ Yunancası ve Arapça ibarelerin bulunduğu tarihsiz 5 adet bakır para yer almaktadır. Bunların tamamının ön yüzünde birbirlerine benzeyen portreler bulunmaktadır ki bir paranın üzerinde Zülkarneyn'in portresi yer aldığı zikredilmektedir. Zülkarneyn ile birlikte paralarda Arapça ibarelerinde yer aldığı görülmektedir. Malatya kolundan Nasreddin Mehemed'in birinci cülûsundan 558 (1162-63) tarihli Hz. Meryem ve kral portesi ile Arapça ibarelerin bulunduğu 4 adet bakır para; Zülkarneyn'in parası (s. 54, n. 13a) üzerine Mehemed adı darp edilmiş Arapça ve Bizans alfabesi ile ibarelerin yer aldığı 1 adet tarihsiz bakır *konturmark*; ikinci cülûsundan ise Arapça ibarelerin bulunduğu 1 adet tarihsiz bakır para incelenmektedir. *Konturmark* üzerindeki isim "Mehemet" şeklinde kaydedilmiş, dolayısıyla daha önce "Mehemed" olarak darp edilen isimde bir değişim olduğu görülmektedir (s. 62, n. 18). Malatya kolundan Fahreddin Kâsım'a ait üzerine aslan figürü ile Arapça ibareler yer alan 2 adet tarihsiz bakır para bulunmaktadır.

Kayseri kolundan İmâdeddin Zünnûn'a ait 7 adet tarihsiz bakır para bulunmaktadır. Bunlardan biri üzerinde Ortaçağ Yunancası ve Arapça ibareler yer almaktadır (s. 67, n. 22). Diğer 6 para üzerinde Arapça ibareler yer alırken bunlardan ikisinde aslanın üzerine binmiş savaşçı tasviri bulunmaktadır (s. 68-70, n. 23-24).

Sivas kolundan Nizâmeddin Yağıbasan'a ait tarihsiz 3 adet bakır para bulunmaktadır. Arapça ibarelerin yer aldığı paraların ikisinin üzerinde erkek portresi yer almaktadır. Sivas kolundan Şemseddin İsmail'e ait tarihsiz 5 adet bakır para bulunmaktadır. 4 adet paranın üzerinde Hz. İsa'nın portresi ve Arapça ibareler yer almaktadır. Fakat son paranın (s. 80, no.suz) bir yüzünde Nizâmeddin Yağıbasan'a ait bir paranın ön yüzü (s. 74, n. 29), diğer yüzüne de İmâdeddin Zünnûn'un bir parasının (s. 68, n. 23) ön yüzü darp edilmiştir.

"Katalog/Catalogue" bölümünün sonunda yer alan "Ekler/Addendum" (s. 81-83) kısımda İzmirli, kendi arşivinden biri Ahmed Gazi'ye, diğeri kime ait belli olmayan para ile Emîr Gazi Dânişmend'e (Bucephalus Numismatic, Belçika) ait para olmak üzere toplam üç adet bakır parayı tanıtmaktadır. Üç paranın üzerinde de Hz. İsa'nın portesi bulunmakta, yine üçünün de Ortaçağ Yunancası ile ibareler yer alırken Ahmed Gazi'nin parası Latin harfleri ile yazılmış, diğeri ikisi ise Yunan harfleri ile darp edilmiştir. Kime ait olduğu bilinmeyen paranın üzeri tam olarak okunamamakla birlikte İzmirli bunun resmî bir darphanede basılmamış, demirhane ya da bakır atölyesinde darp edilen taklit/kopya para olduğu kanaatinde (s. 83).

İzmirlier, “Katalog/Catalouge” bölümünde numaralandırma dâhil etmeksizin üzerine Ortaçağ Yunancası ibareler bulunan Nasreddin Mehemed’e (s. 63) ve yine Ortaçağ Yunancası ibareler ile Hz. İsa’nın portresinin yer aldığı Nizâmeddin Yağıbasan’a (s. 76) ait birer kurşun mührü de tanıtmaktadır. Devamında kendi arşivinden müşterek Bizans imparatorları II. Basilius ve VIII. Konstantin adına bakır para (s. 31), Antakya prinkepsi Tancret’in bakır parası (s. 42), Bizans imparatoru I. Manuel Komnenos’a ait para (s. 60), yine kendi arşivinden Eyyübî sultanı Selâhaddîn Eyyübî’ye ait bakır para (s. 64), Antakya prinkepsi Salernolu Roger’in bakır parası (s. 66) ve Bizans imparatoru IX. Konstantin’e ait bakır paraya (s. 78) da yer vererek bunların bazı Dânişmendli paraları ile benzerliklerini de ortaya koymaktadır.

İzmirlier katalogda tanıttığı paraların tamamını bir metod içerisinde vermektedir. Öncelikle para kimin adına darp edilmişse büyük harflerle adı yazılmakta, sonrasında paranın metal cinsi, gramajı, boyutu, bulunduğu arşiv ya da katalog belirtmektedir. Ardından paranın hem orijinal görseli hem de çizimi verilmektedir. Devamında ön ve arka yüzlerinde yer alan ibareler aktarılmakta, paranın üzerinde yer alan Ortaçağ Yunancası ya da Arapça ibarelerin önce orijinali sonra da Türkçe tercümesi verilmektedir. Sonrasında da İzmirlier tarafından para ile ilgili değerlendirmeler yapılmıştır. İzmirlier, bu usulü katalogdaki Dânişmendli paralarının tamamında uygulamaktadır. Bununla birlikte Bizans, Haçlı ve Eyyübî paralarına dair değerlendirme yapmadan kısaca malumat vermektedir.

Eserin “Sonuç” (s. 85-90) “Conclusion” (s. 91-97) kısmında paraların nümizmatik açısından bir değerlendirmesi yapılmaktadır. Sonuç kısmında söz konusu paraların Dânişmendli ve Anadolu Türk tarihi açısından değerlendirmesine ise çok az değinilmiştir. Sonra “Dânişmendli Paraları Ağırlık Tablosu (Ortalama)/Weight Chart of Danishmendid Coins (Average)” (s. 98) başlığı altında adına sikke darp eden bütün hükümdarlara ait paraların bastırıldığı şehre göre ortalama gramajlarının bir listesi verilmektedir. Ardından “Dânişmendlilerin Soykütüğü (Şeceresi)/Danishmend Family Pedigree” (s. 99) başlığı altında detaylı bir soy ağacı hazırlanmıştır. Dânişmendli hükümdarlarının erkek ve kız çocukları isimleri bilinsin ya da bilinmesin listede yer aldığı, liste vasıtasıyla hanedanın Türkiye Selçuklu, Mengüçük, Artuklu ve Karesioğulları ile bağlantıları da anlaşılmaktadır. Arkasından “Kaynakça/Bibliography” (s. 100-102) başlığı gelmekte ve eserin sonunda doğru-yanlış listesi de “Corrigenda” yer almaktadır.

Son olarak çalışmadaki teknik bir hatayı da belirtmemiz gerekir. Bazı referanslarda sayfa numaralarının muhtemelen sehven verilmediği görülmektedir. Örneğin; s. 42 n. 12, s. 49 n. 16, s. 64 n. 27.

İzmirlier'in neşrettiği paraların tamamı bakır olup birkaçı hariç tamamı tarihsiz ve darp yeri bulunmamaktadır. Yaklaşık 60 yıl boyunca darp ettikleri sikkelerde Yunancayı kullanan Dânişmendliler, Hz. İsa portrelerine de yer vermektedir. Bunda Bizans İmparatorluğu'na komşu olmalarının etkisi büyüktür. Ayrıca Anadolu'da paralarında Yunancayı kullanan tek devlet de Dânişmendlilerdir. Arapça ibareler ise sonraki süreçte paralarda görülmeye başlamıştır (s. 85-86). Tüm bu hususlar dikkate alındığında Dânişmendli dönemi oldukça mühim olmasına rağmen, tarih araştırmalarında Türkiye Selçuklu Devleti'nin gölgesinde kalmaktadır. Tabii ki bunda kaynak eser açısından problemlerin olması da etkilidir.

Dânişmendlilerin Anadolu'da ilk medreseyi inşa ettirdikleri, Haçlılara karşı ciddi bir mücadele verdikleri ve bir dönem Anadolu'nun en güçlü siyasî teşekkülüne sahip oldukları bilinmekteydi. Bunların yanı sıra İzmirlier de Dânişmendlilerin Türkiye Selçuklularından 60-70 sene önce para bastırmaları hasebiyle Anadolu'da en erken tarihli Türk paralarını darp ettirdiklerini vurgulamaktadır.

Müellifin Önsöz'de belirttiği üzere çalışma sadece nümizmatik çerçevede hazırlanmış, paraların tarihî olaylarla bağlantısı sınırlı tutulmuş ayrıca paralar üzerinde yer alan resimlerin ikonografik anlamlarına yer verilmemiştir. Sadece resimlerin kaynaklarına kısaca değinilmiştir. Paraların üzerinde bulunan Bizans alfabesi ile yazılmış Orta Çağ Yunancası yazıların bir kısmını Yunan dili uzmanı Tayfun Çeşmeliler çözümlemesiyle detaylı incelenmiştir. (s. VIII). İzmirlier, paraların tarihî olaylarla ilişkilendirilmesini yani Dânişmendli ve Anadolu Türk tarihi açısından değerlendirilmesini tarihçilere, resimlerin ikonografik açıklamaları görevini de sanat tarihçilerine bırakmıştır. Nitekim Ortaçağ tarihi ve sanat tarihi ile ilgilenen araştırmacılar için bu paraların oldukça kıymetli olduğunu belirtmek gerekmektedir.

Bugüne kadar P. Casanova, Ahmed Tevhid (Ulusoy), Behzad Butak, İbrahim Artuk ve Cevriye Artuk, J. Whelan, Tuncay Aykut, Hüsnü Öztürk ve Haluk Perk, Oğuz Tekin, Betül Teoman ve Gültekin Teoman, Ceren Ünal, Ali Miynat tarafından muhtelif çalışmalarda az sayıda Dânişmendli parası neşredilmişti. Yılmaz İzmirlier, 49 adet Dânişmendli parası neşrederek bilinen paraların sayısını en az iki katına çıkardığı söylenebilir. Bu çalışmasıyla özelde Dânişmendli, Anadolu Türk tarihi ve para tarihi, genelde ise Türk tarihi araştırmalarına ciddi bir katkı sunan Sayın İzmirlier'i tebrik etmek gerekmektedir. Eserin mezkûr döneme dair yeni bilgilerin ortaya çıkmasını sağlayarak yeni bakış açıları ile yorumların yapılmasına büyük olanak sağlayacağı muhakkaktır. Büyük bir özveri ile hazırlandığı muhakkak olan bu çalışmanın akademisyenler tarafından kaleme alınacak diğer çalışmalara örnek olmasını diliyoruz.